

انتشارات دانشگاه تهران

۱۱۳۸

تشکیل شاهنشاهی صفویّه

احیاء وحدت ملّی

تشکیل شاهنشاهی صفویه

مجیرشیبانی ، نظام‌الدین

تشکیل شاهنشاهی صفویه . احیاء وحدت ملی [تهران ، دانشگاه تهران ، ۱۳٤۵]

۲۷٦ص ۲٤س (انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۱۳۸، گنجینه تحقیقات ایرانی ش۵۱)

۱ تشکیل شاهنشاهی صفویه ۲ ـ صفویه ، تاریخ

انتشارات دانشگاه تهران

شمارهٔ ۱۱۳۸

گنجینهٔ تحقیقات ایرانی

شمارهٔ ۵۱

تهران - ۱۳۴۶

تشکیل شاهنشاهی صفویّه

احیاء وحدت ملّی

تألیف

استاد دانشگاه تهران

شمارهٔ مسلسل ۱۲۱۸
چاپ وصحافی یکهزارودویست نسخه ازاین کتاب درآبان ماه ۱۳٤٦
درچاپخانه دانشگاه تهران خاتمه پذیرفت

فهرست مطالب کتاب

مقدمه

بطورکلی فقدان مدارك واسناد و مکاتیب تاریخی و انبوه وقایع و حوادث گوناگون ، که تاروپود تحولات‌تاریخی‌ایران را تشکیل می‌دهد کوشش مورخان و محققان را در روشن ساختن ادوار تاریخی این کشور دشوار ساخته‌است ، حتی در بعضی از دوران‌های تاریخی ، وقایع و حوادث باندازه‌ای پیچیده است که باشکال توانسته‌اند حقایق تاریخی را از خلال این همه حوادث گوناگون بخوانندگان عرضه دارند.

اگر دوران شاهنشاهی ایران درزمان صفویه که قرون وسطای‌ایران را بزمان معاصر متصل می‌سازد ، وبهمین سبب هم دارای اهمیت فراوانی است ، بیشتر نظر مورخان ونویسندگان را بخود جلب نموده‌است ، وتحقیقات نسبتاً زیادی راجع باین عصر درخشان تمدن ایران که حقاً مورد توجه وقابل بررسی است شده است، بیشتر مربوط بدوران عظمت صفویه وانحطاط آن شاهنشاهی است.

متأسفانه هنوزهم قسمت اصلی‌تاریخ این زمان همچنان درتاریکی باقی‌است، فی‌المثل هیچگونه‌تحقیقات دقیقی ازطرف‌مورخان دربارهٔ چگونگی تشکیل‌شاهنشاهی ایران بدست شاه اسمعیل نشده ، و مخصوصاً در بارهٔ علل ایجاد سلطنت صفویه و وقایع وحوادثی که سبب بسلطنت رسیدن شهریار صفوی ، بنیان گذار **وحدت ملی کنونی** ایران ، گردید، مدارك کافی در دست نیست واگر هم کوششی شده است که این قسمت ازتاریخ ایران روشن شود متکی برمدارك واسناد کافی از این زمان‌نیست که بتوان بطور دقیق بتحقیقات مزبور تسلیم شد .

باین سبب این جانب کوشش نمود که شاید با تحقیقات تازهٔ خود بتواند تا حدی این نقیصه را رفع نماید، ویکی از مراحل پرافتخار تاریخ ایران را که موجب

گردید این کشور مجدداً نقش خود را در پیشرفت تمدن عالم از سربگیرد، روشن سازد. اما پیش ازآنکه وارد مرحلهٔ اصلی چگونگی تشکیل شاهنشاهی صفویه گردیم و بشرح احوال شاه اسمعیل صفوی بنیان گذار آن پردازیم، لازم است بطور اجمال **اوضاع سیاسی، مذهبی** ایران را در آستانهٔ تشکیل شاهنشاهی صفوی بیان داریم.

در همان زمان که اروپا پس از فتح قسطنطنیه بدست عثمانیان[1] و پیدایش رنسانس و اومانیسم، در شاه راه ترقی قدم بر میداشت، و باحیای تمدن باستانی دنیای کهن میپرداخت و دنیای نوی را بنیان مینهاد، مشرق با تمام بزرگی و عظمت تاریخی وتمدن درخشان گذشته‌اش روبانحطاط می گذاشت وتجزیه میشد وراه را برای نفوذ مقاصد استعمار طلبی اروپائیان باز می کرد. ایران هم که مهد تمدن آسیائی بود ازاین توسعهٔ نفوذ وسیاست استعماری اروپائیان بر کنارنبود واگرشاهنشاهی صفوی تأسیس نمیشد خواه ناخواه در حلقهٔ استعمار غرب در می‌آمد.

تاریخ ایران در قرن نهم هجری (قرن پانزدهم میلادی) که مصادف است با زمان پیش از روی کار آمدن سلسلهٔ صفویه بی‌اندازه مبهم و تاریک است، وفقط میتوان قسمتی ازخصوصیات آنرا بطورخلاصه بیان داشت. منجمله پیدایش حکومتهای محلی مستقل، بسط نفوذ کشورهای مجاور ایران در این سر زمین، کشمکش های مذهبی و دسته بندی های داخلی.

در بین این انبوه وقایع و حوادث گوناگون است که بایستی شرایط زمان و مکان را، که سبب پیدایش جنبش استقلال طلبانهٔ ملت ایران گردید، جستجو کرد، و به بیان عللی همت گماشت که موجب گردید، ایران که مدت چندین قرن تحت سلطه ونفوذ بیگانگان قرار گرفته‌بود، بتواندحیات سیاسی خود را مجدداً بدست‌آورده دست اجانب واستعمار طلبان را از کشور کوتاه سازد، و در دنیای متمدن آنروزی مقامی شامخ کسب نماید.

۱- تاریخ تمدن تألیف اینجانب بخش تمدن جدید. ص ۱۹۳ چاپ دانشگاه تهران

اوضاع آشفته و هرج ومرج ایران وخطرات خارجی که این کشور را پیش از روی کار آمدن صفویه از ناحیهٔ ترکان وترکمانان تهدید می کرد ، اهمیت خدمات درخشان شاه اسمعیل را نشان می‌دهد .

وی که بنیان گذارسلسلهٔ صفویه بود، توانست درمدت کوتاهی نه تنها ایران را ازآشوب و جنگهای داخلی وخطرات بیگانگان نجات بخشد ، بلکه وحدت سیاسی امروزی این کشور را پی‌ریزی کندو ایران بصورت یکی ازکشورهای معظم دنیای‌آن‌روز در آورد .

این تحول بزرگ و دامنه‌دار و باثبات که شهریارصفوی درایران پدید آورد اهمیت و شخصیت این مرد بزرگ را در تاریخ روشن می‌سازد. باین جهت کوشش شده است که کارهای برجستهٔ شاه اسمعیل که معرف شخصیت وی میباشد بیشتر تشریح گردد ونقش وی درعملی ساختن وحدت ملی ، و بازگشت سیادت ایران ، که پس ازحملهٔ مغول باین سر زمین درقرن هفتم هجری، چهاردهم میلادی از بین رفته بود ، نشان داده شود .

دکتر مجیر شیبانی

سر آغاز

برای آنکه بمنشأ تحولاتی که سبب گردید شاهنشاهی صفویه ایجاد شود و توسعهٔ سریع یابد و در سایهٔ آن وحدت سیاسی ایران عملی شود پی‌ببریم ، و عوامل اصلی آنرا که این سازمان سیاسی شگرف را پی‌ریزی کرد تجزیه و تحلیل کنیم ، بایستی بشرح‌شرایط سیاسی ومخصوصاً مذهبی‌ایران درآستانهٔ بسلطنت رسیدن‌خاندان صفوی بپردازیم.

حملهٔ عربها بر ایران و شکست ایرانیان در نبرد نهاوند ، بدوران با شکوه شاهنشاهی ایران که تقریباً مدت چهارده قرن بر دنیای آنروزی سلطنت می‌کرد و خرابه‌های باستانی وباشکوهش خاطرات زنده‌ایست از عظمت‌آن زمان خاتمه داد ، و شعله‌های فروزان تمدن باستانی کشور که زمانی دنیای متمدن آنروزی را از چین تا اسپانیا فرا گرفته بود خاموش گشت.

در مدت چند قرنی که بین تسلط عربها بر ایران و تشکیل شاهنشاهی صفوی فاصله شد تقریباً وحدت ملی ایران ، که بر اشتراك نژاد ، زبان ، تاریخ ، مذهب و اخلاق بنیان گذاری شده بود ، گسیخته شد ، وکشور بصورت جامعهٔ مسلمان درآمد و یکی ازکشورهای تابعهٔ دنیای اسلامی بشمار رفت .

اما جمله عرب دونتیجه داشت : نخست عکس‌العمل احساسات و غرورملی ایرانیان که در زمان حکومت خلفای عباسی بمنصهٔ ظهور رسید ، ونشانهٔ‌آن همان احیای تمدن باستانی ایران بود که پس از اختلاط با تمدن سایر کشورهای اسلامی بصورت نوی جلوه کرد وایرانیان به جنبش وکوشش برخاستند و بتجدید استقلال سیاسی وملی خود همت گماردند. گروهی با ایجاد اختلافات مذهبی وقبول مذهب شیعه، قدرت‌خلفای عرب را برسمیت نشناخته سرانجام درهم شکستند. دسته‌ای‌آتش

نفاق را در بین فرماندهان عرب ، که از طرف خلفا بر ایران فرمانروانی می کردند دامن زدند. نهضت‌های استقلال طلبانه که بدست **ابومسلم‌خراسانی وافشین ومازیار** انجام گرفت، بنیان خلافت اسلامی را سست نمود وحتی ابومسلم خراسانی توانست خلافت**امویان**را واژگون سازد و**عباسیان** را براریکهٔ خلافت‌اسلامی‌بنشاند.

عده‌ای دیگر در اثر کاردانی و درایت توانستند نفوذ خود را بر خلفا تحمیل کنند، چنانکه خاندان **برامکه** فرمانروای حقیقی دنیای اسلام‌شدند وسعی نمودند با سپردن مشاغل مهم سیاسی‌بهم وطنان خود تا آنجا که میسر بود نفوذ اعراب را در ایران از بین ببرند .

گروهی کوشش نمودند که استقلال از دست رفتهٔ ایران را بیابند ، چنانکه در داخل کشورعده‌ای توانستند بتشکیل حکومتهای محلی مستقل بپردازند : مانند **صفاریان، سامانیان درسیستان وخراسان وماوراءالنهر وآل‌زیار ، آل‌بویه** درکرانه های **دریای خزر ، اصفهان ، فارس و باختر ایران** . باین ترتیب قسمت اعظم از خاك ایران از تسلط اعراب خارج شد ، و زمانی فرزندان بویه خلفای اسلامی را دست نشانده خود ساختند. همینکه حکومتهای ایرانی ایجاد شد دومرتبه برخی ازعادات و رسوم وسنن ایرانی پیش ازتسلط اعراب رواج یافت، ودر دربار خلفای عباسی هم رسوخ نمود ، چنانکه در زمان **هارون الرشید** دربار خلیفه تقلیدی از در بارساسانیان بود.

یکی ازعلل آن که ایرانیان توانستند نفوذاعراب را ازایران براندازند این بود که باحیای زبان‌خودبرداختند. ودراثرتشویق فرمانروایان‌ایرانی، شعر وادبیات‌فارسی رونق خاصی یافت ، و شعرای بزرگی مانند **فردوسی** زبان ایرانی را زنده نمودند.

با رواج‌آداب ورسوم کهن وتوسعهٔ زبان فارسی ، کم کم وحدت ملی‌ایران‌احیا گردید وشعله های فروزان فرهنگ و ادب این کشور از نو تمام دنیای اسلامی را فرا گرفت .

ثانیاً : تجزیهٔ شاهنشاهی ساسانیان وبسط مذهب اسلام در ایران ، جریان

قسمتی ازمهاجرت اقوام ترك را که تا بحال ازهمان راهی که سیت‌ها (سکاها) عبور می‌کردند انجام می‌شد؛ یعنی ازشمال ماوراءالنهر و دریای خزر[1] ، بطرف ایران و **آسیای صغیر** وشامات منحرف ساخت وباین جهت مدت‌چهارقرن ، که اززمان‌تجدید حیات استقلال این کشور پس از حمله عرب تا دوران تشکیل شاهنشاهی صفوی می‌گذشت، همیشه این سرزمین میدان پیکار اقوام ترك بوده است وپای ترکهای صحرا نشین آسیای مرکزی ازجانب شمال شرقی باین سرزمین باز شد. سلسله‌های ترك زبان چون سلاطین **سلجوقی** ، **خوارزمشاهی** بر ایران تسلط یافتند (بهر حال تدبیر ملک داری از ایرانیان بود و وزراء وبزرگان درباری همه ایرانی‌بودند) وباتهاجمات پی درپی مغولها ، شهرها وآبادیهای این آن‌پایمال سم‌ستوران این اقوام نیمه بدوی گردید؛ یعنی‌پس از**حملهٔ چنگیزخان** مغول بهایران وقتل عام وانهدام‌شهرها نبرد وحشیانه‌ای بین فرمانروایان **بومی و سرداران** مغول دائماً ایران را صحنهٔ زد وخورد قرار داد و عاقبت هجوم **تیمور لنگ** بیش از پیش باین کشور ستم دیده صدمه زد ، بطوری که بنظر می‌آمد ایران برای همیشه از صحنهٔ تاریخ محوگردد ، منتهی‌همان طور که ایرانیان توانسته بودند تسلط معنوی و فرهنگ وآداب خود را براعراب تحمیل کنند، این مرتبه نیزعادات و رسوم خود را برمغولها قبولاندند، اما چون ایرانیان بعلت عدم وحدت ملی نتوانستند بزودی تجدید حیات سیاسی خود را عملی سازند ، تا در نتیجه عناصر نژادی که بتدریج ، در اثر حوادث تاریخی ، وارد خاك این کشور شده بودند باهم ممزوج شوند[2] ، لذا مذهب بکمک آنها شتافت و

۱- کائن. مقدمه بر تاریخ آسیا - ص - ۱۱۹ .

۲- از مختصات اوضاع اجتماعی ایران در تمام دوران تاریخی ، وجود عناصر نژادی مختلف بوده ، که بدون‌آنکه با یکدیگر ممزوج شوند ، درکنار هم بصورت طبقات اجتماعی حقیقی قرارمی گرفتند، اما در زمان تشکیل شاهنشاهی‌صفویه صورت‌اجتماعی کشورکاملاً با زمان پیش ازتسلط عربها برایران فرق داشت، چون در این مدت هشت قرن ونیم تهاجمات

بقیهٔ حاشیه در صفحهٔ بعد

احساسات ملی را ، که در اثر حوادث تاریخی جریحه دار شده بود ، تقویت کرد و مانند تمام عکس العمل های احساسات ملی شرقی ، نهضت استقلال طلبانهٔ ایرانیان رنگ مذهبی بخود گرفت، وبرای پیکار با عناصر بیگانه، بهترین اسلحه برای ایرانیان اختلاف مذهبی ، یعنی طرفداری از مذهب شیعه بود که بکمک آن توانستند وحدت ملی وسیاسی خود را برپایهٔ مستحکمی استوار سازند.[1]

بقیهٔ حاشیه از صفحهٔ قبل

پی درپی عناصر نژادی مختلف ترك ، مغول و تاتار اثرات عمیقی در نظام اجتماعی کشور بوجود آورده بود.

در این مدت طولانی چون مهاجمان نتوانسته بودند نژاد ایرانی را در خود ممزوج سازند وبجبوراً درکنارهم بسر می‌بردند ، درنتیجه وضعیتی بوجود آمد که سبب تشدید کینه نژادی ایران وترك شد ، و دوطبقهٔ اجتماعی جدید بنام **تازی وترك** درایران بوجود آمد که بدون آنکه با یکدیگر ممزوج گردند ، سبب تحول عمیقی در اوضاع اجتماعی ایران گردید بدین نحو :

۱- تشدید تمایلات تجزیه طلبی در ایران که نشانهٔ آن همان تجزیهٔ جامعهٔ مغولی بود که منجر بتشکیل حکومتهای محلی گردید.

۲- توسعهٔ تصوف و نفوذ آن در بین تودهٔ ملت ، که زمینه را برای جاه طلبی سیاسی صفویه باز نمود .

۳- تجزیهٔ دنیای اسلامی بسه قسمت :

دنیای ایرانی که درآن تمدن ایرانی احیا گردید.

دنیای عرب و قلمرو ترکهای مسلمان .

دنیای ایرانی برای بسط تفکر ایرانی و تکامل ادبیات دارای زمینهٔ مساعدی بود ، و توانست بخوبی جاوی تجزیهٔ اجتماعی وسیاسی ایران را بگیرد و درحقیقت این قدرت ادبی ایران تنها منشأ اتحادی بود ، که باوجود بسط زبان ترك، توانست اتحاد عناصر مختلف نژادی را دراین کشور حفظ کند ، وتنها مظهر ملیت ایرانی بود که دراوایل قرن دهم هجری بهمراه استقلال مذهبی جلوه گر شد و درمیان همهٔ ممالك اسلامی رنگ خاصی بایران داد.

۱- Le Shiisme et Nationalité Musulmane. Aubin Re du Monde musulman ۱۹۰. .T 4. p. 457

اوضاع سیاسی و مذهبی ایران
در آستانهٔ تشکیل شاهنشاهی صفویه

۱ـ اوضاع سیاسی ایران : همان طور که جریان تحولات تاریخی ایران نشان داده غالباً پس از مرگ فاتح بزرگ کشور دچار هرج و مرج و ناامنی شده است . بهمین علت هم پس ازمرگ **تیمورلنگ**، تحولاتی دراوضاع سیاسی واجتماعی کشور پدید آمد ، که منجر بجنگهای داخلی و هرج و مرج در این سرزمین شد.

چهار حادثهٔ تاریخی این دوران هرج و مرج را مشخص میسازد :

۱ـ تجزیهٔ سریع امپراطوری تیموریان .

۲ـ رقابت بین دو حکومت نشین ترکمان : آق‌قویونلو (منسوب به گوسفند سفید) **و قراقویونلو** (منسوب به گوسفند سیاه) .

۳ـ توسعهٔ روز افزون نفوذ ازبکها در ماوراءالنهر .

٤ـ پیروزی درخشان خاندان صفوی و تشکیل شاهنشاهی صفویه .

پس ازمرگ **تیمور** در ۸۰۷ هجری امپراطوری بزرگی ، که وی دراثرزحمات فراوان و نیروی شگرف نظامی و جنگها وخونریزی‌های متمادی بوجود آورده بود ، بدست نوادگانش تجزیه شد و رو بزوال گذاشت ؛ زیرا پس از مرگ تیمور ، بعلت عدم سازش بین پسر و نوادگانش وکشمکش هائی که بین آنان درگرفت ، قدرت جانشینان تیمور را ضعیف ساخت وامپراطوری تیموریان درنتیجهٔ رقابتآنها بدوقسمت بزرگ تقسیم گردید.

امیر تیمور دارای چهار پسر بود بنام :

۱- غیاث‌الدین جهانگیر - که دراوایل سلطنت امیرتیمور درسمرقند فوت کرد واز اودوپسرماند. یکی ازآندوبنام **پیرمحمد** بود که تیموراورابجانشینی خودبرگزید.

۲- معزالدین‌عمرشیخ - که دەسال‌پیش ازپدر درزمانی که امیرتیمور درعراق عرب مشغول نبرد بود، درکردستان بقتل رسید.

۳- جمال‌الدین میرانشاه - که تا سه سال پس از مرگ تیمور زنده بود.

٤- میرزا شاهرخ - کـه از طرف تیمور بحکمرانی خراسان وهرات منصوب‌شده بود.

پس از مرگ امیرتیمور، ایران باختری با شهرهای مهمی مانند **تبریز**، **بغداد** به میرانشاه رسید و چهارمین پسرش میرزا شاهرخ **خراسان** را تصاحب نمود وکمی بعد **ماوراءالنهر** را بآن ضمیمه کرد.

پادشاهی تیموری، که پس ازتیمور درنواحی باختری ایران تشکیل گردید، چندان دوامی نیافت، زیرا میرانشاه که بر **عراق عرب**، **آذربایجان و عراق عجم** سلطنت می‌کرد در ۸۱۰ ه ۱٤۰۷ م. در جنگی کـه در آذربایجان با **قرایوسف** از خانوادهٔ قراقویونلو نمود، کشته شد، وی‌اساساً درآخرین‌سالهای زندگی هم‌اختلال حواس پیداکرده بود ونمیتوانست بکارملک دارای بپردازد. **ابابکر** ومیرزا **عمر** دو پسرش نیروی خود را صرف‌کشمکش ونزاع با یکدیگر نمودند، همین امر موجب شدکه ترکمان‌هاکه مخالف باتیمور و در اثر قدرت آنها از ایران رانده شده بودند مجدداً قدرتی‌کسب نمایند.

میرزا شاهرخ چهارمین پسرامیرتیمور از ۷۹۹ ه ۱۳۹۶ م. ودرزمان پدرنیز حکومت **خراسان و هرات** را داشت.

برطبق وصیت نامهٔ امیر تیمور[۱] **پیرمحمد جهانگیر** پسر **غیاث الدین جهانگیر** نوهٔ امیرتیموربایستی بجانشینی وی‌بسلطنت برسد. ولی پس ازمرگ او برسرجانشینی

۱- دربارهٔ مرگ‌امیرتیمور شرحی درکتاب تیمورلنگ بقلم هارولدلمب‌دیده میشودکه درآنجا پیرمحمد پسر جهانگیر را بجای خود انتخاب‌کرده است.

تیمور نزاعی بین میرزاشاهرخ و نوهٔ تیمور درگرفت که به پیروزی میرزاشاهرخ تمام شد و او براریکهٔ سلطنت نشست و **هرات** را پایتخت خود قرار داد و مدت چهل وسه‌سال سلطنت نمود.

در اوایل پادشاهی میرزاشاهرخ عده‌ای از متنفذین وامراء **میرزا خلیل‌سلطان** پسر میرانشاه را درسمرقند بپادشاهی برگزیدند وتمام ماوراءالنهر **وترکستان** مطیع وی گردید. این امر سبب شد که میرزاشاهرخ با مدعی جدید بجنگ بپردازد، ولی برادرزاده‌اش ازدرصلح وآشتی درآمد وشاهرخ حکومت ماوراءالنهر را بانضمام‌سمرقند باو واگذار نمود و او را مأمور فتح عراق عجم کرد.

سلطان خلیل در۸۱٤ ه ۱٤۱۱م درشهر **ری** فوت‌نمود. شاهرخ پس ازمرگ این مدعی دامنهٔ متصرفات خود را با فتح **مازندران** و تصرف **ماوراءالنهر**، **فارس**، **کرمان** و **آذربایجان** توسعه داد و تقریباً بر بیشترکشور ایران دست یافت.

سلطنت میرزا شاهرخ بیشتر صرف زد وخورد با برادر زادگانش گردید و در ضمن با **قرایوسف** ترکمان وفرزندانش نیز به‌پیکار پرداخت، تا آنکه پس از مرگ قرایوسف، **میرزاجهانشاه** باطاعت میرزا شاهرخ درآمد.

در اواخر عمر وی گرفتار سرکشی وطغیان **سلطان محمد** فرزند **بایسنقر** حاکم **عراق** وتجاوزات حاکم **بلخ**بنام **امیرفیروز** به‌خزانهٔ شاهی وعدهٔ دیگری ازحکمرانان گردید، ولی توانست‌آنان را سرکوب نماید، واستقرار ونظم را درقلمرو وسیع‌حکومت خود برقرار سازد.

شاهرخ درسن هشتاد سالگی دربیست وپنجم ذی‌الحجه ۸۵۰ ه ۱٤٤٦م بدرودحیات‌گفت. گرچه وی کوشش نمود که کشور را ازانحطاط سیاسی واجتماعی که پس از مرگ تیمورشروع‌شده بود، نجات بخشد، ولی پس ازمرگش درایران جنگهای داخلی‌شروع گردید، پس از اونیز نواده‌های تیمور بنوبهٔ خودسعی نمودند از این هرج ومرج داخلی‌بنفع خوداستفاده نموده وحدت‌کشور را مجدداً عملی‌سازند،

ولی متأسفانه این کشمکشهای داخلی به تجزیهٔ کامل امپراطوری تیموریان پایان یافت چنانکه در نخستین سالهای قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) تسلط آنها بر خراسان خاتمه یافت وقدرت آنان، بوسیلهٔ بابر، به هندوستان انتقال یافت و در آنجا حکومت معتبری تشکیل دادند.

پس از مرگ میرزا شاهرخ سه نفر مدعی سلطنت بودند: **ابوسعید**، **بابر** که بعداً در **هندوستان** سلطنتی تشکیل داد **وسلطان حسین** الغ بیگ نوهٔ امیرتیمور وفرزند ارشد شاهرخ که در۷۹٦ هجری ۱۳۹۳ م **درسلطانیه** متولدشده بود، درماوراءالنهر حکومت می کرد. وی پس از فوت پدر عازم خراسان گردید و ناچار شد که با میرزا **علاءالدوله** فرزند بایسنقربجنگ پردازد. گرچه این پیکاربه پیروزی الغ بیگ تمام شد ولی بعلت طغیان پسرش **میرزاعبداللطیف**[1] مجبورشد که با اوبه نبردخاتمه دهد. میرزا عبداللطیف که توانسته بود **سمرقند** را بگیرد برتخت سلطنت نشست والغ بیگ نزد وی رفت ولی بدستورپسرش او را بقتل رساندند، میرزا عبداللطیف نیز پس ازچندی بدست طرفداران میرزا الغ بیگ کشته شد.

با از بین رفتن عبداللطیف، حکومت تیموری در ماوراءالنهر پایان یافت، در حقیقت امپراطوری بزرگ تیموری بامرگ وی روبزوال گذاشت وجانشینان او دراین مدت وقت خود راصرف زد وخورد وجدال خانوادگی وکشت وکشتاریکدیگرنمودند.

از همین زمان است که مقدمات پیشرفت و تسلط **ترکمانان** فراهم گردید: چنانکه امیرترکمان **جهانشاه قراقویونلو** توانست به بسط نفوذ خود درقلمرو حکومت تیموری بپردازد، وبا تاخت وتازهای فراوان شالودهٔ حکومت تیموری رادرهم ریزد، وبنیان حکومت جدیدی را بگذارد.

پس ازکشته شدن میرزا الغ بیگ: ابوسعید(۸۵۵ — ۸۷۲ ھ) (۱٤٥۱ — ۱٤٦۷) ،که از قتل عبداللطیف با خبر شده بود، از فرصت استفاده نمود و بکمک **ازبکان** نواحی **توران و ترکستان** را متصرف شد، سپس در۸٦۱ ھ ۱٤٥٦ م **هرات**

۱- خواند میر. تاریخ حبیب‌السیر. ج ٤. ص. ۳۲.

را گرفت و با شنیدن خبر درگذشت **ابوالقاسم بابر**، بعزم تسخیر خراسان، که مدتها بآن نظر داشت حرکت نمود وآنجا را تسخیر کرد، سپس بطرف ماوراءالنهر رهسپار شد و با پسر عبداللطیف **میرزا احمد** بجنگ پرداخته او را مقتول ساخت وپس ازآن بلخ را گرفت.

در همین زمان **مظفرالدین جهانشاه** ترکمان، که ازگرفتاری ابوسعید مطلع شده بود، هرات را بتصرف درآورد و ابوسعید مجبوراً برآی بیرون راندن وی از این شهر بآنجا عزیمت نمود، امامیان این دومدعی صلح برقرارشدوبموجب پیمان صلح جهانشاه حکومت آذربایجان راکه شاهرخ باوسپرده بودبازنگاهداشت وازمابرمتصرفات خود چشم پوشید وهرات وناحیهٔ خراسان وعراق را تخلیه کرد.

پس ازموافقت بااین شرایط ابوسعید واردهرات شد، ولی درسال ۸۷۲ه‍ ۱۴۶۷م که جهانشاه ترکمان درگذشت، وی مجدداً بفکر تصاحب نواحی باختری کشور افتاد و در این کار بمقاومت **اوزون حسن** از طایفهٔ **آق قویونلو** برخورد[1] و درجنگی که بین طرفین درگرفت ابوسعید دستگیرشد وبدستور وی **میرزا یادگار محمد** بانتقام خون جده‌اش **گوهرشادآغا** او را بقتل رساند ۸۷۲ هجری - ۱۴۶۷ - میلادی[2].

پس از مرگ ابوسعید، **سلطان حسین میرزا بایقرا** (۸۷۳ - ۹۱۱ هجری)، (۱۴۶۸ - ۱۵۰۵) بسلطنت رسید و سپس دو پسرش **بدیع الزمان میرزا** و **مظفر حسین میرزا** سلطنت نمودند، ولی بجز سلطان حسین بایقرا، دیگر آن دوا همیتی نداشتند، و این پادشاه هم بعلت داشتن وزیرکاردانی بنام **امیرعلیشیر نوائی** شهرتی یافت. سلطان حسین توانست کلیهٔ نواحی خراسان، **سیستان** وبلخ را تصرف کند، اما بعلت توسعهٔ متصرفاتش بمخالفت **یادگار محمد** نوهٔ شاهرخ برخورد، وی از طرف **اوزون حسن** ترکمان تحریک میشد وباین سبب باسلطان حسین میرزا به پیکار

۱- حبیب‌السیر. نسخهٔ خطی ۱۷۹ آ کتابخانه ملی پاریس.

۲- ابوسعید پس از جلوس بتخت سلطنت در اثر بدگوئی حاسدان و اطرافیان دستور دادگوهر شاد آغا زوجهٔ شاهرخ راکه معروفیتی داشت بقتل برسانند.

برداخت ویادگار محمد بقتل رسید، سلطان‌حسین دومرتبه هرات را متصرف گردید : درضمن **بدیع‌الزمان میرزا** فرزند وی با او مخالفت ورزید وپس از جنگی با وساطت روحانیون وبزرگان حکومت سیستان بوی واگذار شد .

پس از مرگ سلطان حسین بایقرا بدیع الزمان میرزا و **مظفر حسین** برادرش مشترکاً زمام امورکشور تیموری را در دست گرفتند، امابعلت تجاوز ترکمانان ، بزودی سلطنت ازدست‌آنها بیرون رفت.

آخرین‌شاهزادهٔ خاندان تیموری **محمدزمان میرزا**بودکه تا ۹۲۹ ه ۱۵۲۲م حکومت بلخ را داشت ولی طولی نکشیدکه این خاندان نیز بدست پادشاه صفوی **شاه اسمعیل** اول ازبین رفت.

همانطوریکه ذکر شد ، بیشتر شاهان تیموری‌که پس از شاهرخ بپادشاهی رسیدند کوشش خود را در راه تقویت قدرت تیموریان درایران بکاربردند ، اما بعلل زیرین بمقصودنرسیدند:

نخست آنکه : احساسات و غرور ملی ایرانیان در اثر تسلط طولانی نژاد مغولی‌جریحه دارشده‌بود، وبخصوص کینهٔ شدیدمیهن‌پرستان محلی‌نسبت به‌بیگانگان وتمایل‌استقلال‌طلبی‌که برایران همیشه حکمفرماست مانع ازاین امر بود.

ثانیاً روی‌کار آمدن طوایف ترکمن قراقویونلو و آق‌قویونلو در باختر ایران وبسط نفوذ ازبک‌ها در نواحی آسیای مرکزی سلطنت آنها را تهدید مینمود .

باین سبب پس از آنکه سلطان ابوسعید ، آخرین مدعی تاج وتخت تیموریان نتوانست جلوی مهاجمان بیگانه را بگیرد و در نبرد با اوزون‌حسن گرفتاروکشته شد امپراطوری تیموریان درشرق رو بزوال گذاشت ، و از این پس پادشاهی تیموریان خراسان در ردیف حکومتهای محلی در آمد ، و زمانیکه سلطان‌حسین میرزا بسلطنت رسید بقدرت روزافزون ازبک‌ها که ازپیروزی بپیروزی دیگرمی‌رسیدند برخوردنمود، وعلاوه برآن بمخالفت مدعی دیگر سلطنت بدیع‌الزمان پسرخود ، حاکم هرات‌که خیال‌تصرف‌خراسان‌را داشت روبروومجبوربجنگ‌بااو گردید . این کشمکش‌ها ونزاع

خانمانسوز درخانواده تیموریان، بقدرتآنها خاتمه داد، وهنگام مرگ سلطانحسین میرزا دیگرازبکها توانسته بودند بریاستشیبکخان رئیسمقتدرشان درماوراءالنهر حکومت مستقلی تشکیل دهند و در زمان بسلطنت رسیدنبدیعالزمان وتقسیم کشور تیموریبین او وبرادرش ، عناصر مخالف باادامهٔ حکومتتیموری درایران ، مخالفت خود را ابرازداشتند و با تشکیل حکومتهای مستقل آزادی خود را بدست آوردند. همین امر سبب شدکه ازبکها توانستند بر شرق ایران مسلط گردند ، وبر تسلط تیموریان براین نواحی خاتمه دهند.

رقابت بین دو حکومت ترکمان

آق‌قویونلو و قراقویونلو

(منسوب به‌گوسفند سفید ـ منسوب به‌گوسفند سیاه)

همانطوریکه ذکر شد حکومت تیموری در ایران باختری چندان دوامی‌نیافت مخصوصاً آنکه توسعهٔ قدرت‌ترکمانان دراین‌نواحی، که مخالف‌بابسط نفوذتیموریان بودند، باین امر بیشتر کمک نمود.

در زمان حکومت مغولها این اقوام ترکمان از ایران بطرف خاورمیانه رانده شدند، اما بزودی اقوام‌مغولی که درمجاورت ترکمانان بسرمی‌بردند، باآنها ممزوج گردیدند. این امر سبب شدکه ترک‌ها تودهٔ متشکلی، درمیان ایرانیان، کردها و اعراب تشکیل دهند و در دوران هرج و مرجی که پس از مرگ آخرین پادشاه ایلخانی[1] ابوسعید در ۷۳۶ ﻫ ۱۳۳۷ م بوجود آمد، ترکمانان ارمنستان وضعیت سیاسی و اجتماعی خود را تقویت نمودند، بهمین جهت است که از وجود دو قبیلهٔ ترک (ترکمان)[2] بنام‌اتحادیهٔ‌آق‌قویونلو (منسوب به گوسفند سفید) درناحیهٔ**دیاربکر**

۱ـ در زمان سلطنت ابوسعید آثارطغیان در سرزمین ایران ظاهر شد، وعلت اصلی‌آنرا احساسات‌ایرانیان، که قلباً نسبت‌بباز ماندگان مغولها کینه داشتند، باید دانست؛ بطوری که پس از مرگ شاه ایلخان، کشورگرفتار هرج ومرج گردید وحکومتهای محلی بسیاری مانند: **آل‌جلایر**، **آل مظفر**، **آل کرت وسربداران** بوجودآمد، که‌هیچکدام دارای‌اهمیت سیاسی نبودند واین حال تا ظهور تیمور ادامه یافت.

۲ـ ترکان غیر عثمانی عموماً بنام ترکمن یاترکمان خوانده میشدند. کلمه مان یا من در زبان ترکی معنای وسیع‌تری دارد و در فارسی شباهت را می‌سازند.

بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد

و اتحادیهٔ قراقویونلو (منسوب به گوسفند سیاه) در سرزمین **وان** ذکری شده است.

نخست خاندان قراقویونلو (منسوب به گوسفندسیاه) خاندان آق‌قویونلو (منسوب به گوسفند سفید)[۱] را تحت الشعاع قرار داد. اما با سلطهٔ تیموربرایران وخاور میانه کشمکش بین این دو خاندان بضرر قراقویونلوها تمام شد و رئیس آنها **قرایوسف** مجبور بفرار به کشور **مصر** نزد سلطان مصر **الملك‌الناصر فرج** گردید[۲].

سلطان احمد جلایر پادشاه، **خاندان آل جلایر**[۳] که بر بغداد و **عراق عرب** حکومت می‌کرد توانست بکمك قرایوسف بنواحی متصرفی امیر تیمور دست اندازی کند وبه‌آزار طرفداران وی پردازد، درضمن کوشش نمود که باسلطان عثمانی **ایلدرم بایزید** و الملك‌الناصر فرج سلطان مصر روابط دوستی برقرار کند و آنها را بر ضد تیمور بشوراند.

بقیهٔ حاشیه از صفحهٔ قبل

Minorsky . la perse au xveme siécle entre la turquie et venise پیست مقالهٔ مینورسکی‌ص ۳۱۸ . ۱۹۳۳ چاپ دانشگاه.

درلغت نامهٔ دهخدا ترکمان بمعنی ترك مانند است. لغت نامه دهخدا شماره ۱۰۲ تهران دی ۱۳٤۳ چاپ دانشگاه:

۱ـ برخی از نویسندگان اصل اسامی گوسفند سفید وگوسفند سیاه‌که معرف این دو خاندان‌است درتصویری‌ازگوسفند دانسته‌اند که برروی پرچم خودنقش می‌کردند. ولی‌مینور سکی اصل این‌اسامی را درنژاد گله‌های گوسفندان این دوطایفه‌حدس‌می‌زند.

۲ـ سلطان احمد جلایر ازشاهان‌آل جلایر ویا امرای ایلکانی بود (۷۳٦ - ۸۲۷ ﻫ ۱٤۲۳ - ۱۳۳۵م) که درنواحی بغداد وآذربایجان حکومت می‌کرد. مؤسس آن خاندان **امیر شیخ حسن بزرگ** بود. این سلسله در۸۲٦ ﻫ . ۱٤۲۲م بدست امرای ترکمان منقرض گردید، و ازمعروفترین سلسله‌هائی می‌باشدکه در دوران فترت، که پس از انقراض ایلخانیان ایران وظهور تیمورگورگانی، از تجزیهٔ امپراطوری ایلخانی بوجود آمد در ایران حکومت کرد. اقبال ازحملهٔ‌چنگیز تاتشکیل دولت تیموری. ص ٤٥٥ - ٤٦٥.

۳ـ یکی از پادشاهان **ممالیك** مصر بودکه پس از آنکه سلسلهٔ **ایوبی** راکه در

بقیهٔ حاشیه در صفحهٔ بعد

امیر تیمور برای از بین بردن نفوذ حکام محلی درمتصرفات خود و سرکوبی سلطان جلایر وقرایوسف در ۸۰۱ هجری ۱۳۹۹ م برای مرتبهٔ سوم از راه خراسان ، مازندران وکردستان به عراق عرب رفت .

سلطان جلایر بمحض شنیدن نزدیک شدن امیرتیمور به عراق عرب ، مجبور بترك بغداد گردید ، و باتفاق قرایوسف عازم دربار ایلدرم بایزید شد[1] .

تیمور بر بغداد وعراق عرب دست یافت ، والملك‌الناصر فرج پادشاه مصر را دعوت باطاعت نمود و چون سلطان مصرحاضر نگردید ، در۸۰۳ ه ۱۴۰۰ م تیمور بمتصرفات وی در **شام** حمله برد ، وپس از تصرف شهرهای **دمشق** و **حلب** ، بدون هیچگونه مانعی بآن ناحیه تاخت وسلطان مصر مجبور باطاعت از تیمورگردید ، پس از چندی هنگامیکه امیرتیمور بیورش هفت سالهٔ خود دست می‌زد ، قرایوسف وسلطان جلایر برای در خواست کمك نزدسلطان مصر رفتند، اما او بعلت دوستی‌با تیمور هر دو آنها را محبوس ساخت.

پس از فوت سلطان تیموری سلطان مصر هردو آنها را آزاد نمود وقرایوسف[2]

بقیهٔ حاشیه ازصفحهٔ قبل

مصر سلطنت می‌کرد برانداختند در این کشور سلطنت نمودند . این‌ممالیك غلامانی بودند که براثر استیلای مغول درشام و مصر پراکنده شده بودند .

سلطان مصر علاءالدین برای ایجادگارد محافظ خود عده‌ای از آنها را خریداری کرد این نظامیان کم کم دارای قدرتی شدند وپس ازآنکه تورانشاه راکشتند، یکی از روسای‌آنها بنام عزالدین آیبك ترکمانی سلطنت مصر را در دست گرفت و بالقب الملك المعز حکومت نمود بسال ۶۴۸ هجری ۱۲۵۰ م.

این سلسله بدست سلطان‌سلیم سلطان عثمانی درسال ۹۲۳ ه ـ ۱۵۱۷ م از بین رفت اقبال ، تاریخ مغول . ص ۶۳۹ . Larousse du xxe siécle v.iv.

۱ـ میر خواند. تاریخ روضه الصفاص ۲۱۴ ـ ۲۱۸ جلد ششم . انتشارات کتابفروشی مرکزی .

۲ـ قرایوسف‌بن قرامحمد ترکمان ازامرای سلطان اویس ایلکانی. لب التواریخ نسخهٔ خطی کتابخانه ملی پاریس.

با پانصد سوار که از هوا خواهان و یارانش بودند از مصر خارج گردید ، و بطرف آذربایجان حرکت کرد . در ضمن راه دژها واستحکامات چندی را که در دست سر کردگان تیموری بود تصاحب نمود و **دیاربکر** را نیزگرفت ، سپس برای ملاقات **سعید ملک شمس‌الدین** حکمران **اخلاط** واقع درکنار دریاچهٔ وان رفت ، وبا وی اتحاد دوستی منعقد ساخت و دختر او را بازدواج خود در آورد .

در این تاریخ **میرزا ابوبکر** پسر میرانشاه نوادهٔ تیمورکه بر **تبریز** حکمرانی مینمود ، باشنیدن خبر ورود قرایوسف بجانب این شهرآنجا را ترك نمود ، قرایوسف بدون هیچگونه مقاومتی وارد تبریز گردید و درنزدیکی آن‌شهر با**میرانشاه** ومیرزاابوبکر پیکار سختی‌نموده میرانشاه را بقتل رساند ومیرزا ابوبکر بطرف**گرگان** هزیمت کرد، و باین ترتیب تمام آذربایجان بتصرف رئیس قراقویونلوها در آمد .

سلطان احمد جلایرکه بر بغداد دست یافته بود ، در سال۸۱۳ ه ۱۴۱۰ م شنیدکه پسرش **علاءالدوله** بدست قرایوسف اسیر شده است برای نجات وی دومرتبه به همدان و تبریز لشکرکشی نمود ، اما عاقبت با شکست مواجه گردیده بدست او کشته شد[۱] قرایوسف پس از این پیروزی حکومت بغداد را بیکی از پسرانش بنام **محمد شاه** سپرد .

با از بین رفتن سلطان احمد جلایر قرایوسف علاوه برآذربایجان، برعراق‌عرب هم‌مسلط گردید ودر۸۱۶ ه ۱۴۱۳ م **قزوین وساوه** را ضمیمهٔ متصرفات خودنمود . میرزا شاهرخ شاهزادهٔ تیموری‌که براین وقایع اطلاع یافت ، با عده‌ای از سپاهیان خود برای سرکوبی قرایوسف عازم آذربایجان گردید ، ولی در همین موقع رئیس خاندان قراقویونلو بسختی مریض شد ودر ذی‌القعده ۸۲۳ ه ۱۴۲۰ م **درچمن اوجان** فوت نمود **وامیراسکندر** پسرش بجانشینی او رسید ، در۸۲۳ هجری ۱۴۲۰ م میرزاشاهرخ بالشکری بطرف‌آذربایجان‌حرکت‌کرد ونبردسختی‌که درنزدیکی**سلطانیه**

۱- حبیب‌السیر ، ص ۵۷۶ - ۵۷۸

بین او وامیراسکندر وبرادرش‌میرزاجهانشاه درگرفت‌بشکست وفراردوبرادرتمام شد.

پس از مراجعت میرزا شاهرخ از آذربایجان باز امیر اسکندر نیروئی گردآورده باین ایالت تاخت و آنجا را بحیطهٔ تصرف خود درآورد ، سپس به **شیروان** لشکر کشید. باز شاهرخ به آذربایجان حمله برد و امیراسکندر را شکست داده وادار به فرار بطرف **قراباغ** نمود.

برادر وی میرزا جهانشاه بخدمت شاهرخ رسید و پس از پوزشی بسیار مورد عفو شاهزادهٔ تیموری واقع شد و او را بحکومت آذربایجان منصوب نمود .

درهمین‌موقع میرزا اسکندر بدست‌پسرش‌**قباد** بقتل رسید ومیرزاجهانشاه پس از قتل برادرش ریاست خاندان قراقویونلو را دردست گرفت. وی‌پس‌ازچندی‌طرف‌توجه میرزا شاهرخ قرارگرفت و حکومت **عراق** ، **فارس وکرمان** را باوسپرد. پس‌ازمرگ میرزاشاهرخ ۸۵۰ هجری ۱۴۴۶م میرزا جهانشاه اعلام استقلال نمود وبرسراسرایران تسلط یافت، حتی در ۸۶۰ه ۱۴۵۵م به خراسان لشکرکشید ومدت یکسال برتخت سلطنت‌شاهرخ نشست.

باشنیدن خبر شورش فرزند خود **حسنعلی** وحرکت ابوسعید از ماوراءالنهر به خراسان ، جهانشاه مجبور به ترک هرات شد و درسال ۸۷۱ هجری ۱۴۶۶ م بفکر حمله به رقیبش **اوزون حسن** رئیس خاندان آق‌قویونلو افتاد ، و بقلب‌کشور وی حمله‌نموده تا **ارمنستان** پیش رفت ، ولی زمستان مانع ازپیشروی اوگردید. جهانشاه عاقبت دراثر غرور و خود خواهی در جنگ با رقیب خود اوزون حسن در ۸۷۲ ه ۱۴۶۷م بدست وی گرفتارشده بقتل رسید وبامرگ اوخاندان قراقویونلواهمیت خود را از دست داد ، زیرا پسر سبک عقلش **امیرحسین‌علیشاه** بعلت عدم‌کفایت ولیاقت در سلطنت داری ، بدست ترکمانان آق‌قویونلو کشته شد.

بامرگ وی دیگرقراقویونلوها نتوانستند نقش مهم‌سیاسی‌ای درقرن‌نهم‌هجری (پانزدهم میلادی) در ایران داشته باشند ، وبدوران حکومت‌آنها خاتمه دادهشد .

خاندان آق‌قویونلو[1]

آق‌قویونلوها از قبیله و اتباع **قراعثمان** نامی بودند که در ناحیهٔ **دیاربکر،** امارت نشین کوچکی داشت وهمانطوریکه ذکرشد نخست قراقویونلوهاآنها را تحت الشعاع قرار دادند، اما باسلطهٔ تیموریان بر ایران وخاور میانه ،کشمکش بین این دوخاندان،بضررطوایف‌قراقویونلوتمام‌شدورئیس‌آنهاقرایوسف‌مجبوربفراربه‌مصر گردید.

آق‌قویونلوها ازفرصت استفاده نموده روابط دوستانه‌ای باپادشاه تیموری برقرار ساختند و از پشتیبانی وی برخوردار شدند ، مخصوصاً آنکه تمایلات مذهبی تیمور با عقاید مذهبی آنان نزدیکتر از طوایف رقیب آنها بود ، و بهمین سبب همینکه‌آنها درجنگ‌بین‌تیمورلنگ وسلطان‌عثمانی وقراقویونلوهامتحدوی ازتیمورپشتیبانی‌نمودند، مورد لطف وی قرارگرفتند ؛ بطوریکه تیمور حکومت دیاربکر و اطراف آن را بایشان سپرد.

پس ازمرگ تیمور طوایف آق‌قویونلو متوجه ایران مرکزی وخاوری شدند و کوشش‌نمودند ولایاتی‌درباختر کشور راکه‌تیموریان بآن‌توجه نداشتند ازچنگ‌آنها بیرون آورند ، وباین ترتیب دراین نواحی‌قدرتی‌بدست‌آوردند. درنتیجه‌پس‌از مرگ رئیس‌شجاع و مقتدر آق‌قویونلو ، قراعثمان ، ابوالنصر حسن‌بیک بنام **اوزون حسن**[2]

۱- این طوایف نیز بنام **بایندریه** معروف می‌باشند و مدت حکومت آنها ۴۲ سال بود. لب‌التواریخ ، نسخهٔ‌خطی. کتابخانه‌ملی‌پاریس

۲- ابوالنصرحسن بیک‌بن‌علی‌بیک‌بن عثمان‌بیک‌بن‌قتلغ بیک‌بن حاجی‌بیک، بنام اوزون حسن، یعنی‌حسن‌بلند قد ، در زبان ترکی اوزون بمعنای بلند قامت، وبلندآمده است، حبیب السیر. نسخه‌خطی کتابخانهٔ‌ملی‌پاریس.

ایضاً منیورسکی درمقاله‌خودراجع به‌ایران درقرن‌پانزدهم‌نویسد چون‌حسن‌بیک دارای قامتی رشید بود ملقب به اوزون حسن گردید که در عربی حسن الطویل گفته‌اند .

پسر **علی بیک** نوهٔ قراعثمان که ریاست آق‌قویونلوها را بعهده داشت ، با چند لشکر کشی به ارمنستان، توانست ارزنجان را تصاحب کند، ودر ۸۱۳ ه ۱٤۱۰ بانیروئی که جهانشاه برای سرکوبی وی فرستاده بود بنبرد پرداخته آنها را شکست داد ، و پس از تصرف **ارمنستان** باختری ،**کردستان** را نیز متصرف شد.

کشورگشائی وتوسعهٔ سرزمینهای متعلق به‌آق‌قویونلوها سبب گردید که این قبایل با قراقویونلوها درتماس قرارگیرند ، و از این پس نزاع بین این دو خانواده اجتناب ناپذیر بود : باین‌جهت جهانشاه بوی حمله برد، اما زمستان مانع ازپیشروی سریع وی گردید ، و مجبوراً در دیاربکربا اوزون حسن وارد جنگ شد، اما بشکست وقتل خود او تمام گردید.

پیروزی اوزون حسن بردشمن سرسخت‌خود کار کشورگشائی او را آسان‌نساخت چون در این زمان ابوسعید ، جانشین شاهرخ بمنظور ، برقراری مجدد اختیارات و حقوق حقهٔ خود بر سرزمینهای ارثیش در باختر ایران ، به آذربایجان لشکرکشید ، ولی از شاهزاده آق‌قویونلو شکست خورد.

باین ترتیب حسن‌بیک ، پس از خروج از دیاربکر ، درمدت‌کوتاهی تقریباً برتمام ایران ، **بین‌النهرین** وارمنستان تسلط یافت **وتبریز** را پایتخت خود قرار داد ، و یک چند نیز بوسیلهٔ **یادگار محمدمیرزای تیموری** ، شاهزادهٔ دست نشاندهٔ خود ، **بر خراسان** حکومت کرد، وباسلطان محمد سلطان عثمانی فاتح قسطنطنیه (استامبول) به پیکار پرداخت ، منتهی اختلافات خانوادگی مانع از پیروزی او برسلطان عثمانی شد. حسن‌بیک درنخستین نبرد خود برضد سلطان محمدتوانست او را شکست‌سختی دهد ، بطوریکه در این نبرد دوازده هزار نفر از سپاه عثمانیان درقسمت بالای**فرات** مغلوب وکشته شدند ، واگر بپند واندرز پسرش **اغورلومحمد** گوش وبجنگ ادامه داده بود مسلماً پیروزشده بود.دراین صورت‌فاجعهٔ‌شکست **ایلدرم‌بایزید** ازدست‌تیمور تجدید شده متصرفات اروپائی‌ترکان‌آزاد می گردید وتسلط‌آنها **براروپا** خاتمه‌مییافت وشاید نقشهٔ دنیای آن زمان تغییرمی‌نمود.

اوزون حسن پس ازشکست خود ازعثمانیان بفکرتلافی افتاد، اماعمرش کفاف نداده در ۸۸۲ هجری ۱۴۷۷ میلادی درگذشت و با مرگ وی حکومتی که بنیان گذاری کرده بود دیگر دوامی نیافت ، چون کشمکش بین پسرانش برای تصاحب تاج وتخت ، قدرت ترکمانان را در ایران ضعیف ساخت.

جانشین اوزون حسن **سلطان خلیل** که در زمان حیات پدر درفارس حکومت داشت براریکهٔ سلطنت نشست ودیاربکر را به برادرش **سلطان یعقوب** سپرد . سلطان خلیل بعلت سوء رفتار با مردم مورد نفرت مردم قرارگرفت وبهمین علت اهالی بدور برادرش جمع شده دست بشورش زدند.

یعقوب با سپاهی از دیاربکر متوجه آذربایجان شد ، ودر جنگی که در حدود **مرند و خوی** با سلطان خلیل نمود او را شکست داده بقتل رساند.

پس از کشته شدن وی سلطان یعقوب بتخت سلطنت نشست ، اما از پیروزی خود حاصلی نبرد، زیرا طولی نکشید که مریض ویا بقولی مسموم گشته فوت نمود.[۱] و تخت سلطنت خالی ماند یازدهم صفر ۸۹۶ ه‍ ۱۴۹۰ م.

نزاع بین سه پسر یعقوب ، **بایسنقر** ، **مراد** ، **وحسن** ، منجر بتقسیم نواحی متصرفی آق‌قویونلو ها ، بسه قسمت شد، ولی عاقبت بایسنقر در تبریز برتخت سلطنت نشست، وچون درایت ولیاقتی نداشت، وروسای آق‌قویونلو نیز ، که بنام وی حکومت می‌کردند نتوانستندمتصرفات خود را اداره نمایند، پس ازهشت ماه سلطنت نارضائی بین مردم پدیدآمد . **ابراهیم‌سلطان** پسرخلیل که نهضت را سرپرستی می‌نمود نوهٔ اوزون حسن **رستم‌میرزا** پسر**مقصودبیگ** را که اسیر وزندانی بود، آزاد ساخته برضد بایسنقر برانگیخت، وی بکمک همراهانش بطرف تبریزحرکت نمود وبایسنقر که تاب مقاومت نداشت ، نزد**شیروانشاه** پدر زن خود **حاکم شیروان** گریخت ، و رستم میرزا بآسانی وارد پایتخت شد وحکومت آذربایجان را در دست گرفت، وحکام عراق عرب، عراق عجم، فارس ، کرمان ، کردستان ولرستان از وی اطاعت نمودند.

۱- حبیب السیرجلدچهارم . ص ۴۳۱ هامرپورگشتال، تاریخ امپراطوری عثمانی ص ۲۸۶

شیروانشاه از داماد خوداستقبال شایانی نموده به رستم میرزا حمله برد ، اما طولی نکشید که با یکدیگر سازش کردند ، وپیمان متارکهٔ جنگ میان‌آنها امضاشد این پیمان دوامی نیافت ، زیرا هنگامی که رستم میرزا برای سرکوبی مخالفان خود به اصفهان لشکرکشی نموده بود بایسنقر به آذربایجان حمله برد ، فرماندهٔ لشکر رستم میرزا **ایبه سلطان** او را شکست داده دستگیر ساخت وپیش رستم میرزا فرستاد و رستم‌میرزا او را بقتل رساند.

در این موقع شاهزاده **احمد** پسر **اغورلو محمدبن** امیر حسن بیک که پس از فوت یعقوب میرزا از **قراباغ** به در بار سلطان عثمانی در قسطنطنیه پناهنده شده ، و ایلدرم بایزید دختر خود را بازدواج وی در آورده بود ، در اثر اطمینانی که ازطرف سران آق‌قویونلو بوی داده شد ، از بایزید کمک خواست تا بـه آذربایجان و عراق حمله کند .

وی باسپاهیانش از رود ارس گذشت، ودرحالیکه رستم میرزا بطرف گرجستان فرار می‌کرد وارد تبریز گردید. طولی نکشید که درنبردی که بین دو رقیب واقع‌شد رستم‌میرزا بدست شاهزاده احمدمیرزا کشته شد.

چون شاهان آق‌قویونلو پس از مرگ اوزون حسن دست نشاندهٔ روسای قبیله بودند وازخود اقتداری نداشتند ، لذا احمدمیرزا نتوانست مدت زیادی سلطنت کند و دستخوش توطئه‌ای که بدست ایبه سلطان[۱] ازسران مقتدر آق‌قویونلو ترتیب یافته بود ، گردید.

سلطان‌احمد همینکه بدستیاری ایبه سلطان‌بپادشاهی رسید، حکومت کرمان را بوی سپرد و وی از موقعیت استفاده کرده همینکه از تبریز به فارس رسید با حاکم

۱- در حبیب‌السیر چنین ذکر شده است : «ایبه سلطان که در سلک اعاظم نوئینان انتظام داشت وهمواره بقلم اندیشه نقش وصول بمنصب‌امیرالا مرائی برلوح میناگاشت ...» جلد ٤ ص ٤٣٨ .

آنجا **قاسم پرناك** که برادرش مظفر بدست احمد میرزا بقتل رسیده بود سازش کرد تا انتقام خون برادر را از وی بگیرد .

احمد میرزا پس از شنیدن این خبر برای سرکوبی قاسم پرناك در ۹۰۳ ه ۱٤۹۷ م بطرف عراق حرکت نمود و ایبه سلطان نیز با لشکری از شیراز بدان‌صوب رهسپار گردید و در نبردی که بین‌آنها درگرفت احمد میرزا کشته شد. از این پس قدرت‌آق‌قویونلوها رو بضعف گذاشت ، چون ایبه سلطان کوشش نمود حقوق سلطان **مراد** پسر یعقوب را بسلطنت‌ایفا کند وخطبه‌خواند وسکه‌بنام وی که‌پس ازقتل برادر خود بایسنقر در شیروان بسر می‌برد زد . در این زمان از خانوادهٔ اوزون حسن سه کودك باقی بودند ، سلطان مراد پسر یعقوب در شیروان ، **الوند میرزا** پسر یوسف میرزا در تبریز و برادرش **محمد** میرزا در یزد .

امرای آق‌قویونلو کوشش نمودند که بنام هریك از آنها برقسمتی از ایران حکومت کنند وباین جهت هر یك از آن سه نفر را بپادشاهی برگزیدند . همینکه احمد میرزا کشته شد دوپسرش مجبور بفرار شدند و **الوند میرزا** بطرف سرزکردستان گریخت .

ایبه‌سلطان پس‌ازبسلطنت رساندن سلطان مراد بطرف‌آذربایجان حرکت نمود، درحالیکه حاکم دیاربکر **دائی قاسم** بکمك سران دیگرآق‌قویونلو ، الوند میرزا را که بطرف دیاربکر آمده بود بسلطنت برگزید و این عده بطرف آذربایجان رهسپار شدند. ایبه سلطان با آنان بنبرد پرداخت وپس ازشکست مخالفان ، سلطان مراد راگرفته محبوس ساخت و باالوند میرزا وکسانش صلح نموده او را به تبریز آورد و بسلطنت نشانید.

علت این امراین بود که سلطان مراد درمقابل ایبه سلطان سایه‌ای بیش‌نبود و در حقیقت وی شخصاً حکومت می‌کرد. الوندمیرزا هم در نتیجهٔ شورش برادرش **محمد میرزا** از پیروزی خود استفاده نبرده به **قراباغ** فرار نمود.

محمد میرزا بکمك جمعی از امرای آق‌قویونلو منجمله حاکم یزد مراد بیك

بایندرتوانسته بود بتخت سلطنت نشیند. وی پس ازتسخیراصفهان برفارس نیزمسلط گشته ، دری اقامت گزید ، ایبه سلطان با لشکری ازآذربایجان بآن صوب شتافت ولی عاقبت‌بدست محمد میرزا کشته شد و وی وارد تبریزشده برتخت سلطنت نشست (شوال ۹۰۶ هجری ۱۴۹۸م). درهمین زمان سلطان مراد ازموقعیت استفاده کرد و بکمک برادران ایبه سلطان از حبس فرارنموده بطرف فارس عزیمت کرد و درآنجا او را بپادشاهی برداشتند.

محمد میرزا از آذربایجان برای دفع اوبطرف اصفهان رهسپار شد وسلطان‌مراد نیز برای مقابله با او بطرف این شهر حرکت نموده در جنگی که بین طرفین در گرفت محمد میرزا بقتل رسید ۹۰۵ هجری ۱۴۹۹م. وسلطان مراد مجدداً برفارس وکرمان تسلط یافت.

الوند میرزا که درآذربایجان و دیاربکرسلطنت می‌کرد در۹۰۶ هجری ۱۵۰۰ برای سرکوبی سلطان مراد رقیب خود بطرف قزوین رهسپار شد و درمقابل وی‌صف آرائی نمود ، ولی بدون هیچگونه خون ریزی کشورپهناور ایران را بین خود تقسیم نمودند ، عراق و فارس را سلطان مراد تصاحب نمود و آذربایجان و دیاربکر ازآن الوند میرزا گردید.

این امر موجب شد که کشور گرفتار هرج ومرج گردد زیرا حکام محلی که در فارس وکرمان‌بودند دست‌بشورش زدند. این تجزیهٔ‌نیروی سیاسی‌آق‌قویونلو کوشش مدعی جدید تاج وتخت ایران **شاه اسمعیل** موسس سلسلهٔ **صفوی** را مثمر ثمرساخت چون‌که براحتی توانست رقیب خود الوند میرزا را در حدود **نخجوان** شکست دهد و او را وادار بفرار نمود وآذربایجان را بتصرف درآورد ۹۰۷ هجری ۱۵۰۱م. الوند میرزا نیز پس از مدتی زد وخورد با حاکم دیاربکر توانست برتخت سلطنت نشیند ولی‌طولی نکشید که فوت نمود. ۹۱۰ هجری ۱۵۰۴م.

پیروزی شاه‌اسمعیل نه‌تنها نتیجهٔ هرج ومرج کشور بود که دراثرضعف سلطنت آق‌قویونلو پیش آمده بود ، بلکه بیشتر سبب‌آن احیای تمدن ایرانی بود که

وضعیت اجتماعی جدیدی درکشور پیش‌آورده بود : چنانکه اثرات اولیه‌اش درشروع سلطنت آق‌قویونلو هویدا گردید .

اوزون حسن هنوز در تبریز مستقر نشده بود که مانند ایلخانیان تمدن ایرانی او را تحت الشعاع خود قرار داد و وی شیفتهٔ زیبائیها وعظمت آن گردید ، و وی‌را ممدوح سنن باستانی‌شاهان ایرانی ساخت وازنو زیبائیهای مسحورکننده این‌کشور ، فاتح را در خود مغروق ساخت ، مخصوصاً دوران سلطنت یعقوب صرف امور داخلی کشورشد وفرهنگ‌ایران در دربارش بسط یافت ، وایرانیان بیش‌ازپیش درکارهای کشور شرکت یافتند .

توسعهٔ نفوذ ازبک‌ها در شرق ایران

همانطوریکه ذکر شد در اثر کشمکش ونزاع بین خاندان تیموری در اواخر سلطنت سلطان حسین ، ازبک‌ها توانستند در ماوراءالنهر حکومت مقتدری تشکیل دهند ، وچون در مقابل مقاصد توسعه طلبانهٔ خود رقیبی سرسخت ندیدند ازموقعیت استفاده نموده بفکرتصرف خراسان وبلکه تمام‌ایران افتادند.

ازبک‌هاکه از استپ‌های **آسیا** آمده بودند ، از قبایلی نبودندکه مانند قبایل **جغتائی مغولستان** موردآزار واذیت تیمورقرارگرفته باشند ، بلکه برعکس مانند بعضی ازقبایل دیگر مغول از متحدین وی بشمار می‌رفتند .

رئیس‌ازبک‌ها**ابوالخیر سلطان**پسر **دولت شیخ** دوپسرداشت: یکی شاه **بوداغ سلطان** ودیگر **خواجه محمد**. شاه بوداغ سلطان بجای پدربزرگش بریاست ازبک‌ها رسید و در خانای **قبچاق** حکومت نمود ، و ازضعف سلطان حسین استفاده کرده و سر زمینهای متعلق باو را بتدریج از وی منتزع ساخت وپس از اشغال **سمرقند وبخارا** در ۹۰۵ هجری ۱۴۹۹ میلادی بلخ را محاصره نمود ، اما از سلطان حسین بایقرا شکست خورد .

باین‌ترتیب درماوراءالنهر کشوری‌جدید تشکیل‌می‌شدکه پایتخت‌آن‌سمرقند بود و هرآن تمامیت ارضی ایران را مورد تهدید قرار می‌داد ، درحالیکه حکومت تیموریان یعنی تنها قدرت سیاسی‌که ممکن بود مانع از پیشرفت آنها گردد ، گرفتار هرج ومرج شده بود ورو بزوال‌می‌رفت.

پس ازمرگ سلطان‌حسین **محمد شاهبخت‌خان** معروف به **شیبک‌خان‌ازبک**[1]

۱- شیبک‌خان ازبک پسربوداق سلطان، پسرابوالخیرخان پسردولت شیخ، پسرابراهیم اوغلن ، پسر فولاد اوغلن ، پسرتیمور پسر باداکول ، پسرجوجی بوقا ، پسر بهادر ، پسر شیبان‌خان ، پسر جوجی‌خان ، پسرچنگیز. نام مادرش قوزی‌بیکم.

که در ۸۵۵ ه ۱۴۵۱ م متولد شده بود وبعلت داشتن طبع‌شعر وبمناسبت نام‌جدش **شیبان خان** ، تخلص **شیبانی** یافته بود و بنام **شیبانی خان** معروف گردیده بود بجای شاه بوداغ بریاست **ازبکها** رسید[۱] .

پس ازمرگ سلطان‌حسین ازجیحون گذشته، برای اشغال حکومت **بدیع‌الزمان** در ۹۱۱ ه ۱۵۰۵ م به‌ایران لشکر کشید ، چون مردی جنگجو، دلیر ، خود خواه ، بیرحم ومتعصب بود ، بزودی توانست بردشمنان خود فایق‌آید ، چنانکه در۹۰۶ ه بر قسمتی از ماوراءالنهر غلبه کرد و شهر **سمرقند** را متصرف شد. پس ازآن مجدداً **بخارا** راکه درآن **بابر** شاهزاده تیموری[۲] حکومت می کرد متصرف شده بفکر حمله به **خراسان** افتاد .

در حالیکه بدیع الزمان برای مقابله با او سعی می‌کرد در خراسان نیروئی تهیه کند[۳] ، شیبک‌خان ،که از مرگ سلطان حسین باخبرشده بود ، تصمیم‌بتسخیر خراسان گرفت ، ولی پیش ازآنکه بایجا حمله بردسفیری **بنام مولاناختائی** با نامه‌ای بدربار بدیع الزمان **ومظفر حسین‌گورگان** فرستاد تا از اوضاع آنجا باخبرشود .

۱- ایل‌جوجی خان از زمان سلطنت ازبک‌خان بایل **ازبك** معروف شد وسکن‌آنها از دشت تیچاق تا حدود جبال اورال و رودخانهٔ درقیز والک واطراف دریاچهٔ آرال و خوارزم وسعت‌داشت. دائرةالمعارف‌اسلامی - جلدچهارم. تاریخ‌مغول وتاتارتألیف‌ابوالغازی بهادر خان قسمت دوم - زندگانی شاه عباس بقلم‌آقای فلسفی ج - ۱ .

۲- از خاندان تیموری بنام **ظهیرالدین محمد** معروف به **بابر** . پسر عمر شیخ ، متولد درهرات بسال ۸۸۸ ه وموسس سلسلهٔ تیموری بنام **مغول بزرگ، امپراطوری مغول** ۹۳۳ ه ۱۵۱۶ . وی در ۹۴۱ ه - ۱۵۳۴م‌با لشکری ازتاتارها ، ترك وافغان به **هندوستان** تاخت وابراهیم **نوری** آخرین پادشاه ازطایفهٔ **لودیه** (افغان)که در **دهلی** سلطنت می کرد مغلوب و خود برتخت سلطنت هندوستان جلوس نمود. جانشینان وی‌سیصد وپنجاه سال براین کشور حکومت نمودند و بخاندان **مغول کبیر** یا **بابریه وگورکانیه** مشهورشدند و در زمان **اکبر بن همایون** بمنتهای عظمت خود رسیدند . آقای حکمت. سرزمین هند . ص ۴۹ .

۳- Supl. à l' his-gle des hunes ،des turks et des mongoles. p. 20 .senkowski

سفیر شیبک خان بحضور شاه تیموری رسید ونامهٔ او را بشاهان تیموری تسلیم نمود که مضمون این بود که آنها بایستی مانند پدران خود سرتسلیم فرود آورند تا کشور از خونریزی وقتل وغارت درامان باشد : «پیوسته‌آباء واجداد شما درحدوث وقایع و وقوع حوادث رجوع بخواقین و دودمان عالیشان ماکرده ، شرایط مطاوعت بجای آورده‌اند ، مناسب آنکه شما نیز بسقت سفینهٔ پدران خود اقتداء نموده اواب مخالفت مسدود سازند ، و از شارع مستقیم موافقت عدول وانحراف نورزید، تاعرصهٔ مملکت معمور وآبادان ماند ، ورعایاکه ودایع خالق البرایااند پایمال‌عساکرنصرت مآثر نشوند .»[۱]

شیبک خان چون پاسخی بنامهٔ خود دریافت نکرد و در ضمن اطلاعات لازم را از وضعیت شاهان تیموری بدست آورد ، بیدرنگ به خراسان حمله برد وآنجا را بآسانی فتح نمود ، وپس‌ازاشغال خراسان به پیشروی خودتاجرجان (گرگان) ادامه داد ، و بدیع الزمان را در هرات مغلوب نمود . چون درمقابل خود مقاومتی ندید بفکر تصرف دامغان افتاده درضمن **کرمان** را نیز خراب کرد .

بااین فتوحات شیبک خان توانست تسلط خود را برنواحی شرقی ایران مسلم سازد ؛ یعنی برقسمت بزرگی از افغانستان ، سراسر خراسان **واسترآباد** دست یافت و مرزهای کشورش از مغرب وجنوب تا نواحی عراق عجم ،کرمان **ویزد** ، بسط یافت و بانواحی متصرفی شاه اسمعیل صفوی همسایه شد و بزودی با این رقیب سرسخت و نیرومند روبرو گردید .

شاه اسمعیل که توانسته بود به نواحی باختری ایران دست یابد بفکر تصرف نواحی شرقی ایران افتاد وبزودی با شیبک خان وارد جنگ گردید و مانع ازفتوحات وی شد .

باین ترتیب در تحت نفوذ شرایط داخلی وخارجی که بیان شد ، در حالیکه

۱- حبیب‌السیر . ج ٤ . ص ۲٦٨

حکومت آق‌قویونلوها و تیموریان رو بزوال می‌رفت ، نیروی جدیدی **تحت حمایت** خاندان صفویه نضج می‌گرفت.

۲- اوضاع مذهبی

از نظر مذهبی همانطوریکه در مقدمه ذکر شد ، پس ازتسلط اعراب برایران بدنبال سقوط شاهنشاهی‌ساسانی ، وحدت وبعبارت بهتر رسمیت مذهبی این کشور که که در زمان ساسانیان عملی شد وموجب عظمت این سلسله گردیده بود از بین‌رفت و با تمام کوششی که شاهان ایرانی برای‌ایجاد وحدت مذهبی؛ یعنی رسمیت دادن یک مذهب خاص بکار بردند ، این امر مذهبی بجائی نرسید و تا زمان شاهنشاهی صفویه عملی نگردید وفقط درزمان‌سلطنت شاه‌اسمعیل‌است که پس ازنه قرن مذهبی رسمی بنام‌شیعه درکشور شناخته شد.

آنچه مسلم است پیش از روی‌کارآمدن خاندان صفوی ، شیعه اهمیت اولیٰ خود را از دست داده ، وپیروان این‌آئین خیلی‌تقلیل‌یافته بودند و درحقیقت مذهب مزبور خاطره‌ای ازگذشتهٔ درخشانی بود که در اذهان ایرانیان باقی بود.

شیعه ـ منشأ شیعه درخود اصول مذهب اسلام بود که نه تنها جنبهٔ مذهبی داشت ، بلکه جنبهٔ سیاسی‌هم دارا بود ، چنانکه حضرت رسول‌اکرم خود اختیارات مذهبی وسیاسی را توأم داشت، زیرا در هرحال اطاعت او برمردم واجب‌بود.

پس‌از فوت‌پیغمبر اکرم، با وجودآنکه حضرت محمد حضرت علی‌علیه‌السلام را در روزعید غدیرخم بجانشینی خود برگزیده بود دوجریان عقیده در دنیای‌اسلامی پیدا شد که هرکدام‌جانشینی پیغمبر ، و رهبری جدید عالم اسلام راکه هم‌ریاست مذهبی ، وهم‌قدرت سیاسی را دردست داشته باشد ، بطوری‌تفسیر وتشریح می‌نمود.

۱- تشیع

۲- تسنن

شیعیان معتقد بودندکه‌انتخاب حضرت امیربرای جانشینی پیغمبراکرم بدست

خود حضرت رسول کافی است ودیگرنیازی بانتخاب مجدد شخص ، ولوحضرت علی علیه‌السلام برای خلافت نیست ؛ بهمین جهت حضرت‌علی داماد پیغمبر، و خلف مستقیم وی ، وخلیفهٔ حقیقی و امام مسلمانان می‌باشد ، و دلایل بسیاری نیز ابراز می‌داشتند :

۱- امام وجانشین پیغمبرباید معصوم باشد، و دربین‌صحابهٔ پیغمبرفقط حضرت امیر علیه‌السلام معصوم بود .

۲- امام‌هم‌باید ازجانب‌خدامعین شود ونصی برامانت ودرستکاری وانتصاب او در دست باشد ، و این در بارهٔ حضرت‌امیر علیه‌السلام صدق می‌نمود .

۳- امام باید کفر را در نیافته باشد ، وبین صحابهٔ پیغمبر اکرم فقط علی‌علیه السلام بوده که به بت سجده نکرده و کفر را درنیافته بود .

٤- ابوبکر درسقیفهٔ بنی‌ساعده گفت: اقیلونی ولست بخیر منکم وعلی‌فیکم(مرا واگذارید چه با وجود علی‌علیه‌السلام من بهترین شما نیستم) .

٥- در قرآن‌کریم آیات دال بر امامت حضرت امیر علیه‌السلام[1] فراوان‌است

٦- درغدیر خم رسول اکرم بصراحت علی‌علیه‌السلام را بجانشینی برگزید[2] .

۷- احادیث بسیار از رسول اکرم صلی‌الله علیه وسلم نقل شده است که دال بر ولایت و امامت حضرت امیرالمؤمنین است[3] .

سنیان گویند :

۱- پیغمبراکرم‌امامی پس ازخود بجانشینی تعیین‌ننمود، ودرسقیفهٔ بنی ساعده علی اختلاف الروایات عمرو چهار کس دیگر با ابوبکر بیعت کردند ، بقیهٔ صحابه

۱- ر ـ ك حدیقهٔ الشیعه ص ٤١ تا ١٢٤ وکامل بهائی جلد اول ص ٩٨ تا ١٠٧ چاپ کتابخانه اسلامیه .

۲- ر. ك کامل بهائی ج ۱ص ۲۷۷ ج۲ ص۳۰ ۵ چاپخانه قم شعبان۱۳۷۶

۳- ر ـ ك حدیقة الشیعه ص ۱۲٦ ـ ۲۱۰ وکامل بهائی ص ۱۱۸ تا ۲٤۰ .

بیعت آنها را پذیرفتند ، و وی را خلیفهٔ بحق مسلمانان دانستند .

۲- عبدالرحمن ابن عوف پس ازعمر به عثمان بن عفان بیعت کرده وبردمان وحتی علی‌ابن‌ابیطالب علیه‌السلام بیعت او را قبول کرد، وعثمان را خلیفه شناختند پس مدار خلافت و امامت بر اتفاق وبیعت کافهٔ مسلمانان بوده‌است.

۳- هنگام‌مرض وفوت سرور کائنات صلی‌الله علیه وسلم ابوبکر را فرمود تا بر مردم نمازکرد ، و این خود دلیل بر تقدم او بر سایرین برای خلافت است.

٤- رسول‌خداصلی‌الله علیه وسلم‌فرمود(صحابی کانجوم‌بایهم‌اقتدیتم‌اهتدیتم؛ یعنی(یاران من‌چون ستارگان‌اندکه درشب تاریک باعث‌هدایت مسافران‌میشوند ، بهریک ازآنان‌اقتدی کنید رستکارخواهیدشد. پس‌ابوبکر وعمر وعثمان‌صحابه رسول بودند واقتدی بآنها باعث رستگاریست .

پس سنیان حاضر بقبول جانشینی حضرت علی علیه‌السلام بخلافت اسلامی نبوده ، وطرفدار انتخاب خلیفهٔ مسلمین بودند ، وشخصی را میخواستندکه اکثریت جامعهٔ اسلامی از اوپشتیبانی کند : چنانکه با ذکر دلایل بالا معتقد بودندکه‌مدار خلافت و امامت براتفاق وبیعت‌است.

اما آنچه بنظر می‌آید خود حضرت رسول اکرم‌چون میدانست هنوز پایه‌های اسلام نوبنیاد سست است ، و اگر اختلافی در بین مسلمین پس از مرگ وی بر سر جانشینی وخلافت روی دهد ، مسلماً دین مبین‌اسلام روباضمحلال خواهد گذاشت؛ باین جهت برای جلوگیری از انهدام آن بفکر انتخاب شخصی افتادکه بتواند پس از او ریاست‌مذهبی را بعهده بگیرد، ومورد‌توجه مسلمین باشد، لذا حضرت‌علی‌علیه السلام که ازهمه بوی نزدیکتر ومورد توجه‌قاطبهٔ مردم‌بود، بجانشینی خودبرگزید تا دیگر تفرقه بین مسلمین ایجاد نشود.[1]

۱- حتی درزمان حیات خودپیغمبر نیزعده‌ای بنام‌شیعیان علی وجود داشتندکه علاقهٔ خاصی بحضرت امیرعلیه السلام داشتند .

چنانکه حضرت پیغمبر پیش بینی کرده بود نزاع بین این دو فرقهٔ مذهبی، درتمام دوران نخستین خلفای اسلامی درمدینه شروع شد. **ابوبکر، عمر، عثمان**، بنوبت و هریک بنحوی خاص بسمت خلافت اسلامی انتخاب شدند، ولی همینکه عثمان فوت کرد، مجدداً مسألهٔ خلافت‌بمیان‌آمد، وموجب تجزیهٔ مذهب اسلام‌شد ومخالفان‌سنیان دست‌بشورش زدند.

تمایل‌این دسته بخلافت‌خاندان بلافصل پیغمبر ومخصوصاً طرفداران‌حضرت امیر، موجب کشمکش‌های شدیدی بین این دو دسته گردید. مدعیان خلافت در بین خاندان بنی‌امیه برای بدست آوردن این مقام کوشش نمودند رقبای خود را از بین ببرند، کشته شدن حضرت امیر نیز یکی ازعلل این اختلافات مذهبی بودکه بنفع طرفداران خلافت انتخابی‌تمام شد وطرفداران حضرت علی‌علیه‌السلام شکست خوردند. سپس کوشش خاندان عباسی برای رسیدن بخلافت مسلمین وترس آنها ازگسترش مذهب شیعه در دنیای اسلام، که برای قدرتشان خطرناك بود، آنها را برآن داشت که بتعقیب وقتل طرفداران شیعه بپردازند. طرفداران شیعه چون نتوانستند بفعالیت سیاسی خودادامه دهند مخفیانه دردنیای‌اسلامی بتبلیغ پرداختند

درحقیقت، مذهب شیعه هستهٔ‌اصلی عکس‌العمل‌اقوام غیرعرب بود، که در تحت تسلط خلفای‌اسلامی قرارگرفته بودند. یکی ازاین کشورها ایران بودکه از حیث‌تمدن‌بردیگران‌رجحان‌داشت.[1]

دو مسأله موجب نشر و توسعهٔ سریع مذهب شیعه در این کشورگردید: یکی ازدواج حضرت امام حسین علیه‌السلام بود با دختر آخرین شاهان ساسانی یزدگرد سوم که بدست اعراب دستگیر شده بود[2] که از ازدواج آن دو، امام زین-العابدین علیه‌السلام متولد گردیده بود وباین ترتیب ازطرف حضرت فاطمه نسبش

۱- Study of history. toynbee ج۱ص۳۵۸

۲ ـ یعقوبی کتاب خود را مسلماً در اواخر قرن نهم هجری نوشته است. وی در کتاب خود دختر یزدگرد سوم را بنام بی‌بی‌شهربانوخوانده‌است. تاریخ یعقوبی.

به پیغمبر میرسید و از طرف دیگر بخاندان قدیم خسروان ایران می‌پیوست .

دیگرچون‌ایرانیان بواسطهٔسنن وآداب ورسوم گذشتهٔ تاریخی‌خود بلزوم‌قدرت مطلقه معتقد بودند پس بالطبیعه طرفدارشیعه بوده ، وبآسانی ازآن پشتیبانی نمودند اصولاً اختلاف‌این دوکیش‌ازلحاظ مرام‌دموکراسی، وعقیدهٔآنهائی‌که‌حق‌پادشاهی برای شاهان‌ازمواهب وعطایای‌آلهی می‌دانستند سرچشمه می‌گرفت. توسعهٔ مذهب شیعه در ایران از اواخر قرن دوم هجری (قرن هشتم میلادی) در زمان عباسیان شروع شد ، و در بین ایالات شمالی ایران نزدیک **بحرخزر**شیوع یافت؛ یعنی‌پس از آنکه مذهب زردشت اهمیت خود را بتدریج از دست داد و همینکه **سامانیان** توانستند با وجود مخالفت خلفای عباسی در ایران حکومتی مستقل تشکیل دهند، مذهب شیعه نضج گرفت و با وجود آنکه خود آنان بآن نگرویدند ، مذهب شیعه اهمیت فراوانی یافت مخصوصاً زمانیکه خراسان بدست**اسمعیل**افتاد، (۲۹۰ هجری ۹۰۲ میلادی) . همینکه خاندان **آل‌بویه** توانست دست اعراب را از ایران کوتاه کند و درسال ۳۲۱ هجری ۹۳۳ میلادی درقسمتی از ایران‌حکومتی‌مقتدر ومستقل تشکیل دهد ، دیگر شیعیان اهمیت بسزائی یافتند وسلطنت آل‌بویه یک سلطنت کاملاً ایرانی قلمداد شد ومظهرشیعه بشمار رفت ؛ یعنی در حقیقت عباسیان دست نشاندهٔ شاهان آل بویه گردیدند ، چه درسال ۳۳٤ هجری ۹٤٥ میلادی **احمد معزالدوله** توانست وارد بغداد گردد و ایرانیان شیعه درمرکز خلافت ومظهرتسنن فرمانروائی نمودند .

عضدالدوله که بجای معزالدوله براریکه سلطنت نشست چون مذهب شیعه داشت و دوستدار علی بودبیشتربعلما وفضلای‌شیعه محبت روا می‌داشت، مخصوصاً توجه خاصی بمرقد حضرت امیر المؤمنین علیه‌السلام و حضرت امام‌حسین داشت و اصولاً امرای دیلمی نسبت بمذهب شیعه تعصب شدیدی از خود نشان می‌دادند.

اما این وضعیت چندان دوامی نیافت وقرن دوم هجری شاهد نفوذ تدریجی ترک‌ها در ایران‌گردید ، چنانکه اغلب دسته‌های اجیر ترک در سپاهیان حکام و

شاهزادگانی که بر سر حکومت زد وخورد می‌نمودند مشاهده می‌شدند . با ضعف حکومت سامانیان رؤسای قبایل ترک خیال حکومت برایران را در سر پروراندند ، و همینکه **غزنویان** بر ایران حکومت یافتند دوران تسلط ترک‌ها بر این سرزمین شروع شد .

این ترک‌ها که بیشتر بمذهب اسلام گرویده بودند سنیان سرسخت وخادم جان نثارخلفای سنی اسلامی بودند وجداً باشیعیان بستیز می‌پرداختند چنانکه **سلطان محمود غزنوی** ، آن پادشاه متعصب وسخت گیر ، بنام خلفای عباسی شیعیان رابقتل می‌رساند . بعداً اقوام دیگر ترک نژاد جانشین غزنویان شدند ، مانند **سلجوقیان و خوارزمشاهیان** واینها تماماً سنی متعصب بودندوازاینرو دوران تفوق مرامسنی برمرام شیعه‌شروع گردید . پس ازنظرسیاسی راه برای‌توسعهٔ نفوذ فرقهٔ شیعه درایران بسته شده بود . معذلک مسلک مذهبی این اقوام‌ترک که چندان نسبت بمذهب ایرانیان سختگیر نبودند، مسلماً کمکی بانتشارعقاید شیعیان در ایران محسوب میشد .

درنواحی باختری‌ایران‌نظاهرات‌ضدتسنن‌مردم‌باانتشارعقاید **فرقهٔ‌اسمعیلیه** ظاهر شد . این‌مسلک باندازه‌ای‌اهمیت وتوسعه یافت که موجب وحشت **سلجوقیان** گردید و همین امر باعث شدکه هرگونه کوشش برای احیای استقلال ملی ایرانیان بدست شیعیان غیرممکن گردد و**هلاکوخان مغول** در۶۵۴ هجری۱۲۵۶ میلادی ریشهٔ‌آنها را از ایران برانداخت .

بالنتیجه در زمانیکه ترکان بر ایران حکومت کردند ، مذهب شیعه اهمیت خود را از دست داد ، و باحملهٔ مغولها به ایران وانهدام سلطنت خوارزمشاهیان در قرن هفتم‌هجری قرن سیزدهم‌میلادی **موجودیت خوداسلام نیز** بخطرافتاد وبالطبیعه **دیگر شیعه هیچگونه نقشی در جامعه ایرانی** نداشت .

ازاین پس کوشش اسلام برای مقابله بارقبای‌مقتدری چون‌مذاهب بودائی مسیحی یک نوع انتحار بشمار می‌رفت ، ودیگر دنیای‌اسلامی که مورد قتل وغارت اقوام مغولی واقع‌شده بود وشهرهایش منهدم و رؤسای مذهبیش زندانی وشکنجه و

مردمانش بدستور چنگیزخان قتل عام شده بودند، اهمیت خود را ازدست می‌داد.

پس ازبرانداختن اسمعیلیه وتصرف بغداد درسال ۶۵۶ هجری ۱۲۵۸ میلادی که بخلافت عباسیان خاتمه داد، تنها باقیماندهٔ طرفداران شیعه در دنیای اسلامی همان طرفداران حضرت علی علیه‌السلام بودند که درنقاط مختلف پراکنده بودند. علت آنکه طرفداران حضرت امیرالمؤمنین برخلاف فرقهٔ اسمعیلیه توانستند بحیات خود ادامه دهنداین بود که آنها دست بتبلیغات شدید نزدند و درنتیجه مورد کینهٔ سنیان واقع نشدند:

در این زمان هیچکس پیش بینی نمی کرد که در زمان ظهور صفویه پیروان شیعه بااتکاء بمذهب خود بتوانند حیات سیاسی خود را دومرتبه بیابند، درحالیکه مدت دو قرنی که فاصلهٔ بین انحلال خلافت عباسیان بدست هلاکوخان وپپادشاهی رسیدن **شاه اسماعیل** صفوی دراوایل قرن دهم هجری شانزدهم میلادی بود، دیگر شیعه اهمیت اولی خود را از دست داده و نزدیک بود که از جامعهٔ ایرانی طرد گردد.

علت این بود که عملاً شرایط اجتماعی‌ای که شیعه دراولین قرون هجری ازآن برخوردار بود تغییر یافته بود و در اواخر قرن ششم هجری سیزدهم میلادی، پس ازکشته شدن آخرین خلیفهٔ خاندان عباسی بدست پادشاه مغول، عللی که موجب پیشرفت نهضت شیعه بود پس ازاین دیگرمنظور را عملی نمی‌ساخت. طرفداران حضرت علی علیه‌السلام و خانواده‌اش که زجرکشیده وبسیاری از آنها کشته شده بودند، دیگر توانائی نداشتند که بنشر شیعه در جامعهٔ اسلامی بپردازند؛ مخصوصاً آنکه یک شعبه ازخاندان حضرت امیر بنام **خلفای فاطمی**[۱] که مدت دوقرن درمصرخلافت

۱- از مفهوم این نام برمی‌آید که از خاندان حضرت علی علیه‌السلام وحضرت فاطمه باشند که مصر را در ۳۵۸ ه ۹۶۸ م بتصرف درآوردند، ومدت دوقرن درآنجاخلافت نمودند و درزمان خلافت آنهامصر ظاهراً بصورت یک مملکت شیعه در آمد. دائرة المعارف اسلامی ج ۲.

کردند در ۵۶۷ ه ۱۱۷۱ م با فتح مصر بدست صلاح‌الدین ایوبی منهزم شده بود .

دیگرآنکه چه درشروع اسلام، وچه بعداً شیعه فقط ازطرف یک اقلیت کوچکی پشتیبانی شد ، وبهمین جهت هم در قرون اولی هجری فرقهٔ شیعه قسمت ناچیزی از دنیای اسلامی را تشکیل می‌داد[1] . در نتیجه ایران هم که جزء آن بشمار می‌رفت، ازاین قانون عمومی برکنارنبود ، گرچه‌چندین مرتبه درزمان مغولها کوشش شد که شیعه درایران توسعه یابد، ولی‌بدلایلی که ذکرشد اهمیتی نیافت. نخستین کوشش در زمان **الجایتو** (سلطان محمد خدابنده) شاهزاده مغول (ایلخانان) برای برقراری شیعه درایران بکار رفت وخود پادشاه حاضربقبول مذهب شیعه گردید، واز اطرافیان و شاهزادگان مغول خواست که از وی پیروی کنند، و بسال ۷۰۹ هجری ۱۳۰۹ م بدستورشاه مغول نام‌خلفای سه‌گانه ازخطبه وسکه برداشته شد وبجای‌آن نام حضرت امیرالمؤمنین وامام دوم وسوم شیعیان‌آورده شد و در سکه فقط نام حضرت امیر برده شد ، علمای شیعه بدور اوگرد آمدند ومدارس مخصوص برای تعلیم اصول وعقاید فرقهٔ شیعه ترتیب داده شد ؛ چنانکه درکنارگنبد **سلطانیه** مدرسه‌ای بنا گردید که دارای شصت نفر معلم بود .

توجه الجایتو بمذهب شیعه عدهٔ زیادی ازعلمای‌این مذهب را بدور اوجمع نمود ، از جمله علامه **جمال‌الدین حسن بن مطهر حلی** و پسرش **فخرالمحققین فخرالدین محمد** که هردو ازعلمای معروف شیعه‌اند شهرت فراوانی داشتند، علامه حلی دوکتاب در اصول عقاید شیعه تألیف کرد و بنزد شاه مغول آورد بنامهای **نهج الحق وکشف الصدق** درکلام، دیگری‌منهاج الکرامة فی‌باب الامامة.[2]

بدین ترتیب‌مذهب شیعه‌رونق کافی‌یافت‌وعلمای شیعه که **دربحرین وعراق**

۱- Toynbee ج ۱ . ص . ۳۵۹ .

۲- عباس اقبال تاریخ ایران از استیلای مغول تا اعلان مشروطیت ج ۱ ص ۳۰۷ .

عرب پراکنده بودند از خود جنبشی نشان دادند و کتب بسیار در رد عقاید مخالفین تألیف نمودند و زمینه های محکم برای ادوار بعدی تهیه دیدند، اما بنظر می آید که شاهزاده بجهات سیاسی حاضر بقبول شیعه گردید، چون ممالوکان مصر پس از انهدام خلافت عباسیان خود را سنی خواندند و در ۶۵۹ ه ۱۲۶۰ م توانستند در مصر خلافتی برپا کنند[1]. اما پس از چندی سلطان محمد خدابنده چون دید مردم بسیاری از ایالات ایران مخصوصاً قزوین و شیراز واصفهان زیر بار احکام و دستورات او نمی روند از طرفداری از تشیع کاست و در اواخر عمر نام خلفای سه گانه را در سکه وخطبه داخل نمود.

اصولاً شاهان مغول برای مقابله باممالیک مصر تنها راه را قبول مذهب شیعه دانستند، ولی ایلخانیان بزودی دست از مذهب شیعه برداشتند، با وجود آنکه نسبت به ممالیک مصر همان سیاست خصمانهٔ سلف خود را اعمال می نمودند، واین نشانه ای از ضعف تشیع بود.

آخرین نهضت شیعه در ایران با روی کار آمدن **سربداران** شروع شد، که سعی نمودند شیعه را در ایران رسمی سازند واهمیت آنها بعلت مخالفتشان با اهل تسنن وسعی در انتشار آداب واحکام شیعه در این کشور بود وباین جهت آنها را میتوان پیش قدمان مریدان **شیخ صفی الدین اردبیلی** دانست. رؤسای آنها شهر **سبزوار**، راکه از زمان پیشین بتشیع شهرت داشت تصرف کردند وسرکز خود قرار دادند، ومخصوصاً با مرکز مهم شیعیان **جبل عامل** در خارج از ایران ارتباط برقرار نمودند وآنها رابرای هدایت مردم واجرای آئین شیعه به خراسان خواستند، و با دراویش وسردانی که بحب آل علی معروف بودند رابطه دوستی وارادت برقرار نمودند، وشعرا رابمدیحه سرائی از حضرت علی و خاندانش تشویق وترغیب نمودند[2]. اما بمخالفت سخت سنیان که در این نواحی قدرتی داشتند، برخوردند.

۱- دائرة المعارف اسلامی ج ۳.

۲- عباس اقبال تاریخ ایران ج ۱۰ ص ٤٦٥ - ٤٦٩

باتسلط تیمورکه خود را مدافع سرسخت تسنن نشان می‌داد ، شیعه تقریباً از ازنظرها محو شد، وفقط آخرین پادشاه تیموری **سلطان حسین بایقرا** علاقه‌ای بمذهب شیعه از خود نشان داد ، ولی اکثریت مردم مخالف با برقراری مسلک جدید بودند، حتی وزیر شاه مغول بایقرا **میرعلی شیرنوائی** ، مخالفت خود را علناً ابراز داشت[۲] .

گرچه باز درگوشه وکنار ایران مانند قم ،کاشان وری مراکز شیعه وجود داشت ومخصوصاً وجود خاندان سادات **مرعشی** که ازبازماندگان علی ابن ابی‌طالب بودند مازندران را بصورت یکی از مراکز مهم شیعه در آورده بود[۳] ، ولی قلت عدهٔ طرفداران شیعه درشروع سلطنت شاه اسمعیل صفوی از مختصات اوضاع مذهبی ایران بشمار می‌رفت :

چنانکه در زمانیکه شاه صفوی درتبریز تاجگذاری کرد ، مذهب شیعه را بر ایرانیان تحمیل نمود ، وچون فارس وهرات را تصرف نمود ، عده‌ای ازعلمای سنی را بقتل رساند .

اما بایستی متذکر شد که ، گرویدن خاندان صفوی بشیعه ،که سبب شد در زمانیکه در صحنهٔ سیاست ظاهر شدند ، شیعیان بآنها نزدیک شوند ، دارای اهمیت سیاسی کم نظیری بود ، چون نه تنها دست اجانب از ایران کوتاه شد و وحدت ملی احیا گردید ، بلکه دنیای اسلامی نیز در هم ریخته شد ، و وحدت آن از هم باشیده

۱ ـ ادواردبرون ج ۳ ص ۲۴۰

۳ـ سیدقوام الدین مشهور به میر بزرگ ازسادات مرعشی که نسبتش به علی ابن ابیطالب می‌رسید ، وی به‌مازندران موطن اصلی خودآمد ، بارشاد پرداخت ، پس ازکشتن افراسیاب چلاوی که درمازندران حکومت مستقل داشت مدت ۲۰ سال در این ناحیه حکومت نمود ، و فرزندانش تا زمان شاه طهماسب صفوی در این سرزمین فرمانروائی داشتند . آخرین فردی که در مازندران حکومت نمود سلطان محمودمعروف به میرزاخان بود که بفرمان مهد علیا خیرالنسا بیکم ، ما درشاه عباس کشته شد .. فلسفی زندگی شاه عباس ج ۱ ، ص ۱۵۳

گردید. درنتیجه میتوان گفت که شیعه درزمان ظهور صفویه دیگر مظهر احساسات ملی‌ایرانیان‌نبود، و بایستی‌آنرا در تجدیدحیات سیاسی‌ایران جستجو کرد.

از **فردوسی** تا **جامی** تسنن تفوق‌خود را درجامعهٔ ایران حفظ نمود، واکثریت نویسندگان وادباء وشعرای‌ایرانی‌سنی‌بودند[1]، درحالیکه شیعه‌بیشتربصورت‌خاطره‌ای ازدوران گذشته، جلوه‌گری شدتا یک عامل زنده درزندگی‌اجتماعی‌آن زمان[2].

۱- گرچه فردوسی وجامی هر دو نسبت بمذهب شیعه تمایلی داشتند.

۲- در این زمان ایران بصورت یک‌کشورسنی بود، و بیشتر شیعیان خارج ازکشور مانندا هالی سوریهٔ جنوبی وبحرین، وعدهٔ دیگری از علمای شیعی بودند، که ازخارج به‌ایران آمده و بخاندان صفوی سپیوستند وباین ترتیب نیروی لازم را بمذهب جدید بخشیدند، دائرة المعارف اسلامی ج ٤٠ .

تأسیس شاهنشاهی صفویه

خاندان صفوی، منشأ و نقش آنها در نهضت استقلال طلبانه ایرانیان

خاندانی که بنام شیخ صفی الدین اسحق بن شیخ امین الدین جبرئیل مؤسس آن معروفست، زمانی پابعرصهٔ وجود گذاشت (قرن هفتم هجری سیزدهم میلادی) که تصوف آثار خود را در جامعهٔ ایرانی هویدا ساخته بود، ونفوذ **فرقه‌های دراویش صفوی** بعلت اثرات روحی حملهٔ مغول به ایران توسعهٔ می‌یافت.[1] موسس این خاندان

۱- تصوف که بعلت زمینهٔ مساعدی که در ایران پیدا نمود بآسانی نشر وتوسعهٔ یافت منشأش را بنابرقول نیکلسن دراسلام باید دانست، که تقریباً نتیجهٔ مفهومی بود که مسلمانان از کلمهٔ خدای خالق استنباط می‌نمودند. هنگامیکه درقرن نهم هجری آخرین جریانات مذهبی درطبقات مختلف ایرانی نفوذ پیدا کرد. تصوف نیز درحاشیهٔ این جریانات بصورمختلف نشر وتوسعه یافت.

تصوف در ناحیهٔ جنوب شرقی ایران زمینهٔ خوبی برای توسعهٔ خود یافت. تمام شرایط سیاسی، معنوی، اجتماعی مانند جنگهای خانمانسوز زمان مغول، جریانات فکری در ایران وبخصوص وجودفرقه‌های مذهبی بتوسعه وتکامل آن کمک نمود. تهاجمات مغولها وکشتار ایرانیان تمام آرزوهای سیاسی آنها را برباد داد، نه تنهاقدرت سیاسی را ازاین بردبلکه هرگونه حس میهن‌پرستی را خفه نمود. در مقابل این حقیقت تلخ برای ایرانیان فقط یک راه وجود داشت وآن پناه به معنویات بود.

شعرای بزرگ، نویسندگان این دوران تهاجم، حتی آنهائیکه نونشن خود را مصروف نجات ملت ایران از نفوذ بیگانگان با برانگیختن احساسات ملی مینمودند از این پس خود

بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد

شیخ صفی‌الدین بود ، که ریاست یکی از این فرقه‌ها را بعهده داشت، و دراثرمحبوبیتی که بعلت زهد وتقوایش در بین پیروان خود پیدا کرده بود ، پس از مرگش این فرقه صوفی مرکز تبلیغات مذهبی شیعه گردید ، و از طرف عناصر ایرانی که پس از هجوم مغول‌ها صدمهٔ فراوان دیده بودند ، پشتیبانی شد .

این امر سبب شد که ابتدا همین فرقه نهضت شیعه را رهبری کند ، وهمینکه رؤسای این فرقه خود را ازبازماندگان حضرت علی‌علیه السلام معرفی کردند ادعای تاج وتخت موروثی خود را نمودند ؛ چنانکه درقرن‌نهم هجری پانزدهم میلادی

بقیهٔ حاشیه از صفحهٔ قبل

را **اهل باطن** خواندند ، و اهمیتی بجریانات سیاسی ندادند . باین جهت تصوف زمینهٔ مساعدی برای توسعهٔ خود درایران یافت . تصوف که نخست بصورت نوعی مذهب بود که ازطرف افراد پذیرفته شده وفقط در بعضی از فرقه‌ها راه‌یافته بود ، بصورت یک مکتب یک آئین درآمد ، وبتدریج در قرن ۹ هـ ۱۴ م و ۱۰ هـ ۱۵۰۰ م میلادی دو راه در پیش گرفت .

نخست : طبقات عامه صورت اولی تصوف راکه دراویش بنشر آن پرداخته بودند پذیرفتند .

دراویش که بتشکیل فرقه‌های مذهبی پرداخته بودند ، در زمان اغتشاش دوران سلجوقیان ظاهرشدند ، و در زمان ایلخانیان درمازندران ، سبزوار بعلت علاقهٔ مردم بشیعه این فرقه‌ها توسعهٔ فراوانی یافتند ، وبآسانی بتبلیغات در بین مردم پرداختند ، وقدرت این فرقه‌ها روزبروز زیادتر شد ، بطوریکه یکی ازاین فرقه‌های دراویش که بدست شیخ صفی‌الدین اردبیلی تشکیل شد توانست نهضت مذهبی وملی جدید را رهبری کند ،

ثانیاً - جنبهٔ عرفانی آن که درجات عالی تصوف بود در طبقات ممتازهٔ جامعهٔ ایرانی نشریافت و دوران رنسانس حقیقی ادبیات را بازنمود واین نوع تصوف‌است که نوابغ‌شعری مانند سعدی ، حافظ ، عمرخیام وجلال الدین رومی بدآن تعلق دارند .

مجلهٔ سلطنتی آسیائی سال ۱۹۰۶ تصوف وتکامل آن بقلم نیکلسن A. Nicolson - تصوف‌نوشته‌ماسیون Louis Massignon، ومقالهٔ‌مربوط به دراویش دردائرةالمعارف اسلامی مجلات ۳ و ۴ - مقاله ما کدونالد Mac Donald دائرةالمعارف بریتانیکا . راجع بتصوف

جانشینان شیخ صفی‌الدین که آن فرقه را رهبری می‌کردند، برای اثبات حقوق حقهٔ خود نسبت بسلطنت علناً دست بتبلیغات پردامنهٔ سیاسی، چه درایران وچه درآسیای صغیر زدند.

همین مسأله موجب شد که جنگهای خونین بین طرفداران ومریدان خاندان صفوی وطوایف آق‌قویونلو درگیر شود.

منشأ خاندان صفوی: بموجب نوشته‌های مورخان زمان صفویه نسب این خاندان بحضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام می‌رسید. لما بررسی بعضی از وقایع، و اسناد ومدارك تا اندازه‌ای از صحت آن میکاهد. نخست آنکه تمام نویسندگان و مورخان که نسب نامهٔ صفویه را درکتب خود ذکر کرده‌اند، خواه ایرانی باشند وخواه بیگانه همه آن را از نسخه‌ای که بقلم درویش **توکلی** پسر **ابن‌اسمعیل** بنام **ابن بزاز** ازمردم **اردبیل** نوشته شده استنشاخ نموده‌اند.

این کتاب که بنام **صفوة‌الصفا** معروفست مسلماً در زمان **شیخ صدرالدین** پسر صفی‌الدین وبدستور وی نگاشته شده است، گرچه نویسنده درداستانی که درفصل پنجم از باب هفتم کتاب دربارهٔ سفرخود به **مراغه** همراه **شمس‌الدین** تو کلی درسال ۷۲٦ هجری ١٣٣٤ میلادی نوشته ذکر کرده است، که در جوانی زمان شیخ صفی را دریافته است ولی خاطراتی ازآن زمان درکتاب خود نقل ننموده است.[1] پس بنظر می‌آید که درآن زمان حیات داشته است.

---

١ - معلوم نیست کتاب صفوة‌الصفا درچه زمانی نوشته شده است، فقط بنظر می‌آید که ابن‌بزازکتاب خود را درنیمه‌های زندگی شیخ صدرالدین شروع کرده و پس از ۷۵۹ هجری ١٣٥٦ میلادی بپایان رسانیده است، چون درباب دهم کتاب راجع بدآمدن جانی بیک پادشاه دشت قپچاق به آذربایجان برای سرکوبی ملک‌اشرف وملاقات وی باشیخ صدر-الدین و استمالت او ذکری نموده است. در ضمن بایستی متذکر شد که کتاب **صفوة‌الصفا** بهمان طوریکه ابن‌بزاز برشته تحریر درآورده‌است بجانمانده وپس درزمانهای بعدی پیروان خاندان صفوی برآن حکایات و روایاتی افزوده‌اند ومخصوصا کوشش شده‌است که این خاندان را سیدجلوه دهند. کسروی. شیخ‌صفی وتبارش. تهران.

نویسندگان ایرانی چون غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسین مشهور به **خواندمیر** که ازمورخان ونویسندگان مشهور قرن دهم هجری‌است درکتاب خود **حبیب‌السیر** و **اسکندربیک منشی ترکمان** درکتاب **عالم‌آرای عباسی** ویادرکتاب **سلسلة النسب صفویه** نوشتهٔ **شیخ‌حسین** پسرشیخ ابدال پیرزادهٔ زاهدی برای‌شرح نسب‌نامهٔ خاندان صفوی ازکتاب ابن بزاز استفاده نموده‌اند، منتهی باکمی اختلاف که درنتیجهٔ اظهار نظرخود نویسندگان بوده‌است. ابن‌ابزاز درکتاب صفوة‌الصفااجداد شیخ صفی‌الدین را این طرز بیان می‌کند.

شیخ‌صفی‌الدین‌اسحق بن **سید امین الدین جبرئیل** بن حضرت **سیدصالح‌بن‌شاه قطب‌الدین احمد** بن **صلاح الدین رشید** بن **سید محمد** بن سید **عوض الخواص** بن سید **فیروزشاه**بن **سید اسمعیل**بن **سیدمحمد**بن **سیدحسن** بن **سیدابراهیم** بن **سیدجعفر** بن **سیداسمعیل** بن **سیدمحمد** بن **سیداحمد اعرابی** بن سید **ابومحمد القاسم** بن‌سید **ابوالقاسم حمزه** بن امام الهمام **موسی الکاظم** بن‌امام **جعفرالصادق** بن‌امام **محمد الباقر**بن امام**زین‌العابدین‌علی**بن‌الامام **سیدالشهدا ابیعبد الله‌الحسین** بن **امیرالمؤمنین** وامام المتقین **علی بن ابی‌طالب** صلوات‌الله وسلامه علیهم اجمعین[1].

درکتاب سلسلة النسب[2] شیخ حسین نسب شیخ صفی‌الدین را چنین ذکر می‌کند : شیخ صفی‌الدین ابوالفتح اسحق‌بن شیخ امین‌الدین جبرئیل بن قطب‌الدین بن محمد الحافظ بن عوض بن فیروز شاه زرین کلاه بن محمدبن ، شرفشاه ، بن حسن ، بن‌سیدمحمد بن ، ابراهیم ، بن سید جعفربن ، سیدمحمدبن ، سیداسمعیل بن ، سیدمحمدبن ، سیداحمد اعرابی بن ، سیدابوالقاسم حمزه بن موسی‌الکاظم ...

هنگامیکه ببررسی این مطالب ونسب نامهٔ ابن بزاز می‌پردازیم می‌بینیم که درآن نواقص وجود دارد : یعنی ازشیخ صفی‌الدین تافیروز شاه زرین کلاه نویسنده با دقت فراوانی بشرح زندگانی ونقش سیاسی هریک از آنها پرداخته است ، وتقریباً

۱- صفوة‌الصفا چاپ بمبئی باب اول صفحه ۱۱

۲- سلسلة النسب چاپ برلین ۱۳٤۳ قمری صفحه ۱۰

مسلم است که شیخ صفی‌الدین هفتمین بازماندهٔ شاه زرین کلاه بوده‌است. بعداًآنچه مربوط است به **حمزه**، مورخ شهیر **یعقوبی** بشرح‌آن‌پرداخته وچنین مینویسد که‌امام **موسی کاظم** علاوه برحضرت **امام رضا** پسران دیگری داشته ازجمله **حمزه** که‌بایستی نسب شیخ‌صفی‌الدین بوی‌برسد[۱] ، همچنین درکتاب‌حبیب‌السیر باز راجع‌به‌فرزندان امام موسی‌کاظم ذکر شده است که‌یکی از پسران وی بنام حمزه بوده است[۲] .

در حالیکه درقسمت سوم نسب نامه ، یعنی ازمحمدبن شرف شاه تامحمدبن اسمعیل ، ابن بزاز درکتاب خود راجع بزندگی آنها هیچگونه شرحی نداده است ، و درهیچیک ازکتب مورخان‌ایرانی ونویسندگان خارجی راجع باین دوران صحبتی نشده است.

در نتیجه مسلم است که ابن بزاز بدستور شیخ صدرالدین با ذکر این اسامی کوشش نموده است نسب خاندان صفوی را بخاندان حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام برساند ، و در زمان شاه **طهماسب** بدستوروی **میر ابوالفتح** به تنقیح کتاب صفوة‌الصفا پرداخت ، چنانکه خود میرابوالفتح این موضوع را متذکر شده وچنین مینویسد : وچون مشایخ عظام صفویه قدس‌الله ارواحهم بالا نوار الجلیه ، درزمان مخالفان بودند ، و در اوان فساد اهل بغی وعناد ، بدعوت وارشاد طالبان اشتغال مینمودند ، و مقرر است که رعایت تقیه درزمان مخالفین بشرایط واجب ولازم‌است وباتفاق محققین علما ومجتهدین فرض ومتحتم ... ازاین‌جهت مشایخ عظام‌صفویه قدس‌الله تعالی اسرارهم بقواعد تقیه کماینبغی عمل می‌فرمودند ، ودرآن‌باب نهایت حزم واحتیاط رعایت می‌نمودند ، و درافادات وافاضات بااهل طلب وارباب حاجات بغیر ازطریقه تقیه نمی‌پیموده‌اند ، وهرکس بفراخورحال‌خود چیزی ازفوائد شریعت وسوائد حقیقت ایشان استفاده می‌کرده و مناسب اعتقاد و استعداد خود استکشاف

۱- تاریخ یعقوبی تألیف احمدبن ابی یعقوب‌بن واضح یعقوبی جلد دوم صفحه ۴۲۱ چاپ تهران .

۲- تاریخ حبیب‌السیر جلد دوم صفحه ۸۱ چاپ تهران ۱۳۳۳

مشکلات مینموده ، و در آن اثنا یکی از مخالفان و منافقان که درطریق اهل خلاف خالی ازفضلی نبوده، ودعوی‌ارادت وعقیدت باین‌خاندان می‌نمود ، کتابی درمقالات وکشف کرامات ایشان ترتیب داد واقوال واحوال‌ایشانرا بنوعی که موافق اعتقاد واستعداد خودفرا گرفته بود مذکور گردانید ، وچون در مذهب واعتقاد تابع‌سنیان بود ، ورایحهٔ هدایت وحقیقت بمشام‌اونرسیده‌بود ، بعضی کلمات که مخالف مذهب حق‌امامیه و موافق ملت‌باطله سنیه بود مذکورگردانیده وبعضی‌حکایات که خالی ازقبحی نبود و در نظر او قبیح نمی‌نمود بمشایخ عظام قدس‌الله اسرار هم نسبت داده ، وتاغایت آن کتاب درمیان خواص وعوام وخلفا وصوفیان مانده وهیچ فارسی‌، جواد قلم را درمیدان تصحیح وتنقیح آن نرانده ، بنابر این مقدمات حضرت نواب کامیاب همیون‌اعلی‌خلدالله ملکه‌ابدآبنده داعی ودعاگوی حقیقی ابوالفتح حسینی را مأمورگردانید که کتاب مذکور را تصحیح نماید وحق وباطل وغث وسمین آنرا از هم جداگرداند[۱]

پس باین ترتیب درکتاب صفوة‌الصفا ، بعد ازمرگ نویسنده ، تصرفاتی‌شده است که بنفع خاندان صفوی بوده است ، علاوه برآن بطوریکه ابن‌بزاز مینویسد : فیروز شاه زرین کلاه همراه افرادکرد بسرپرستی‌شاهی که پسر ابراهیم ادهم بود واز طرف سنجان بقصد اشغال آذربایجان ورواج‌اسلام‌خروج کردند ، وهمینکه آذربایجان فتح شد ، حکومت اردبیل و توابع آن را پادشاه بپیروز سند به فیروز شاه زرین کلاه واگذارنمود .

فیروزشاه مردی متمول وصاحب ثروت بود وچون دارای‌اغنام واحشام فراوان بود . در کنار بیشهٔ گیلان جائی بنام رنگین سکونت اختیارنمود وتمام دوران زندگی خود را درآن محل بسربرد[۲] .

آنچه در بالا ذکر شد و درکتاب صفوة‌الصفا نیزمذکور است ، چندان روشن

۱- کسروی : شیخ صفی وتبارش ص ۱۹
۲- صفوة‌الصفا فصل اول ص۱۲

نیست و بنظر می‌آید که نویسنده درمتن اصلی کتاب‌چنین نگاشته بوده‌است : «فیروز شاه که یکی از اخلاف ابراهیم ادهم بود باسپاهی کرد ازسنجار بقصد تصرف آذربایجان خارج گردید و آنجا را گرفت ...» و در نسخ بعدی آن‌آنچه در بالا ذکر شد بجای جملات زیر ذکر شده است .

«صورت حال او آنچنان بود وقتی که لشکر کرد با پادشاهی از فرزندان شیخ ارباب الطریق ابراهیم ادهم قدس سره ازطرف سنجار خروج کردند وآذربایجان را بکلی بگشادند سکان مغان و مردم‌آران والیوان و داربوم تمامت کافر بودند . چون استیلای این لشکر اسلام بر این اقالیم شد این مواضع را تعلیم اسلام کردند ودرمسلمانی در آوردند وچون تسخیر این نواحی شد ولایت اردبیل وتوابع آن برفیروزشاه رحمةالله علیه مقرر داشتند ...»[1]

پس میتوان چنین نتیجه گرفت کـه اجداد شیخ صفی‌الدین از اهل کردستان بودند و ازاین تاریخ است که در آذربایجان مستقر شده‌اند .

خود این مدارك نیز مشکوك بنظر می‌رسد ، چون درقرن دوم هجری است که آذربایجان وایالات شمالی ایران مذهب اسلام را بذیرفتند ، در حالیکه محققاً فیروز شاه در قرن پنجم هجری در زمان سلطنت سلجوقیان که دراین نواحی حکومت می‌کردند زندگی می‌نموده است ، و در این زمان تاریخ آذربایجان کاملاً روشن است ، وراجع به آمدن فیروز شاه به این ایالت ذکری نشده است . از این گذشته آذربایجان مذهب اسلام را پذیرفته بود ودیگر نیازی به لشکرکشی بانجا نبود تا اهالی آنجا را بدین اسلام در آورد .[2]

پس هیچگونه دلیل متقن در دست نیست که ثابت کند نسب نامهٔ صفویه بخاندان حضرت امیر منتسب می‌شود ، مخصوصاً آنکه در زمان شیخ صفی‌الدین ؛ یعنی در دوران حکومت ایلخانیان ، که نفوذ زبان ترك ومغول در آذربایجان خیلی

۱- صفوة‌الصفا . ص۱۲ . باب‌اول‌ص ۱۲

۲- کسروی ، شیخ صفی وتبارش ص۴۶

زباد بود ، شیخ صفی‌الدین اشعاری بلهجهٔ گیلانی در زبان محلی سروده است[۱] و چنانکه این بزار میگوید شیخ بآموختن زبان ترکی ومغولی پرداخت، ونوشته هائی که از زمان شیخ صفی تا شاه اسمعیل بدست آمده است نشان می‌دهد که خاندان صفوی اززمان شیخ‌صفی، که درآذربایجان ترك وتاجیك ازهم‌مجزا بودند، ازبومیان این سامان شمرده میشدند. پس باین ترتیب رئیس خاندان صفوی مسلماً از نژاد قدیمی آریائی بوده است که آذربایجان را فراگرفته بوده‌اند[۲].

علاوه برآن شیخ صفی را درزمان‌حیاتش وپس ازمرگش‌بلقب **شیخ** می‌خوا . وحتی پسرش صدرالدین و پسر او خواجه علی را بالقب شیخ مینامیدند ، ولفظ سید در هیچ کتاب و نوشته‌ای ذکر نشده است که دال برسیادت این خاندان باشد . مخصوصاً آنکه درآن زمان چه از صوفیان وچه ازدیگرمردمان را اگر سید بودند آنها را سید یا امیر می‌خواندند : مانند سیدمحمد مشعشع تشکیل دهندهٔ گروه مشعشعیان خوزستان ، امیرقاسم انوار تبریزی از پیروان شیخ صدرالدین ، میرنعمت‌الله کرمانی، میرقوام‌الدین مرعشی بنیان‌گذارخاندان مرعشی در مازندران وغیره .

درحالیکه خاندان صفوی تا زمان شاه‌اسمعیل همان لقب شیخ را داشته‌اند، حتی خود شاه‌اسمعیل خود را **شیخ اغلی** می‌خواند.

دیگر آنکه از تومارهائیکه از زمان شیخ صفی‌الدین و اولاد او باقی‌است ، و نام خود شیخ یا فرزندانش درآنها ذکر شده است ، نامی از سید درالقابی که برای آنها ذکر شده است نیست ؛ مثلاً درتوماری که به (دارالملك سلطانیه) نوشته‌شده ومتن آن مربوط بخریدن دهی و وقف آن بزاویهٔ شیخ صفی می‌باشد ، لقب شیخ را

۱- درکتاب سلسلة النسب صفویه چنین مینویسد : «... عالم وفاضل مفسربود وطبع نظم داشت‌چنانچه‌اشعار ذیل ازنحوای(شیوه)حضرت شیخ است وی‌در باب کسرنفس وفروتنی میفرماید :

صفیم صافیم کنجان نمایم بدل در ده ژرم تن بی‌دوایم

کسی‌بهستی نبرده ره باویان ازبه نیستی چویاران خاك پایم

نیزاشعاردیگری‌بوی‌نسبت داده‌است که‌بزبان محلی‌می‌باشد. ص۲۹ ببعد .

نوشته است : « سلطان المشایخ والمحققین ، قطب العارفین ، سالک محجةالیقین ، صفی‌الدین زادالله برکته) و در وقفنامهٔ دیگری که (جزء وی) از قرآن به (مقبرهٔ مقدسه) شیخ صدر الدین وقف شده‌است ، لقبهای او را چنین ذکرمی کند : (افضل المشایخ المتاخرین ، قطب السالکین ، فخرالنا سکین شیخ صدر الملة والحق و الدنیا والدین ، خلدت میامن، انفاسه‌الشریفةالی یوم‌الدین).[1] راجع بمذهب‌شیخ صفی الدین عقاید مختلف است ومدارکی که در دست می‌باشد ما را در این قسمت راهنمائی نمی کند ، ولی بنظر می‌آید که وی دارای مذهب شافعی بوده ، که از شعب مذهب سنی است ، درحالیکه اگر ازاخلاف خاندان حضرت‌علی علیه‌السلام بودی، مسلماً پیرومذهب شیعه بود ؛ اما دریکی ازاشعاری که بوی نسبت می‌دهند علاقهٔ وی را بمذهب شیعه مسلم می‌دارد . معنای این اشعار چنین‌است[2] : «بدرگاه توکه استادکاملی ملتجی‌شدم وپناه آوردم کل حاجتهای من روا شد واز یمن توجه تو دلم زنده بنام‌حضرت مصطفی شد . فردا که روزمحشراست ازمن که سؤال اعمال کنند دست التجای من بدامن حضرت علی مرتضی علیه‌التحیة والثنا و آل مجتبای اوباشد . »

درکتاب صفوة الصفا ذکر شده‌است که مذهب ومشرب حق حقیقی جعفری داشته ، ولی آنراکتمان می‌نمود « شیخ صفی‌الدین قدس‌الله سره مذهب ومشرب‌حق حقیقی جعفری‌علیه الصلوة والسلام را داشت ، وطابق‌النعل بالنعل مطابق وموافق فرمایش آنحضرت قدم برمی‌داشت ومیگذاشت . اما بمدلول التقیة دینی ودین ابائی در تقیه نمودن وبمصداق استر ذهبک و ذهابک و مذهبک درکتمان مذهب خود نمودن مبالغهٔ تمام داشت ، باندازه‌ای که غیر از مریدان یکرنگ و یکجهت کسی

۱- کسروی . شیخ صفی وتبارش : ص ۴۱ - ۴۹ ببعد.

۲- بشتو برآمریم حاجت روا بور دلم زنده بنام مصطفی‌بور
اهرا دواربوبور دام بوپارسر هردو دستم‌بداسن مرتضی‌بور

سلسلة النسب صفویه ص ۳۱

را برآن اطلاع نبودی و در ظاهر که بحسب تقیه عامل معمولات اشعاب چهارگانه که میبودی، هرکدام که قریب ونزدیک بدستورالعمل جعفری‌بود ، قبول می‌کرد و معمول می‌داشت» .[۱]

از طرف دیگر دو مدرك در دست است که نشان می‌دهد شیخ صفی پیرو فرقهٔ سنی بوده است :

نخست احترامی‌که **خواجه رشید الدین فضل الله همدانی وزیر اولجایتو** که مخفیانه پیرو فرقه شافعی بود برای شیخ صفی قائل میشده است ، چنانچه متن دو نامه رشیدالدین گواه برآن است .

یکی از این دو نامه مستقیماً به شیخ صفی نوشته و فرستاده شده‌است ، ونامهٔ دیگر وی بپسرش **میراحمد** حاکم‌اردبیل فرستاده ، که‌تمایل خود را بجلب‌نظرشیخ صفی ابراز داشته است.

در نخستین نامه تمایل خود را بهدیه کردن تحفی ازشاخ ، شراب ، روغن قند و اغذیه درسال بخانقاه برای‌کمک بمریدان در روز جشن تولد پیغمبر اسلام بشرط آنکه نام خیرآن در دعای ختم جشن برده شود، متذکر شده‌است.

در دومین نامه که مستقیماً بپسرش فرستاده است ، بوی دستور داده که در احترام‌آن خاندان کوشا باشد ، وی درنامهٔ خود ازشیخ تمجید فراوانی باین مضمون کرده‌است : « جناب قطب فلك حقیقت وسیاح بحارشریعت ، مساح مضمار طریقت شیخ الاسلام والمسلمین ، برهان الواصلین ، قدوة صفهٔ صفا ، گلبن دوحهٔ وفا ، شیخ صفی‌الملة والدین ادام‌الله تعالی، برکات انفاسهٔ‌الشریفه ...»[۲] معرفی کرده. ولی اشاره‌ای به سید بودن وی ننموده است.

ازاین دونامه مخصوصاً نامهٔ‌ای‌که بپسرش نوشته است گواه بر شهرت و

۱- باب هشتم ۲۸۴

۲- منشئات رشیدالدین فضل‌الله‌همدانی

مجبوبیت شیخ صفی الدین در نزد رشیدالدین فضل‌الله وزیر الجایتو می‌باشد .[۱]

علاوه براین دونامه ، نامه‌ای است براز نکوهش از طرف **عبید خان ازبک** بشاه **طهماسب** پسر شاه اسمعیل در ۹۳۶ هجری ۱۵۳۰ میلادی فرستاده شده‌است، و در آن شاه طهماسب را سرزنش ونکوهش نموده است که چرا وی پیروی ازمذهب اجداد خودنکرده وبمذهب شیعه گرویده‌است : « ما راجع باجدادتان‌چنین شنیده‌ایم شیخ صفی الدین مردی خوب وپیرو متعصب فرقهٔ سنی بود . ما تعجب می کنیم که شما نه روش حضرت علی‌علیه السلام را دنبال می کنید و نه راه و رسم اجدادتان را ...» .

این نامه نیزبسال ۹۱۶ ه‍ ۱۵۱۰ م. که‌شیبک‌خان درپاسخ نامهٔ شاه‌اسمعیل **اول**نوشته‌است بدین‌مضمون‌است: « دیگرنوشته بودیدباآل‌علی‌هرکه درافتادبرافتاد، هرکه مؤمن ومسلمانست وامید نجات‌آخرت دارد محبت اصحاب کبار حضرت رسول را از دست نمی‌دهد وحضرت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام یکی از آن مذکورانند، با اولاد امجاد ایشان مخالفت کردن در تعادل ازدیانت و اسلام دور است. اما ما با آن طایفه مجادله وگفتگو داریم که مذهب وملت پدران خود را گذاشته تابع بدعت وضلالت شیاطین‌شده، طریقهٔ حق را برطرف کرده رفض وتشیع اختیار نموده، با وجود آنکه میدانند رفض کفر است این کفررا شب و روز شعار خودساخته، دم از اولادی آن بزرگوار میزنند ....»[۲]

با ذکر دلایل فوق نمی‌توان نسب، خاندان صفوی را بخاندان حضرت امیر رسانید ومعلوم نیست که نیاکان شاه اسمعیل ازچه زمانی‌مذهب‌شیعه را بپذیرفته‌اند چون علاوه برمدارکی که ذکرشد **حمدالله مستوفی** دربرهٔ مردم‌اردبیل مینویسد :

---

۱ - d' Ohsson ج ٤ ص ۵۳۷

۲- احسن التواریخ تألیف حسن روملو نسخه خطی بریتیش موزئوم لندن.

«اکثر برمذهب امام شافعی‌اند و مرید شیخ صفی‌الدین علیه‌الرحمه‌اند ...»[۱]

آنچه مسلم است نخستین کسی از خاندان صفوی که بمذهب شیعه گروید **خواجه علی** بود که طرفداران خود را بقبول مذهب شیعه دعوت نمود ، وسپس **شیخ حیدر** پدر شاه اسمعیل بود که نسب خود را بامام موسی کاظم رسانید ، واز آن پس خاندان صفوی خود را از خاندان حضرت علی علیه السلام شمردند .

گرویدن اخلاف شیخ صفی به شیعه بیشتر برای بدست آوردن قدرت سیاسی در ایران بود، زیرا مخالفت **سربداران** وشورش آنها برضد ایلخانیان، بااتکاء بعناصر شیعه در ایران ، زمینهٔ مساعدی بود برای جاه طلبی خاندان صفوی ؛ مخصوصاً آنکه نواده‌های شیخ صفی از شهرت و محبوبیت وی استفادهٔ شایانی بردند ، و در این شرایط بود که خاندان صفوی توانست خود را مظهر شیعه قلمداد کنند .

برای آنکه برشهرت خود بیافزایند خود را منتسب بخاندان حضرت علی علیه السلام نمودند ، چنانکه شاه اسمعیل اول خود را از طرف پدر سید واولاد علی علیه السلام میدانست، وبدین نسب فخریی کرد ، و درنوشته‌ای که بخط اوست خود را اسمعیل بن حیدر الحسینی خوانده‌است[۲] و درنامه‌ایکه به شیبک خان نوشته خود را از آل علی دانسته‌است.

نوشته‌ای که بخط خود شاه اسمعیل اول است بدین مضمون می‌باشد : «والامام محمد المهدی صاحب الزمان خلیفة الرحمن صلوات‌الله علیهم اجمعین الطیبین الطاهرین حرره اسمعیل بن حیدر الحسینی غفرالله له» .

ودر نامه‌ایکه به خان ازبک فرستاد چنین نوشته‌است: «بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم هوالله‌سبحانه . یاعلی مدد . ابوالمظفرسلطان شاه‌اسمعیل بهادر ، سیورمیز. الحمدلله علی نعمائه و ترادف آلائه . یا علی مدد . بنام‌آن پروردگاری که دلاوران ادراك در

۱- کسروی ، شیخ صفی وتبارش ص ۵۳

۲- این نوشته درکتابخانهٔ دانشگاه استامبول موجود است و عکس آن درکتاب زندگانی شاه عباس اول تألیف آقای فلسفی جلد اول دیده میشود.

میدان کبریای اوقدم قدوم از سرساخته‌اند .... یاعلی‌مدد ، مقصود از این مقدمات آنکه ... بس تجربه کردیم درین دیرمکافات باآل‌علی هرکه درافتادبرافتاد ...[1]

همچنین از متن اشعار ترکی که از او باقی است و خود را خطائی تخلص کرده[2] میتوان برادعای سیادت وی پی‌برد . بهرجهت‌سیاست جدید خاندان صفوی ، که برسیادت تکیه می‌زد ، سبب‌شدکه ، مخالفان حکومت ایلخانیان درایران بدور آنها جمع گردند واز ادعای آنان نسبت بتاج وتخت ایران پشتیبانی کنند .

باتمام این‌احوال وبعلت عدم‌مدارك دیگر مربوط به نسب‌آنها ، مجبورهستیم برای‌شرح وقایع‌بنوشتهٔ‌ابن بزازمتوسل شویم . بموجب‌متن کتاب‌صفوة‌الصفاشیخ‌صفی الدین بیست وپنجمین خلف خاندان حضرت علی‌علیه‌السلام بود وبیستمین جانشین امام موسی‌کاظم از طرف حمزه پسر وی ، ولی نویسنده راجع‌بجانشینان حمزه تازمان فیروز شاه زرین کلاه چیزی نمی‌نویسد وفقط راجع به فیروز شاه ذکری نموده است و او را حاکم‌اردبیل می‌خواندکه پس ازیک زندگی مرفهی در **رانکوه** گیلان بدرود حیات گفت .

در حبیب‌السیر فیروز شاه زرین کلاه چنین توصیف شده است : «بزرگی بود بمکارم اخلاق ومحاسن آداب موصوف وبلطایف گفتار وکرایم اطوار معروف ، انوار سیادت وسروری از ناحیهٔ مبارکش طالع ، آثار جلالت وسهتری از بشرهٔ همایونش ساطع ، بوفورتمول و ثروت مشهور و بصفت بناهت و سخاوت برالسنه و افواه مذکور ...»[3]

پس از فیروز شاه پسرش **عوض الخواص** جانشین وی گردید و دراسفرنجان نزدیک اردبیل سکونت گزید . بازهم‌ابن‌بزاز فقط بذکر اسامی اکتفاکرده مینویسد

۱- قسمتی از نامهٔ شاه اسماعیل درکتاب زندگانی شاه عباس جلد اول ص ۱۵۴ مندرج است.

۲- سلسلة النسب ص ۶۹ .

۳- حبیب‌السیر جلد چهارم ص ۴۱۰

پس از مرگ عوض الخواص پسرش **محمد الحافظ کلام الله** بجای وی نشست و لقب حافظ بخود گرفت. وی در سن هفت سالگی ناپدید شد تا آنکه دوباره بخانه برگشت وبگفته ابن‌بزاز و دیگر نویسندگان نسب نامه شیخ صفی الدین، در این مدت هفت سال غیبت نزد جنیان بآموختن قرآن وعلوم دیگر اشتغال داشت.

پس از وی پسرش **صلاح الدین رشید** در **کلخوران**[1] سکونت گزید وبزراعت پرداخت، و بارشاد مردم مشغول شد، وی از حسن وجمال بهره‌ای وافرداشت و در سن هفتاد سالگی بدرود حیات گفت.

پسر صلاح الدین **قطب‌الدین** بجای پدر در ده کلخوران اقامت گزید، تاآنکه گرجیان براین نواحی تسلط یافتند وبقتل وغارت مسلمانان پرداختند، وی مجبور شد با خانوادهٔ خود محل اقامتش را ترک گفته و به اردبیل رفت و در زیر زمینی مخفی شد، اما گرجیان بخانهٔ وی ریختند و او را مجروح ساختند؛ ولی خانواده‌اش از پنجره فرار نمود. مهاجمین بتصور آنکه قطب الدین کشته شده است وی را رها کردند؛ وپس از رفتن گرجیان چند نفر قطب الدین را بخانواده‌اش بازگرداندند، وی مردی پرهیزکار وبا تقوی بود.

سپس **امین‌الدین جبرئیل** که مردی متدین بودبجای پدرنشست، و درابتدای کار بزراعت اشتغال داشت، وپس از چندی بدنبال خواجه کمال الدین معروف به **عرب شاه خجندی** اردبیلی که او را بعنوان مرشد برگزیده بود به اردبیل رفت. بعدها پس از مسافرتی به شیراز بموطن اصلی خود برگشت و در اردبیل با زنی با تقوی و باعصمت بنام **دولتی** دختر عمربن جمال از اهل ده **بروك** نزدیک اردبیل ازدواج کرد.[2]

۱- نویسندگان اروپائی پیشتر گل **خاران** ذکر کرده‌اند

۲- درکتاب سلسلة النسب صفویه چنین مذکوراست: « و ویرا پیوند با ابنای‌جمال بارقی که دیهی است از قرای اردبیل اتفاق افتاد وازآن باروقی دختر مستوره خدر عصمت بود دولتی نام که دولتی‌تمام داشت بخواست ... و اومستورهٔ بود عابده زاهده متقیه صایمة الدهر که ابداً روز بروزه بودی وقایم اللیل که پیوسته بقیام اللیل قیام نمودی ... وحضرت شیخ قدس سره از آن بوجود آمد. » ص ۱۵

این زن در سال ٦٥٠ هجری ١٢٥٢ میلادی پسری بدنیا آورد بنام صفی الدین اسحق، یعنی همان کسی که نام خود را باین سلسله داد، وازاین پس خاندان صفوی نضجی گرفت ، و کم کم شهرتی بدست آورد.

راجع بتولد شیخ صفی روایات وحکایات بسیاری است که نشانه‌ای ازشخصیت وشهرت وی در آن زمان درمیان مردم می‌باشد .[1]

۱- صفوة الصفا باب اول ، فصل دوم

زندگانی شیخ صفی‌الدین اسحق

شیخ صفی‌الدین اردبیلی دراواخر خلافت عباسیان بسال ۶۵۰ ه ۱۲۵۲.۳م در اردبیل[۱] متولد شد و پنجساله بود که هلاکوخان مغول برایران تسلط یافت، درشش سالگی پدرش بدرود حیات گفت، و در زمان رحلت **شیخ‌سعدی** شیرازی‌چهل و یک سال داشت. پدرش بغیر از او پنج پسر داشت بنامهای : **محمد** ، **اسمعیل** ، **یعقوب** ، **صلاح الدین** و **فخرالدین** ، ویک دختر.

راجع بتولد وطفولیت شیخ صفی‌الدین‌اسحق روایات بسیاری‌است، ازجمله در کتاب صفوة‌الصفا حکایات‌بسیاری راجع‌بتولد وکودکی وکرامات واوصاف اوذکر شده است. راجع بتولدش ابن‌بزازچنین نوشته‌است : «...که چون نزدیک بولادت شیخ بود بسه روز پیش از ولادت والدهٔ شیخ رنجور شد، و سه روز همچنان بماند وحال عجب بروی مکتشف شدی که سراسر دنیا را پرازآفتاب دیدی، چنانکه‌اطراف واکناف عالم روشن بودی ....»[۲]، راجع بطفولیت وی چنین منیویسد : «شیخ صدرالدین ادام الله برکته فرمود، که چون شیخ را در حال طفولیت توفیق رفیق شد، شبی در خواب دیدکه برقبلهٔ مسجد اردبیل بودی، آفتابی طالع شدی‌که اطراف عالم را فروگرفتی، چون احتیاط‌کردی آن آفتاب روی او بودی. صورت این حال با والدهٔ خود بگفت، در جواب‌گفت‌که توشیخی خواهی شدکه همهٔ عالم از تربیت وارشاد تو نورانی وروشن شود...»[۳] و درجای دیگرگوید. «شیخ قدس سره در خواب دید شبی‌که شاخهای درخت در دست داشت ومی‌نشاند، و هرشاخی‌که می‌نشاندی ویا از دستش افتادی درختی محکم شدی وشاخ بر افزودی و برگشتی

۱- صفوةالصفا باب اول ص۱۲ - ۱۲

۲- « « ص ۱۳

۳- « « ص ۱۵

صورت حال با والده گفت ، والده‌اش فرمود که فرزندان بسیار شود . . .[1]

در کتاب مذکور نویسنده در باب هشتم راجع بصفات وروحیات شیخ چنین توصیف می کند : که وی مردی جدی ، معاشرتی بوده و از کودکی علاقهٔ فراوانی بمذهب ، وبا عالم ناسرئی ارتباط داشت[2] و در حبیب السیر در وصف وی چنین مذکوراست : «شیخ صفی‌الدین آفتابی بود ازمشرق ولایت، ودین پروری درخشیده وشعشعهٔ ضمیر فیض تأثیرش، بسان انوار عنایت‌آلهی ، عرصهٔ کون ومکان را اضاعت بخشیده ، گنجینهٔ سینه‌اش از جواهر علوم لدنی پر ، وعلو پایهٔ قدر ومنزلتش بیرون ازاحاطهٔ دایرهٔ تصور ، لالی کلام‌هدایت نظامش زیورگوش وهوش اعاظم سلاطین وملوك ، وغبار اقدام خدامش کحل الجواهر بصربصیرت اهالی ریاضت وسلوك قبهٔ عرش فرسای صومعه‌اش مهبط انوار رحمت‌ایزد تعالی ، وعتبهٔ کعبه‌آسای زاویه‌اش مطاف‌طواف معتکفان عالم‌بالا، مرغان‌اولی‌اجنحه درهوای دانهای سبحه‌اش همواره درطیران ، ومشاعل کواکب در تمنای کسب تشبه بقنادیل معابدش پیوسته فروزان، نخل قامت بااستقامتش درمحراب عبادت چون کمان‌ابروی خوبان خمیده ، و دیدهٔ دل ریاضت‌کشیده‌اش در مرات رخسار مه رویان جزپرتو جمال‌حقیقی صورتی ندیده، ازصبح تاشام دربیان اسرارحقایق ومعارف زبان گشوده ، وازشام تابام برکوع وسجود وقیام وقعود اقدام‌فرموده . . . وآن منور محراب مامت وکرامت هنوز درسن صبی‌بود که برطبق کلمهٔ کریمهٔ (وآتیناه الحکم‌صبیا) دست عنایت‌ازلی‌ابواب ولایت لم‌یزلی برروی روزگارش برگشود، واوقات‌خجسته‌ساعات را مصروف‌اصناف طاعات وعبادات ساخته . . . »[3]

شیخ صفی‌الدین کودکی را دراردبیل گذراند ، وچون درمیان دراویش صوفی مرشدی که او را راهنمائی کند نیافت ، بفکر مهاجرت از آن شهر افتاد ، وبه بهانهٔ

۱- صفوة الصفا باب اول

۲- « باب هشتم

۳- حبیب‌السیر جلد چهارم ص ۴۱۳

ملاقات برادرش **صلاح الدین رشید** ، که در شیرازبسرمی‌برد، و دارای جاه وجلال و مکنتی بود از مادرش اجازت سفر خواست ، وپیاده بسوی شیراز براه افتاد. منظور ازاین سفر درك فیض حضور **شیخ نجیب الدین بزغوش** بود ، که در شیراز شهرتی بسزا داشت ، تا بتواند بجرگهٔ مریدان آن مرد بزرگ درآید ؛ اما زمانی شیخ صفی به شیراز رسید که وی بدرود حیات گفته بود ، شیخ در شیراز با عده‌ای از دراویش صوفی از جمله شیخ اجل **سعدی** آشنا شد[1] ، ولی دست ارادت بسوی هیچیك ازآن جماعت دراز نکرد، تاآنکه بنزد **امیر عبدالله فارسی** رسید و ازحال خود شمه‌ای بیان داشت[2] .

امیر عبدالله وی را نزد شیخ تاج الدین ابراهیم **زاهدگیلانی** راهنمائی نمود و گفت که در شرق وغرب عالم جز وی دیگر کسی نیست که ترا بمطلوب برساند ، باین جهت شیخ دو مرتبه ازشیراز بسوی‌اردبیل روانه شد وبتفحص حال شیخ زاهد پرداخت. پس‌ازبا خبر شدن ازمحل سکونت وی‌عزیمت گیلان نمود.

شیخ زاهد درگیلان بتشکیل فرقه‌ای از دراویش صوفی پرداخته بود وشهرت بسزائی یافته ، مریدان بسیاری گرد وی جمع‌بودند. شیخ صفی پس ازتفحص بسیار عاقبت شیخ زاهد را درگیلان بیافت ونزد وی شتافت. شیخ زاهد او را در سلك مریدان خود دراویش صوفی در آورده، جامهٔ خویشتن‌براندامش پوشاند ونزد خود نشاند ، و او را بدیگر مریدان ، بعنوان بزرگترین‌شخصیت معنوی معرفی کرد.

ابن‌بزاز جزئیات ملاقات ایشان را چنین شرح می‌دهد : «شیخ زاهد طالبان‌را طلب فرمود بخلاف رسم عادت که در تمام رمضان تا عیدکسی را بار نمیداد ، بجماعت طالبان فرمود این آن جوان نمد پوش است که با شما گفتم چهارسال‌است

۱- در شیراز با شیخ سعدی شاعر معروف ملاقات کرد ولی معاشرت اوپسند خاطرش نیفتاد وحتی نسخهٔ‌اشعار او راکه بخط‌خودش بود وخواجه تقدیم وی کرد نپذیرفت. تاریخ ادبیات‌ادواردبرون‌جلدچهارم ص۳۳ ترجمه رشیدیاسمی.

۲- صفوة الصفا ص ۲۱

که در اردبیل سرگردان است و میان این وحق تعالی یک حجاب بیش نبود ، و آن هم مرتفع شد .... پس شیخ زاهد قدس روحه سرا پای جامهٔ خود در شیخ صفی الدین .. بپوشانید وبخادم محمد خلیلان فرمود که وی را بخلوت خاص من بروآنجا جای کن وشرط خدمت‌نیکو بجای آر ....»[۱] ، سپس‌شیخ زاهد او را ارشاد نمود وهمت بتربیتش گشود. شیخ صفی بریاضت وعبادت پرداخت تا بمرتبهٔ کمال رسید، وصاحب مقامات عالی وجامع کمالات گشت، سپس‌منصب ارشاد مردم را باو تفویض نمود.

درضمن شیخ زاهد دختر خود **بی‌بی فاطمه** را بمزاوجت وی درآورد ، و از این وصلت سه پسر آورد که دومین آنها **صدرالدین** بود که پس از مرگ پدر بسر پرستی فرقه منتخب گردید.[۲]

با وجود مخالفت مریدان شیخ زاهد، وی منصب سجاده نشینی وارشاد مردم را بوی سپرد ، و او را روانهٔ اردبیل نمود ، تا در آنجا بارشاد مریدان پردازد. در صفوة‌الصفا نیز دراین باره چنین نوشته شده است : « وقتی شیخ صفی‌الدین باجمعی کثیر از مردم بدورشیخ زاهد گرد آمده بودند ، شیخ فرمود موضعی بهتر از اردبیل برای اقامت شیخ نیافتم لازم است در این مکان بارشاد مردم بپردازی . »[۳]

شیخ زاهد در اواخر عمر شیخ صفی‌الدین را بجانشینی خود برگزید ، ووی مدت سی وپنج سال رهبری فرقه را بعهده داشت و بهدایت مردم پرداخت . برای دعوت مردم ، از مریدان خود باطراف واکناف فرستاد . دراثر این تبلیغات اندك زمانی شهرت وی سراسرایران ونواحی‌غربی‌آسیا را فراگرفت، وازتمام نواحی مریدان بجانب درگاهش که‌دراردبیل بودبرای زیارت‌مرشد خود شتافتند ؛ یعنی مردم دسته دسته ازعراق عجم وعراق عرب، آذربایجان ، روم ، دیاربکر وشروان بجانب‌اردبیل

۱- صفوة‌الصفا . فصل ششم ، ص ۲۵

۲- سلسلة النسب ص ۳۶

۳- صفوة الصفا . فصل‌ششم ، حبیب‌السیر جلد چهارم ص۴۱۷

روان شدند. بقول ابن‌بزاز عده مریدان وی باندازه‌ای زیاد بود که تمام مساجد و معابد اردبیل وتوابع آن پر گشت و درجای دیگر عده آنها ،کـه بدست شیخ توبه نمودند ، و درسلك مریدان وی درآمدند بیش از بیست هزارنفر دانسته‌است. در کتاب حبیب‌السیر راجع بوی چنین می‌نگارد : «چنانچه شیخ زاهد قدس سره ارشاد نموده بود برسجاده هدایت‌نشسته بتلقین‌سالکان طریق معرفت پرداخت وجهة دعوت طوایف اسم خلفا باطراف واکناف‌عالم فرستاده همگی همت برتشیید قواعـد شریعت نبوی مقصور ساخت ، باندك زمانی صیت کرامات وخوارق عادات انسلطان نقباء و سادات درشرق وغرب‌جهان سمت‌اشتهار گرفت، وازاقطارامصار وبلدان‌مرتقبان‌مدارج سعادت روی‌بدرگاه کعبه‌اشتباهش‌آورده ، از ازدحام خاص وعام‌فضای‌اردبیل صفت تضایق پذیرفت » و درصفوة الصفا منقولست کـه گفت نوبتی از ولایات **عراقین و آذربایجان و روم و دیاربکر و شروان** از ارباب ارادت آنمقدارکس بعتبهٔ امامت و کرامت آمدند که تمام مساجد ومعابد اردبیل و توابع از ایشان پرگشت ... »[1]

شیخ صفی‌الـدین در دوازدهم محرم الحرام ۷۳۵ ه ، دوشنبه ۱۲ سپتامبر ۱۳۳٤ م دراردبیل بدرود حیات گفت ، درحالیکـه زندگی بی‌آلایش او موجب شد ،کـه در اطراف وی واجدادش افسانه‌هائی نقل گردد ، و خانوادهٔ او ازظلمت بیرون آید و روشنائی گیرد .

شهرت وی از دو نامه‌ای که **رشیدالدین** بوی نوشته است و ذکر شد استنباط میشود ، هم چنین ازمکتوبی که ازطرف یك رجل سیاسی **بنام مولانا شمس الدین برنیقی** اردبیلی نوشته شده است بدین مضمون : « از راه **مراغه و تبریز** شمار طالبان ومشتاقان نمودم درسه ماه سیزده هزارطالب باین یك راه بحضرت شیخ آمدند وشرف حضور مبارك دریافتند ، و توبه کردند ، واز باقی اطراف برین قیاس ... »[2]

درکتاب صفوة‌الصفا راجع بمعجزات وکرامات‌شیخ فصولی‌نگاشته‌شده‌است که گرچه

۱- حبیب‌السیر جلد چهارم ص ٤۱۷

۲- سلسلة‌النسب ص ۲۸ . برون تاریخ ادبیات ج۳

افسانه‌است، ولی ازخلال آن‌میتوان‌بدرجهٔ‌شهرت وزهدوتقوای وی‌پی‌برد.[1]

نفوذ روز افزون وی در **آسیای صغیر** و آذربایجان، ومخصوصاً علاقه‌ای که بعضی از شاهان ایلخانی باو داشتند کمک شایانی ببسط نفوذ خاندان صفوی در ایران نمود، چنانکه از میان ایلخانان **غازان خان** چنان مجذوب او شده بود، که باصرار پای شیخ رابوسید. **ابوسعید** نیزنسبت‌بوی ارادتی‌تام داشت. همین امر بیش ازپیش بر شهرت وی درآذربایجان واطراف افزود. درسلسلةالنسب درتوصیف شیخ صفی چنین نگاشته شده است: «صورت ظاهری قدس سره مربوع القد، لحیم‌الخد، عریض اللحیه، کثیر المحاسن، کحیل‌العینین، گشاده ابرو، غلیظ الحاجبین، کثیرالشعر الحاجب، وبرناصیهٔ راست مبارکش خالی سرخ وبزرگ برآمده هست، عالم وفاضل ومفسر بود وطبع نظم داشت ...»[2] وی‌اشعاری بزبان گیلانی، وابیاتی بزبان‌رایج‌فارسی‌سروده‌است.[3]

جانشینان شیخ صفی الدین

شیخ صدرالدین

پس از مرگ شیخ صفی‌الدین اسحق یکی از پنج پسرش بنام **صدرالدین موسی**[4] بسال ۷۰۴ ه ۱۳۰۴ میلادی درسی ویک سالگی بجای پدر رهبری قوم و

۱- صفوة‌الصفا باب سوم ودهم

۲- سلسلةالنسب ص۲۸، صفوةالصفا، باب هشتم

۳- مجلهٔ انجمن همایونی آسیائی ۱۹۲۰. سلسلة النسب ص ۲۸

۴- درسلسلةالنسب چنین مذکور است: «شیخ را قدس سره پنج پسر بود: یکی شیخ محی الدین که والده‌اش بی‌بی فاطمه فرزند شیخ زاهد قدس سره بود، که در زمان حیات شیخ درتاریخ سنه اربعه وعشرین وسبعماه داعی حق را اجابت نمود وقبهٔ که مشهور است به گنبد حرم برخصت حضرت شیخ در سرقبر او بنا نمودند وچهار پسر بعد ازشیخ ماند. دو از دخترشیخ زاهد قدس سره یکی سلطان العارفین شیخ صدر الملة والدین است، دیگر

بقیه حاشیه در صفحهٔ بعد

مریدان را بعهده گرفت ومسجدی بزرگ که بنام **آرامگاه خاندان صفوی** معروفست در اردبیل بنا نهاد ،که ساختمان آن مدت ده سال بطول انجامید.

نفوذ روز افزون شیخ صدرالدین وفعالیت‌های مذهبی وی دربین شاهزادگان محلی‌سبب شدکه نسبت‌بوی عدم‌اعتمادی ایجاد شود، بطوریکه یکی‌ازشاهزادگان بنام **ملک اشرف مظفرالدین موسی چوپانی**[۱] که به شیخ صدرالدین حسن ارادت می‌ورزید نسبت بوی بد بین شده ، او را بدربار خویش به تبریزطلبید وظاهراً مراسم تعظیم وتکریم بجای آورد ، ولی مدت سه سال او را نزد خود نگاه داشت ، و بنابر روایتی کوشش نمود او را مسموم سازد ، ولی دراثر خوابی که دید وحشت زده‌شده ازشیخ عذر خواهی نمود و او را آزاد ساخت.[۲]

باز پس از چندی در اثر شهرت شیخ صدر الدین سپاهی برای دستگیری وی فرستاد، اما شیخ اردبیل را رها ساخته بطرف گیلان شتافت؛ تاآنکه **جانی بیک‌خان** حاکم دشت**قبچاق**، دراثرشکایت مریدان شیخ‌صدرالدین‌ازظلم وتعدی ملک اشرف از راه شروان به ایران حمله آورد و وارد آذربایجان گردید ، و وی را دستگیرکرد وبقتل رساند ، و در نامه‌ای که به شیخ صدرالدین فرستاد ، او را به اردوگاه خود خواند، و در ورود وی بااعزاز واحترام خاصی از او پذیرائی نمود و از وی خواست

بقیهٔ حاشیه از صفحهٔ قبل

شیخ ابوسعید و دوتای دیگرکه والده‌ایشان **دخراخی سلیمان کلخورانی** است . اسم شریف یکی شیخ **علاءالدین** و دیگر **شیخ‌شرف الدین** است ، ویک دختر هم از والدهٔ ایشان که او را حضرت قدس سره در زمان حیات خود بسلالة المشایخ **شیخ شمس‌الملة** والدین بن شیخ زاهد داد ...» ص ۳۶

۱- ملک‌اشرف برادر شیخ حسن کوچک است که‌پس ازاو بسلطنت **چوپانیان** رسید این سلسله پس از مرگ **ابوسعید بهادر خان** آخرین ایلخان مغول تشکیل شد و بر آذربایجان ، عراق عجم واران حکومت نمود.

۲- اوحسن، تاریخ‌مغول‌ج ه ص ۲ - ۷۴۰ .

که برای جمع آوری مریدان وسرپرستی آنها به اردبیل برود، وطوماری، از اموال و املاکی که متعلق بآن خاندان ومریدان است تهیه نموده بامضای وی برساند. سپس او را روانهٔ اردبیل نمود.

درسلسلةالنسب راجع بملاقات آن دوچنین مذکوراست: «.... شیخ قدس سره را بخلوت خاص طلبیده گفت شنیده‌ام که مدتی شده است که غربت‌اختیار نموده وسلسلهٔ درویشان که در خطیرهٔ پدر بزرگوارت ساکن‌اند، بی‌رونق است، باید که متوجه وطن‌شده، دلجوئی‌فقرانمائی که چشم‌انتظار در راه تودارند، ودیگرمعلوم‌ست که من دراین ولایت توطن‌نخواهم نمود، باید که هراملاك وضیاع وعقارکه شمار طالبان شمارا باشد، طومار درست نموده به پیش من بیاری که کل‌آنها را بسیور غال تو بدهم، مؤکد بلعنت نامه نمایم، شاید که بروزگارها نفع برآن مترتب شود...»[1]

شیخ صدرالدین پس از چندی عازم زیارت خانهٔ کعبه شد، و پس از زیارت خانهٔ خدا بموطن‌خود برگشت وپسرش **سلطان خواجه** علی را جانشین خودساخت.[2]

شیخ بسال ۷۹۴ هجری ۱۳۹۲ میلادی درگذشت ودرآرامگاه‌خاندان‌صفوی در کنارقبر پدر بزرگوارش بخاك سپرده شد، وی مدت پنجاه و نه سال مریدان خود را سرپرستی کرد، گاهی‌اشعاری بزبان‌پارسی‌می‌سروده، وتمایلی‌به شیعه‌نیزداشت.[3]

شیخ خواجه علی

شیخ مدت سی وشش سال‌تا زمان حملهٔ تیمورلنگ به‌ایران فرقه را سرپرستی می‌نمود. قتل وغارت‌ایرانیان بدست تیموریان سبب گردید که عدهٔ زیادی بدوروی

۱- سلسلةالنسب ص ۴۳

۲- مجلهٔ انجمن همایونی‌آسیائی ۱۹۲۱

۳- سلسلةالنسب ص ۳۹. غزلی که مطلع آن چنین است از اوست:

صوفی‌صافی دلم ساز اناالحق میزند   نه بتقلید و ریا الله مطلق می‌زند

جمع کردند ، وبرعدهٔ پیروان این خاندان بیافزایند، چون شیخ مورد توجه تیموربود و از این جهت نسبت به پیروان اوکاری نداشت .

این موضوع زمینهٔ خوبی برای تبلیغات خاندان صفوی ،که خود را پشتیبان شیعه قلمداد می کردند ، مهیا ساخت ، بطوریکه خواجه علی تبلیغات دامنه داری بنفع مذهب شیعه ، در بین طرفداران خود نمود، وادعا کرد که درخوابی دیده‌است که «حضرت امام‌محمد تقی‌علیه‌السلام او را مامورساخته‌است تاایرانیان رابمذهب شیعه دعوت کند . شیخ فرمود در واقعه حضرت‌امام محمدتقی علیه‌السلام را دیدم مرا فرمود که جماعت دزفول از راه هدایت منحرف گشته ، بضلالت افتاده‌اند ، ترا فرمان دادم که‌ایشان را براه هدایت دلالت کن ....»[۱] شاید این نخستین کوشش خاندان صفوی بود ، در راه تبلیغات جدی مذهب شیعه در ایران .

مهم‌ترین واقعهٔ این عصر ، ملاقات خواجه علی با تیمور لنگ بود . تیمور با وجود آنکه مردی متعصب وخونخوار بود ، ولی نسبت به علما و دراویش صوفی محبت خاصی داشت و بآنها احترام می گذارد ، بهمین سبب هم‌احترام زیادی برای شیخ قائل بود .

این دو شخصیت سه مرتبه بایکدیگر برخورد نمودند ، ولی‌آخرین ملاقات‌آن دو برای خاندان صفوی‌اهمیت فراوانی داشت : نخستین ملاقات شیخ باتیمورزمانی بود ، که سلطان مغول از ماوراء النهر می گذشت ، وتصادفاً تازیانه‌اش که دارای دسته‌ای از بلور و جواهر نشان بود ، در آب افتاد . تیمور ازاین حادثه سخت متأثر شد که ناگهان خواجه علی ظاهر گردید وآنرا از آب بیرون آورد وبوی داد . تیمور از این حادثه بسیار خوشنود شد واز شیخ خواست که نام ومقامش را بازگو کند ، وی در جواب گفت که نامم سیدعلی ومکانم اردبیل و دزفول می‌باشد ، و از نظر غائب شد .[۲]

۱- سلسلةالنسب . ص ٤٦
۲- ایضاً ، ص ٤٦

دومین برخورد پس از فتح خراسان ، عراق وفارس بدست تیمور بود . زمانی که تیمور از **شوشتر و دزفول** می گذشت برسرپل دزفول اسب وی رم خورد ، او را بیاد شیخ انداخت . از حاکم دزفول سؤال کرد آیا درویشی بنام سیدعلی در این شهرهست . حاکم گفت سیدی دراینجا سکونت دارد که خود را نوهٔ شیخ صفی‌الدین میداند . بدستوروی او را حاضر کردند وپس ازاحترام زیاداز وخواست او راهمراهی کند ولی شیخ در جواب به او گفت که دشمنان رسول خدا وخاندان وی را که بنام اکراد یزیدی در شام بسر می‌برند ، سرکوبی کند ، آنگاه او را وداع گفته برفت .

سومین ومهمترین ملاقات خواجه علی با تیمور هنگامی اتفاق افتاد ،که وی پس از شکست **بایزید** سلطان عثمانی ٨٠٤ ﻫ ١٠٤٢ م وگرفتن تعداد زیادی اسیر ترک به آذربایجان آمد ، واز آنجا به اردبیل رفت ، در این شهر سلطان خواجه علی را نزد خود خواست . در این برخورد خواجه از تیمور خواست تااسرارا آزادکند ، تیمور با درخواست وی موافقت نمود وخواجه اسرارا در اطراف **آرامگاه گنجه بکول** جای داد و نسل ایشان در همان مکان سکونت گزیدند و بصوفیان روملو شهرت یافتند .[۱]

سپس تیمورده‌ها ت ومزارع بسیاری دراطراف **قزل‌اوزن** و کمره واصفهان وهمدان خریده وقف اولاد ذکور خواجه علی نمود .

این آزاد منشی خواجه سبب شد که اسرای ترک ،گرچه سنی بودند ، پشتیبان خاندان صفوی گردند و از عوامل مؤثری درپیشرفت سیاسی این خاندان شوند ؛ زیرا در زمان شاه‌اسمعیل مؤسس سلسلهٔ صفوی ازافرادی بودند که زیر پرچم این خاندان برضد هم میهنان خود بنبرد پرداختند .

خواجه در اواخر عمر بزیارت مکه وعتبات رفت و در موقع بازگشت بتاریخ سه شنبه هیجدهم رجب ٨٣٠ هجری برابر ١٥ مه ١٤٢٧ میلادی در راه درگذشت

۱- سلسلةالنسب ص ٤٨ . تاریخ ایران ، سرجان‌ملکم ج ۱ ص ۷ — ۴۹۶ . ادوارد برون ج ۴ ص ۳۷ .

و در **بیت‌المقدس** بخاک سپرده شد ، وبعداً بنام سیدعلی **عجمی** معروف شد. مسلماً خواجه علی نخستین فردی از این خاندان بود که بمذهب شیعه گروید وطرفداران جدید خود را بپیروی از وی واداشت ، او نیز طبع نظم داشت و دارای دیوانی است که بین طالبان مشهور است[۱]

شیخ شاه

خواجه‌علی‌سه پسر داشت‌بنام **شیخ شاه، جعفر، عبدالرحیم**. پس ازدرگذشت وی شیخ ابراهیم معروف به شیخ شاه جانشین پدر شد و در اردبیل به ارشاد مردم پرداخت ، وی مانند اجدادش بزهد وتقوی معروف بود ومدت ۴۹ سال بهدایت مریدان مشغول تا در ۸۵۱ هجری ۱۴۴۷ م بدرود حیات گفت. اغلب‌مورخین نامی از وی نبرده‌اند[۲].

شیخ دارای شش فرزند بود بنامهای : **سلطان جنید ، ابوسعید ، سید احمد ، سیدبایزید ، خواجه جهان میرزا وابراهیم خواجگی**

سلطان جنید.

پس از شیخ شاه وی جانشین پدر شد ، و در زمان اوست که این فرقه قدرت یافت و توانست ادعای خود را نسبت بتاج وتخت ایران علناً ابراز دارد . از این پس تبلیغات مذهبی‌ای که بصورت‌صلح جویانه انجام می گرفت‌جای‌خود را بتبلیغات سیاسی داد ، مخصوصاً آنکه توانسته بود سپاهی از مریدان وطرفداران خود جمع کند وبا اتکاء بدان وارد صحنهٔ نبرد سیاسی گردد.

در حقیقت وی فکر تبلیغات صلح جویانه‌ای که تا بحال ازطرف ائمهٔ علیه

۱- سلسلة‌النسب ص ۵۰ از غزلهای معروف دیوانش :

درخانهٔ دل نشسته یارم	از جای دگر در انتظارم
آن یار میان دل نشسته	سرگشته چرا زهرکنارم

۲- مجله انجمن همایونی آسیائی . ۱۹۲۱

السلام وپیروانشان دنبال میشد رها ساخته دست بحملات سیاسی ونظامی زد.

هرج ومرجی که پس از مرگ شاهرخ میرزا شاهزاده تیموری در ایران و عراق رو داد بوی اجازه داد که نقشه‌های سیاسی ونظامی خود را دنبال کند، و بعلت شهرت خود وخانواده‌اش که درتقوی معروفیتی داشت، عدهٔ زیادی ازمریدان این خاندان به اردبیل شتافتند وشیخ جنید توانست در این شهر حکومتی بنفع خود تشکیل دهد، همین امرسبب وحشت واضطراب شاهزادگان قراقویونلو که درنواحی باختری ایران حکومت می‌کردند شد.

جهانشاه پادشاه قراقویونلو کوشش نمود تاازتوسعهٔ نفوذ خاندان صفوی بکاهد مخصوصاً از زمانیکه اطرافیان شاه وی را مطمئن ساخته بودند، که شیخ جنید قادر است ده هزار مرد جنگی تجهیز کند، وپیروان زیادی دارد که از آسیای صغیر تا بلخ وبخارا پراکنده‌اند.[1] پادشاه قراقویونلو شیخ جنید را مجبورنمود که اردبیل را ترک گوید. این موضوع نشان می‌دهد تا چه اندازه نفوذ خاندان صفوی در ایران زیاد شده وبرای سیاست خاندان قراقویونلو خطرناك بشمار می‌آمد.

شیخ جنید پس از مدتی سرگردانی، نزد **اوزون حسن** شاه آق‌قویونلو به **دیاربکر** رفت. اوزون حسن بعلت کینه‌ای که نسبت بخاندان قراقویونلوها داشت، از اوپذیرائی شایانی نمود وخواهرخود **خدیجه بیگم**(بگم) را بازدواج او درآورد.[2]

اتحاد اوزون حسن وشیخ جنید قدرت خاندان صفوی را چند برابر کرد، واز این پس از نظر مذهبی وسیاسی میتوانستند ادعای خود را نسبت بتاج وتخت ابراز دارند. باین جهت پس‌ازچندی شیخ جنید به‌اردبیل بازگشت ویک‌سپاه‌ده‌هزارنفری‌از صوفیان مرید خود مجهزساخت وبرضد **شیروان شاه** پادشاه **شیروان** وارد جنگ شد.[3]

۱- تاریخ شاه اسمعیل نسخه خطی. ب، م

۲- اسکندر بیگ منشی. عالم‌آرای عباسی. نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس

۳- دائرة المعارف اسلامی. کلمهٔ شیروانشاهان. در نظام التواریخ قاضی نصیر

بقیهٔ حاشیه در صفحهٔ بعد

این خبر جهانشاه قراقویونلو را بوحشت انداخت وسپاهی بکمک شیروانشاه فرستاد. شیخ **سلطان خلیل** بن **شیخ‌ابراهیم** معروف به شروانشاه با سی هزار نفربجلو گیری وی شتافت ، و درکنار رودخانه **کور** نبرد سختی بین دو رقیب درگرفت که بنفع شروانشاه تمام شد. در این جنگ شیخ جنید بقتل رسید ومریدانش جسد او را در **طبرسران** بخاك سپردند. این نخستین جنگ مذهبی بود که این خاندان در ۸۶۰ ه ۱۴۵۵ م بآن مبادرت ورزید ، گرچه بی‌حاصل بود، ولی مقدمه‌ای بود جهت ابراز سعی وکوشش جانشینان وی برای بدست آوردن سلطنت ایران .

شیخ حیدر

شیخ حیدر درسال ۸۶۰ هجری ۱۴۵۵ میلادی جانشین پدر شد و ریاست خاندان صفوی را بعهده گرفت ، وبا پیروان خود به دیاربکر رفت، وهمان محبوبیتی را که پدرش نزد اوزون حسن داشت درنزد وی‌بدست‌آورد، بطوریکه شاه‌آق‌قویونلو از نظر علاقه و محبتی که به شیخ حیدر داشت دختر خود **حلیمه بیگم** (حلیمه بیک آغا) ملقب به**علم شاه بیگم**[1] رابازدواج خواهر زاده‌اش درآورد. پس‌از فوت اوزون حسن وبسلطنت رسیدن **سلطان یعقوب** روابـط شیخ جنید وآق‌قویونلوها تیره شد ، بطوریکه شیخ مجبور شد باپیروان خود دیاربکر را ترك گوید. شیخ برای انتقام‌خون پدربفکر حمله به شیروان‌افتاد وسپاهی ازطرفداران خود تجهیز کرد، وبرای مشخص ساختن طرفداران خود شبکلاهی قرمز بر سر آنها گذاشت. این شب کلاه قرمز مظهر تشیع نیز بود.

بقیهٔ حاشیه از صفحهٔ قبل

بیضائی مینویسد که شیروانشاهان از اخلاف بهرام چوبین بوده‌اند ، وقاضی غناری درجهان آرا (مختصر تاریخ عالم) مدعی است که آنها ازخاندان انوشیروان بودند persane . sheffer Christomathie ج ۲ ص ۷۹

۱- از خاندان امپراطوران طرابوزان. لاروس قرن بیستم .ج ۶ .بیست‌مقاله مینورسکی مقاله : ایران درقرن پانزدهم میلادی

بموجب کتاب **عالم‌آرای عباسی** شیخ جنید دررؤیائی دستوریافته بودطرفداران خود را با تاجی دوازده‌گوشه بنشانهٔ دوازده امام شیعه مشخص سازد. این کلاه برنگ سرخ بود، وچون بزبان ترکی سرخ را **قزل** گویند. افرادی که این کلاه بر سرداشتند بنام **قزلباش** یا **سرخ** سر معروف شدند، وبهمین جهت سپاهیان شیخ حیدر بنام **قزل باش** شناخته شد.

پس ازمجهز ساختن سپاه پسربزرگ خود سلطان‌علی را بجای خویش گماشت وبا دوازده‌هزارنفر قزلباش‌از راه‌شیروان روانه‌چرکس **وداغستان** گردید ودر**طبرسران** نزدیک شیروان **بافرخ‌یسار** پسرخلیل سلطان روبرو شد. چون‌شروانشاه یارای مقاومت نداشت، نامه‌ای بدین مضمون به سلطان یعقوب پادشاه آق‌قویونلو نوشت که‌سلطان حیدر تصمیم‌بتشکیل حکومتی مستقل وخود مختار گرفته است وبا سپاهی به شیروان حمله نموده اگر بتواند آنجا را تصاحب کند، به آذربایجان حمله خواهد برد: «سلطان حیدر با سپاهی عظیم از مردمان قزلباش بعزم رزم وپرخاش متوجه شروان شد وهیچ شک نیست که هرگاه او را تسخیر این ولایت میسر پذیرد، هوس فتح دیگر ممالک فرماید وباین واسطه اختلال بارکان مبانی‌جاه وجلال‌آن مرکز دائره استقلال راه یابد...»[۱]

سلطان یعقوب برای خاتمه دادن بتحریکات خاندان صفوی **سلمان بیک** نامی را با چهار هزار نفر بکمک شروانشاه فرستاد. بعلت فزونی سپاه دشمن، سلطان حیدر شکست خورد وبقتل رسید وطرفدارانش‌نیز پراکنده شدند (سه شنبه ۲۰ رجب ۸۹۳ هجری اول ژوئیهٔ ۱۴۸۸ میلادی) وجسد وی در طبرسران مدفون گردید.[۲]

شیخ حیدر دارای سه پسربودبنام **ابراهیم میرزا**، **اسمعیل میرزا**، **سلطان علی**

۱- حبیب‌السیر. ج ٤ ص ۴۳۲، احسن التواریخ. نسخه‌خطی کتابخانه ملی‌باریس. s. 235

۲- بعداً شاه اسماعیل اول جسد وی را از طبرسران بآرامگاه خاندان خود در اردبیل انتقال داد

(علی میرزا) وسه دختر که متعلق بدختر اوزون حسن بودند. پسرارشد وی سلطان علی میرزا جانشین پدرگردید وکم کم پیروان شیخ حیدر وجمع کثیری از صوفیان بدور وی جمع شدند و او را تحریص وترغیب بگرفتن انتقام خون پدرنمودند.

انتشار این خبر سلطان یعقوب را بوحشت انداخت ، و در پیامی که برای حاکم اردبیل فرستاد از او خواست که سلطان علی وبرادرانش را دستگیر نماید. حاکم اردبیل بدستور سلطان آق‌قویونلوآن سه برادر را توقیف وتسلیم **منصور بیک** حاکم فارس نمود ، و بفرمان شاه در دژ استخر زندانی شدند (درتاریخ ربیع الثانی ۸۹٤ هجری اوت ۱٤۸۸ میلادی). امامدت زندانی پسران شیخ حیدرکوتاه بود چون که پس ازمرگ سلطان یعقوب وبسلطنت رسیدن **رستم میرزا** نزاع بین مدعیان سلطنت خاندان آق‌قویونلو بی‌اندازه شدت یافت.

اختلاف بین رستم میرزا و **بایسنقر** سبب شدکه بایسنقر به شروانشاه پناهنده شود واز اوکمک بخواهد. در همین زمان رستم میرزا ، برای آنکه بتواند درمقابل بایسنقر وشروانشاه رقیبی بیابد نقشه خود را برای آزادی پسران شیخ حیدر بـا سر فرماندهی آرتش خود ونجبای درباری در میان گذاشت . تماماً پیشنهاد او را پذیرفتند ، چون در نظر آنها سلطان علی پسر ارشد شیخ حیدر تنها مردی بودکه میتوانست درمقابل بایسنقر مقاومت کند ، واز شروانشاه انتقام خون پدر را بگیرد ، مخصوصاً آنکه مشاورینش رستم میرزا را مطمئن ساختندکه پیروان خاندان صفوی همه جا پراکنده‌اند وباشنیدن خبر ازادی مولای خود بدور وی برای انتقام خون پدرش جمع خواهند شد.[۱]

رستم میرزا دستور استخلاص سه برادر را از زندان استخر صادر نمود ، وآنها را به آذربایجان فرا خواند ، تاسلطان‌علی را برای مقابله با رقیب خود تجهیزکند. همینکه خبر آزادی آنها بگوش طرفدارانشان ، که در اطراف واکناف در گمنامی و ناراحتی بسر میبردند ، رسید تحریکات طرفدران آنها دامنه یافت، زیرا

۱ حبیب‌السیر ، نسخه خطی ج۳ ،کتابخانه ملی‌پاریس

دیگر سدی مقابل آرمانهای سیاسی خود نمی‌دیدند و بهمین سبب بدورسلطان علی و برادرانش جمع‌شدند.[1]

فرخ یسار شروانشاه و بایسنقر برای تسخیر آذربایجان وسرکوبی رستم میرزا وارد این خطه شدند و رستم‌میرزا برای مقابله باآنها سپاهی از ترکان مجهز نمود، و فرماندهی‌آن‌را به سلطان علی سپرد، وی‌باتفاق **آیبه سلطان** یکی دیگرازفرماندهان سپاه رستم میرزا برای سرکوبی بایسنقر ومتحدش بطرف شروان حرکت کرد. دو رقیب درکرانهٔ رودخانه کوربیکدیگربرخورد کردند، اما پس از زدوخورد مختصری هر دوسپاه عقب نشینی وبعداً بایکدیگرصلح نمودند. باز پس ازچندی بعلت طغیان **کوسه حاجی بایندر** حاکم اصفهان که بنام بایسنقر خطبه خوانده بود، وی قدرتی یافته وبا سپاهی ازشروان بعزم‌حمله به آذربایجان‌حرکت کرد.[2]

بار دیگر رستم میرزا سلطان علی را مأمورساخت تا رقیب خود را سرکوبی کند. واو درنزدیکی **اهور ومشکین** به بایسنقر حمله برد واو را شکست داده بقتل رساند. ۸۹۹ هجری ۱۴۹۳ میلادی[3]

همینکه‌خبر پیروزی سلطان‌علی به‌رستم‌میرزارسید وی‌یک قسمت از سپاه‌خودرا برای همراهی سلطان علی به تبریز نزد وی فرستاد، وپس از ورود به پایتخت با احترام وتشریفات خاصی او را بالای تخت نشاند، و بعد او را روانهٔ اردبیل نمود تا ریاست طرفداران خودرا ماننداجدادش، بعهده بگیرد.

عدهٔ صوفیانی که بگرد آقای خود جمع شدند باندازه‌ای زیاد بود که موجب وحشت رستم میرزا شاهزاده آق‌قویونلو شد وچون با نظر خوبی بتوسعهٔ نفوذ صوفیان نگاه نمی‌کرد بمنظوراز بین بردن سلطان علی، او و برادرانش را به تبریز خواند وعده‌ای نگهبان بدور اوگماشت تا رابطهٔ اورا با فدائیانش قطع کند، اما طرفداران

۱- The early year of shâh Ismaïl. Denisson Ross ص ۲۶۱ . حبیب‌السیر ج ۳

۲- تاریخ شاه اسمعیل نسخه خطی ب ۰ م

۳- احسن التواریخ نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس

سلطان علی وی را ازقصد رستم میرزا آگاه ساختند، و او باتفاق برادرانش و چندتن ازفرماندهان وفدائیانش من‌جمله**حسین بیک‌لله وقاراپیری بیک‌قاجار**بسمت اردبیل فرارکرد.[۱]

رستم میرزا که از فرار آنها باخبر شد، آیبه سلطان را با پنجهزار سپاهی برای دستگیری آنها بدنبال فراریان روانه کرد، تا پیش از ورود آنها به اردبیل دستگیر سازد. همینکه سلطان‌علی ازقصد رستم میرزاآگاه شد، پس ازآنکه برادرخوداسمعیل را بجانشینی خود برگزید، بالشکری درحدود سه هزارنفر با دشمن بمقابله پرداخت ولی بعلت کثرت نفرات رقیب، کاری‌ازپیش نبرده بقتل رسید و بنابرتقاضای مادرش جسد سلطان علی درکنار مزار اجدادش بخاك سپرده شد.

از این پس نزاع بین طرفداران خاندان صفوی وخاندان آق‌قویونلو غیرقابل اجتناب بود: بخصوص‌که نزاع خانمانسوز بین مدعیان سلطنت سبب شدکه آق‌قویونلوها اهمیت خود را از دست بدهند. از اینروبهمان اندازه‌که برعدهٔ پیروان خاندان صفوی افزوده می‌گشت، تظاهرات سیاسی‌آنها برعلیه حکومت آق‌قویونلوها علنی‌تر می‌گردید.

این عوامل سبب شدکه نه تنها خاندان صفوی روی‌کارآید، بلکه مانع از سیادت وسیاست توسعه طلبی آق‌قویونلوها در ایران شود، و درنتیجه حکومت آنها رو بزوال‌گذارده و راه برای وحدت ملی ایران بازگردد.

۱- E.y.sh. Ismail. Denis Ross ص ۲۶۱

شاه اسمعیل بنیان گذار شاهنشاهی صفویه

۹۰۷هـ ۱۵۰۱م - ۹۳۰هـ ۱۵۲۴م

کودکی اسمعیل

در بررسی دوران زندگی سیاسی شاه اسمعیل بدو مساله بر میخوریم : نخست آنکه چه عللی باعث شد که شاه اسمعیل ، که ریاست فرقهٔ مذهبی پیروان خاندان صفوی را بعهده داشت ، بصورت یک فاتح نظامی وبنیان گذار شاهنشاهی جدیدجلوه نماید ، در حالیکه ظاهراً بایستی همان روش پیشینیان خود را که براصول آئین فرقهٔ صوفی صفوی ؛ یعنی آرامش ونیکوکاری ، محبت و دوستی قرار گرفته بود ، دنبال می کرد .

ثانیاً - منظورشاه اسمعیل ازتعقیب سیاست کشورگشائی چه بود؟ آنچه مسلم است تبلیغات صلح جویانهٔ خاندان صفوی ، که درحاشیهٔ آن تبلیغات سیاسی گسترش می‌یافت ، در زمان شیخ جنید بعلت هرج ومرج داخلی ونبودن یک حکومت مقتدر بصورت قدرت نظامی جاوه گر شد ، واین قدرت جدید بشتیبان مقتدری برای انجام مقاصد این خاندان گردید .

اماسیاست شاه‌اسمعیل برقبولاندن مذهب‌شیعه‌تکیه‌می‌کرد؛ یعنی‌اومیخواست با نیروی نظامی ملتی سنی را بمذهب جدید پیشنهادی خود درآورد ، تا از این راه وحدت سیاسی وسیادت ملی گذشتهٔ ایرانیان را ، که در اثر حملهٔ عربها باین کشور از هم‌پاشیده شده بود ، عملی سازد تامجدداً ایران بتواند نقش خود را مانند گذشته در تحولات جهانی بازی کند .

زمانیکه شاه اسمعیل ریاست فرقهٔ صوفی را که در لوای خاندان صفوی بسر می‌برد ، بعهده گرفت تبلیغات مذهبی اجدادش به نتیجه رسیده بود وآئین شیعه ، در اثر کوشش وتبلیغات منظم اسلافش در میان تودهٔ ملت ایران ، موجب گردیده بود که عکس‌العملی برضد مذهب رسمی سنی‌طبقات اداره‌کننده کشور پیدا شود ؛ عکس العملی که بآسانی در بین شهرنشینان ایران باختری مؤثر واقع گردید ، زیرا از مدتها پیش حاضر بقبول آئین مذهبی غیر رسمی ومخالف باسنی بودند وتمایلی بقبول قدرتی که خارج ازحکومت وقت باشد ، از خود نشان می‌دادند.

آنچه بیان‌شد عواملی بودکه بنهضت خاندان‌صفوی وشاهنشاهی‌ای که‌بدست شاه اسمعیل تشکیل گردید جنبهٔ ملی داد .

کودکی شاه اسمعیل

اسمعیل درروزسه‌شنبه ۲۵ رجب ۸۹۲ هـ ۱۷ ژوئیهٔ ۱٤۸۷ م متولد گردید وپس‌از مرگ برادرش سلطان‌علی، وضع او وبرادرش روبوخامت گذاشت، زیرا هردوآنها باطناً درقید اسارت رستم‌میرزا، رئیس طایفهٔ آق‌قویونلو بودند، معذلک هردوبرادرمخفیانه در ۸۹۹ هـ ۱٤۹٤ م اردبیل را ترک گفته درپناه پیروان خود قرار گرفتند، وباعده‌ای در حدوددویست‌نفرازمریدان خودپس ازچندی بصوب گیلان حرکت‌نمودند .

پس از آنکه هر دوبرادر مدت تقریباً یک ماه در رشت بسر بردند ، حاکم **لاهیجان کارکیا میرزا** ، که مقتدر ترین‌حکام آن نواحی بود ، اسمعیل وبرادرش را پیش‌خود خواند . درلاهیجان ازآن دو برادرپذیرائی شایانی شد وحاکم‌آنها را نزد خودنگاهداشت، برادر اسمعیل پس‌ازچندی به‌اردبیل برگشت، امااسمعیل تا ۹۰٤ هـ ۱٤۹۸ م[1] نزد حاکم لاهیجان ماند ومیرکیامیرزا علی از یک دانشمند لاهیجانی بنام **شیخ شمس‌الدین لاهیجی** خواست ، که بپرورش وآموزش اسمعیل همت‌گمارد وقرآن را بوی بیاموزد.

۱ـ تاریخ شاه اسمعیل . نسخه خطی . بریتیش موزئوم ج ۳۰

اسمعیل در فراگرفتن علوم دینی و قرآن علاقهٔ فراوان از خود نشان داد ، و زبانهای عربی وفارسی را بخوبی‌آموخت ، درضمن بعلت تماس دائمی با پیروان‌خود که از روم[1] قراچه داغ واهرآمده وبدورش جمع شده بودند، وملاقات مکرر امیرنجم زرگر و دیگر طرفدارانش تحولی در افکار او پیدا شد[2] .

همینکه‌الوند میرزا بفرمانروائی خاندان‌آق‌قویونلو رسید چون‌خطر سیاست جاه طلبی خاندان صفوی را برای بسط نفوذ خود در ایران حس نمود ، در نامه‌ای‌که بحاکم لاهیجان نوشت ، از او خواست‌که اسمعیل را از آن سرزمین بیرون راند : «شرط یک دوستی پایدار بین شما و من منوط بدستگیری اسمعیل و فرستادن نزد من است . اگر برخلاف نظرمن وی را بدربارمن نفرستید، بالشگری‌گران بردیارلاهیجان وگیلان تاخته ، و تمام اهل‌آنجا را قتل عام می‌کنم، همینکه نامه را رویت کردی او را بقتل برسان . اگر هم دست خود را بخون وی آلوده نمی‌کنی او را نزد من فرست تا از وی محافظت کنم . »[3] اما کارکیا میرزا علی حضور اسمعیل را در قلمرو حکومت‌خودانکارنمود . مجدداً الوندمیرزا کاظم‌بیک‌ترکمن را باسیصدتن به‌لاهیجان برای توقیف اسمعیل فرستاد ، ولی کارکیا شاهزادهٔ صفوی را درقفسی گذاشته بر درختی بیاویخت ، وپیش فرستادهٔ الوند میرزا سوگند یادکرد که اسمعیل روی‌خاك تحت قلمرو وی نمی‌باشد . کاظم بیک ترکمن به تبریز مراجعت نمود[4] واسمعیل از موقع‌استفاده نموده درمدت‌شش سالی‌که پیش کارکیا میرزاعلی درگیلان‌بسرمی‌برد پیروان خود وخانواده‌اش را دور خود جمع نمود ، و از هرج ومرجی که در قلمرو آق‌قویونلوها ، دراثر کشمکش های طولانی مدعیان فرمانروائی‌پیش‌آمده‌بود ، استفاده

۱- امپراطوری بیزانس . دائرة المعارف اسلامی

۲- The Early years of Shah Ismail Denison Ross . حبیب‌السیر نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس

۳- حبیب‌السیر . نسخه خطی . کتابخانه ملی پاریس

۴- ایضاً

کرد ، وکوشش نمود اقبال خود را بیازماید . باین جهت درسیزده سالگی مقاصد خود را با حاکم لاهیجان در میان گذاشت ، ولی کارکیا صحبت از صغر سن وی ، و کمی پیروانش را بمیان‌آورد ، وصلاح را در آن دیدکه بازچندی در همانجا توقف نماید، ولی اسمعیل حاضر بقبول این پیشنهاد نشد و با هفت تن از پیروان خود در اواسط محرم ۹۰۵ ه اوت ۱۴۹۹ م بطرف اردبیل حرکت نمود . همراهان وی عبارت‌بودند از**حسین بک‌لله ، دده‌بیک‌طالش خادم‌بک‌خلیفه، رستم‌بیک قهرمانی بایرام بیک قهرمانی ، الیاس بیک آیغور اوغلی و قره پیری بیک قاجار**. اسمعیل وهمراهان وی ابتدابطرف**طارم** رهسپارشدند، ودربین راه مریدان وطرفداران‌اسمعیل که خبرحرکت وی را شنیده بودند ، دسته دسته بدیدن وی‌آمدند وبهمان‌اندازه‌که بطرف **خلخال** وسپس اردبیل پیش می‌رفت برتعداد پیروانش‌که ازسوریه وآسیای صغیرآمده بودندافزوده میشد. مؤلف تاریخ جهان آرای عباسی‌چنین‌مینویسد : «**چون از دیلمان‌بجانب طارم بحرکت‌آمدند درعرض‌راه ارباب‌حلاوت وصوفیان پاک‌طینت‌از روی عقیدت در هر منزلی از منازل، ازطوایف روم وشام بموکب اعلی می‌پیوستند چون طارم محل نزول موکب آنحضرت‌گردید ، بسان عساکر ظفر مآثر پرداختند ، موازی هزار وپانصد نفر ازصوفیان فدوی بنظر انور در آمدند.**»[1]

هنگام حرکت ازطارم عدهٔ همراهانش به هزار وپانصد تن می‌رسید تا آنکه به اردبیل رسید ولی حاکم آنجا **سلطان علی بیک چاکرلو** بوی پیامی فرستاد و از او خواست‌که اردبیل را ترک گوید.

اسمعیل‌پس‌از زیارت بقعهٔشیخ‌صفی‌الدین و والدخود چون خود را باندازهای مقتدرنمی‌دید‌که بتواند با وی مقابله‌کند قصد **قراباغ**‌کرد وازآنجا متوجه **ارزنجان** شد ، و بعداً بدعوت **محمدی بیک ترکمن و محمد سلطان طالش** رهسپار طوالش گردید واجباراً چند زمانی در**ارجوان** نزدیک‌آستارا بسربرد و در ۹۰۵ هجری. ۱۵۰۰

۱ - تاریخ جهان‌آرای‌عباسی، نسخه‌خطی، کتابخانه‌ملی‌پاریس

میلادی در این شهر بتشکیل آرتشی بنام قزلباش پرداخت.

این آرتش که از هفت قبیلهٔ ترک تشکیل یافته بود، هستهٔ اصلی آنرا شیخ جنید بنام قزلباش بنا نهاده بود و در حقیقت از ابتدا نیروی نظامی خاندان صفوی را تشکیل می‌داد، وآن خاندان برای پیشرفت مقاصد سیاسی خود برآن تکیه کرده بود شیخ حیدر برای آنکه مریدان وصوفیان طرفدار خود را از سایرین متمایز ومشخص سازد نشان ترکمانی را از سرایشان برداشت، وتاج سرخ دوازده ترك بر سر آنان نهاد، بهمین جهت از این تاریخ ببعد آنها بنام **قزلباش** یا **سر سرخ** معروف شدند.

این طوایف در ترویج مذهب شیعه وبدست آوردن تاج وتخت سلطنت باین خاندان کمك شایانی نمودند. علت تشکیل این آرتش بدست شیخ حیدر این بود که در خوابی باو الهام شده بود که تاجی برای مریدان وصوفیان خود بسازد:

«سلطان حیدر شبی در خواب دید که ... حضرت امیرالمؤمنین صلوات‌الله علیه ظاهر گشته، فرمود که ای فرزند وقت آن شد که از عقب تو فرزند ما خروج کند، وکاف کفر را از روی عالم براندازد. اما می‌باید که ازبرای صوفیان ومریدان خود تاجی بسازی از سقرلاط سرخ، وآن حضرت مقراض در دست داشت وهیئت تاج را برید، وبدوازده ترك قرار داد. چون سلطان حیدر بیدار گردید آن روش را درخاطر داشت بهمان روش تاجی برید وصوفیان را مقرر کرد که هر کدام تاجی بدان نحوساخته بر سر گذارند، واو را **تاج حیدری** نام نهادند. چون بلغت ترکی سرخ را **قزل** می‌گویند. بدین سبب این طبقهٔ علیه به قزلباش اشتهار یافتند.»[1]

۱ــ ملا ابوبکر تهرانی: تاریخ جهان اراء. نسخه خطی. کتابخانه ملی تهران. در جای دیگر تاریخ جهان‌اراء پس از شرح وقایع شروع سلطنت شاه اسمعیل چنین روایت شده‌است درآن حین سیدی‌از سادات، که دردارالسلطنهٔ تبریز مسکن داشت و موسوم به میرعبدالوهاب بود، تاجی گل‌دار موافق خاطرخواه آن حضرت بنظر کیمیا اثر شهریار شریعت‌پرور رسانید، آن حضرت تعجب نموده فرمودند که تو این نوع تاج را از کجا دیدی که موافق است با آنچه من دیده‌ام، آن سید بذروهٔ عرض رسانید که چند گاه قبل از این درعالم رؤیا حضرت

بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد

اصل تاج قزلباش کلاه‌نمد سرخی بود که بنوك بلند قطورسرخی متصل می‌گشت واین قسمت ازکلاه بنام دوازده امام شیعه ، دوازده چین کوچك یا دوازده ترك داشت ، وبدورکلاه سرخ پارچه‌ای سپید یا سبز از پشم یا ابریشم می‌پیچیدند که بصورت عمامهٔ بزرگی جلوه می‌کرد ونوك سرخ بلند و دوازده ترك کلاه از میان آن بیرون‌می‌ماند ، که‌جلب‌توجه می‌کرد وبنام‌تاج‌شهرت داشت. دهنهٔ کلاه باندازه‌ای تنگ بود ، که سر را بزور در آن فرو می‌بردند .

این کلاه که نشانهٔ صوفیگری وایمان واعتقاد بمذهب شیعه ، ونشان سربازی و جانبازی در راه دین بود هیچکس بجز افراد قزلباش حق بر سرگذاشتن آن را نداشت، وبهمین سبب اغلب در داخل کلاه نمد آستری از آهن قرار می‌دادند تا در میدان رزم شمشیر برآن کارگر نباشد .

از زمان شاه طهماسب شهریار صفوی ببعد تاج قزلباش سادگی ومعنویت‌خود را ازدست داد وبزیورآلات وپرهای رنگارنگ مزین‌شد وافراد دیگری غیر ازقزلباش

بقیهٔ حاشیه از صفحهٔ قبل

امیرالمؤمنین علیه‌السلام را دیدم، وآن حضرت تاجی بدین صفت ازکاغذ بریده بمن داده و فرمودند که یکی ازفرزندان مامروج مذهب‌بحق خواهد بود ، وخطبهٔ اثناعشری در این شهر خواهد خواند ، تو این کسوت را دوخته بنظر او برسان که برسر مبارك گذارد . . . آنحضرت را ازین علامت اعجاز اثر سرورو بهجت افزوده ، آن سید را خلعت خاص عنایت فرمودند ، وآن تاج را برای شکون و میمنت بر سر مبارك گذاشتند ، و دستارسفیدی بر دور آن تاج پیچیده جیقه‌ای درگوشهٔ آن از برای علامت شهریاری نصب نمودند، و مقرر شد که صوفیان این سلسله علیه تکلتو (یعنی بروت و شارب) گذاشته ، تاج دوازده ترك حیدری را میان گلی بگذارند ودستارسفید بر دور آن تاج پیچیده جیقه وزلف و مارو ابلق نصب نمایند، و بوست پلنگ بر دوش خود و برکفل اسبان بسته ، و در روز جنگ بدین علامت خود را در نظر مخالف جاوه دهند . . . » نقل از زندگی شاه‌عباس ج. ۱ . فلسفی. سفرنامهٔ شاردن ج ۵ ص ۱۸۹

از آن استفاده نمودند ، حتی شاه عباس بزرگ تاج بخصوصی برای خود تهیه نمود و بر سرنهاد .

آرتش اسمعیل که بنام قزلباش معروف گشت از هفت قبیله ترك تشکیل می‌یافت :

۱- **استاجلو**

۲- **شاملو**

۳- **تکلو**

٤- **بهارلو** (روملو)

٥- **ذوالقدر**

٦- **افشار**

۷- **قاجار**

استاجلو

این‌طایفه درشروع تشکیل شاهنشاهی صفویه ازجمله طوایف‌بزرگ قزلباش بشمار می‌رفت وسرداران مشهوری ازاین طایفه بکمک شاه اسمعیل، درکوشش وی برای بدست آوردن تاج شاهی برخاستند : مانند **خان محمد استاجلو** که در ۹۱۳ ه ۱۵۰۷ م از جانب شهریار صفوی بحکومت **دیاربکر** منصوب گردید و در نبردهائی که با علاءالدوله ذوالقدر نمود ، پیروزی‌های درخشانی بدست آورد وباندازه‌ای مقتدرگردید که با پادشاه عثمانی **سلطان سلیم‌اول** از درمخاصمت درآمد.

شاملو

طایفه‌ای از طوایف مشهور قزلباش بود واز مریدان سابق خاندان‌صفوی ، و بقول مؤلف عالم آرای عباسی «طایفه شاملو معظم طوایف قزلباش وبقدمت وخدمت وحقوق وجانسپاری ازهمه درپیش وسر دفتر اویماقانند و درزمان خاقان جهانستان (یعنی شاه اسمعیل) وظهور این دولت وخاندان ... امراء بزرگ وخانان عالیشان

در میان طبقهٔ شاملو بودند ، مثل **حسین بیگ** للهٔ خاقان سلیمان شان ابوالبقاء شاه اسماعیل بهادر خان ...[۱]

تکلو

طایفهٔ تکلو یا **تکه‌لو** پیروان شیخ صدرالدین بودند ازاهل **قونیه** ، از شهرهای عثمانی **تک** ویا **تکه ایلی** از ولایات جنوب آسیای صغیر ؛ در کنار دریای مدیترانه که به ایران آمدند . یکی از سرکردگان طایفه تکلو بنام **حسن‌خلیفه** در زمان شیخ حیدر بخدمت وی رسیده درسلک مریدان او درآمده بود . شیخ حیدر ازاین موقع استفاده نمود واو را مأمور ترویج مـذهب شیعه در شهر خود کرد ، تا در انجا بترویج آئین جدید پرداخته پیروانی بدور خود جمع کند .

شیخ خواجه‌علی در زمان حیات خود از تیمور خواسته‌بود که آنها را ببردگی نبرد ، وبهمین جهت تیمور آنها را آزاد ساخته بود[۲] وبهمین سبب این طایفه نسبت بشیوخ صفوی ابرازعلاقه‌می‌نمودند، وهمینکه خبرشورش اسمعیل درایران‌باین‌نواحی رسید ، پسر حسن خلیفـه **شاه قلی بابا تکلو** با پانزده هزارکس از مریـدان صوفی ولایات **تکه** و**قرامان منتشا** در آسیای صغیر ، بطرف ایران حرکت کردند ، و درضمن راه ، بسیاری ازنواحی‌خاك عثمانی را چپاول نمودند وگرچه‌خود شاه قلی‌نیز در این جنگ کشته شد وزیر بزرگ عثمانی **علی پاشا** راکه مأمور سرکوبی آنها بود، در نبردی مغلوب ساخت. پس از این پیروزی صوفیان تکـلو در **شهریار** نزدیک تهران

۱- عالم‌آرای‌عباسی‌چاپ تهران. ص ٤۰۱ . تاریخ زندگانی‌شاه‌عباس . فلسفی‌ص ۱۶۲

۲- میرخواند روضة الصفا ج ۸ ص ۵۰ . عده‌ای از مورخان ایرانی ملاقات تیمور با صدرالدین رادرکتاب خودذکرنموده‌اند : چنانکه‌نویسنده زبده التواریخ مینویسد پس‌ازشیخ صفی‌صدرالدین‌جانشین وی گردید، وشاهان وحکمرانان‌بخدمتش رسیده وادای‌احترام‌می‌نمودند منجمله امیرتیمور بود . اما بنظر می‌آید که ملاقات تیمور با صدرالدین صحت نداشته باشد، هنگامیکه امیرتیمور پس از شکست‌با یزید سلطان عثمانی بتاریخ ۸۰۵ ه ۱٤۰۲ میلادی به آذربایجان آمد صدرالدین بدرود حیات گفته بود (۱۳۹۲ میلادی) . ادوارد برون مجله انجمن همایونی آسیائی ۱۹۲۱ نظری بتاریخ سلسلة‌النسب .

بخدمت اسمعیل رسیدند و در سلک لشکریان وی در آمدند.

سال ۷۷۳ ﻫ ۱۳۸۱ م زمانی‌که عثمانیان توانستند برحکومت سلجوقیان در آناطولی فایق‌آمده انجا را بتصرف خود درآورند این نواحی نیز جزء متصرفات آنها در آمد. تکلوها فراموش نکرده بودندکه مهاجمان تازه یعنی‌عثمانیان دربین جانشینان سلجوقیان جزو پست‌ترین خانواده‌ها بشمار می‌رفتند، بهمین سبب آنها برای آزادی خود بدور ناجی خود اسمعیل جمع شدند.[۱]

روملو (بهارلو)

از قدیمترین قبایلی‌که بدورخاندان صفوی جمع شدند، طایفهٔ روملو یابهارلو بودندکه از زمان خواجه علی سیاهپوش در جرگهٔ مریدان خاندان صفوی درآمدند و از اخلاف اسرائی بودندکه تیمور لنگ پس از پیروزی برعثمانیان همراه خود به ایران آورده، وبخواهش خواجه علی سیاهپوش آنها را آزاد ساخته بود[۲]

ذوالقدر

این طایفه ازاهالی نواحی کوهستانی آناطولی بودندکـه در آن یک دولت پوشالی واقع بین مصر و دولت عثمانی تشکیل شده بود. گروهی از این قبیلـه در زمانی‌کـه شیخ جنید با جمعی ازصوفیان وفدائیان خود به دیاربکر نزد حسن بیک (اوزن حسن) آق قویونلو رفت، بخدمت اوگرد آمدند واخلاف آنها پس ازکشته شدن شیخ جنید بکمک پسرش شیخ حیدر شتافتند وسپس بخدمت‌اسمعیل درآمدند[۳]

افشار

ایل افشار ازطوائف ترکمان بودند،که پس از حملهٔ مغولها بر **ترکستان** از این سرزمین‌مهاجرت‌نموده و درآذربایجان اقامت گزیدند، وازاخلاف‌آنها دسته‌ای

۱- Toynbee Study of History ج ۱ ص ۳۶۸

۲- ایضاً

۳- ایضاً ج ۱۰ ص ۳۶۸

بدور خاندان صفوی جمع شدند و با اسمعیل در کشورگشائی همراهی نمودند.[۱]

قاجار

طایفهٔ قاجاریه یکی از طوایف ترک بود، که در قرن هفتم هجری زمان حملهٔ چنگیزخان ازآسیای‌مرکزی بطرف باختر انتقال یافته ومنسوب است بیکی ازسرداران مغول بنام قاجارنویان که در زمان سلطنت غازان خان میزیسته‌است، وپس ازانقراض سلسلهٔ ایلخانیان در نواحی ارمنستان وشام مسکن گرفتند ومانند سایر قبایل ترک، بغارتگری وچپاول پرداختند، در زمان امیر تیمور، در یورش هفت سالهٔ وی، این طایفه از شام بسمت خاورآمد، و در حوالی گنجه و ایروان سکونت اختیارکرد بهنگام روی کار آمدن اسمعیل صفوی گروهی از این طایفه باو پیوستند و در جزو صوفیان قزلباش درآمدند[۲]

علاوه براین طوایف هفت گانه بموجب کتاب احسن‌التواریخ، قبایل دیگری

۱- این طایفه بدو شعبه تقسیم شدند: قاسملو وارخلو یا قرقلو که نادرشاه از خانواده قرقلو بود. طایفهٔ اخیر را شاه‌اسمعیل از آذربایجان به خراسان کوچ داد وآنان در شمال‌آن سرزمین در ابیورد تا حدود مرو مستقر شدند تا در برابر مهاجمان ازبک و ترکمانان سد مستحکمی باشند. در زمان صفویه این طایفه درآذربایجان، خمسه، خراسان، کرمان، فارس، مازندران، خوزستان و در اطراف تهران پراکنده شدند. وجه تسمیه این طایفه را از نام اوشاریا اوشار از خانوادهٔ چنگیز می‌دانند، دائرة المعارف اسلامی بزبان فرانسه ص ۱۸۱، ج ۱-

۲- در زمان صفویان طایفهٔ قاجار بمقامات عالیه رسیدند و در زمان سلطنت شاه‌عباس بزرگ این‌طایفهٔ بسه قسمت شد؛ دسته‌ای بنواحی مرودر شمال خراسان برای‌مقابله باازبکان و ترکمانان منتقل شدند تا سدی در مقابل دشمنان ایران باشند، و عده‌ای به قراباغ وشمال رود ارس برای جلوگیری از حملات طوایف لزگی مستقر شدند وآخرین دسته درگرگان سکونت گرفتند.

بنام ورساق[1] وصوفیهٔ قراباغ بکمک اسمعیل آمدند : « ... چون خاقان سکندرشان (شاه اسمعیل) در ارزنجان نزول اجلال فرمودند از طوایف مریدان وصوفیه هفت هزارکس ازاستاجلو وشاملو و روملو وتکلو ذوالقدر وافشار وقاجار و ورساق وصوفیه قرجه داغ ..... بدرگاه جهان پناه جمع شدند ...»[2]

درشروع فرمانروائی اسمعیل طرفداران وفدائیان وی او را تامدتی بنام‌صوفی میخواندند وبهمین جهت در اروپا شاه صفوی را صوفی بزرگ می‌نامیدند[3]

درابتدا عناوین قزلباش وصوفی با هم مرادف شد ، ولی دیری نگذشت که کلمهٔ قزلباش جانشین‌صوفی گردید وعنوان صوفی بیشتربخانواده‌هائی‌اطلاق میشد، که درسابقه صوفیگری وفداکاری بخاندان صوفی بردیگران برتری داشتند وبهمین سبب طوائف روملو ، شاملو وقاجار از صوفیان بودند وشاه **مرشدکامل**نام داشت که برآنها حکومت می‌کرد ، این صوفیان بشاه نزدیک‌تر بودند وفداکاری وجانبازی را کوچکترین مراتب اخلاص می‌شمردند ، و در خدمت‌بشاه ازهیچ کوششی فروگذار نمی‌نمودند ؛ چنانچه تاجر ونیزی که نام وی شناخته نیست دراین باره چنین گوید:

۱- ورساق - درولایت قرامان از نواحی آسیای صغیر

۲- احسن‌التواریخ ص ٤١ . زندگانی شاه‌عباس ص ١٦٥

۳- عده‌ای ازمورخان خارجی ، مانند شاردنChardin ورافائل دومانس du Mans Raphaél این نسبت را بشاه صفوی‌کوچک دانسته‌اند ، چون در نظر آنها صوفیان مردمانی فقیر و سست ایمان و مطرود مردم بوده‌اند و شاهان صفوی حاضر بعاریت نام آنها نبوده‌اند، اما نویسندگان ایرانی‌مانند نویسنده‌کتاب سلسلة‌النسب ومخصوصاً نویسنده احسن‌التواریخ صوفیان را بالاخص صوفیان آسیای صغیر را اززبدهٔ لشگریان صفویه دانسته است و جانبازی و سردانگی را از خصائل صوفی‌گری شمرده است . باین جهت شاهان صفوی که نه تنها شاه بلکه مرشد آنها بودند باین نام خوانده شده‌اند . زمانی در اروپا صفوی را ازسوفس یونانی مشتق دانسته‌اند ولی دن خوان‌ایران Don juan ofpersia آن نظریه را رد کرده و بیان داشته است که اسمعیل پس از فتح تبریزلقب صوفی بزرگ‌ایران را اختیارنموده است

« متابعان این صوفی خاصه لشکریانش او را مانند خدائی می‌پرستند ، بعضی ازآنها بی‌سلاح بمیدان جنگ می‌روند ومعتقدند که مرشد درگرمگاه مصاف حافظ و مراقب آنان خواهد بود .... درسرتاسر ایران اسم‌خدا فراموش شده وهرلحظه‌اسم اسمعیل مذکورمی گردد .[۱]» درعالم ارای عباسی چنین مذکوراست : « هرچندکه ازجانب پادشاه ولینعمت بیعنایتی مشاهده نموده مورد قهر وسخط مرشد کامل گردند، در راه طلب ومنهج تویم اخلاص ، آنرا ازنقص خود دانسته موجب تزکیهٔ نفس وپاکی طینت شمرند ... بهزارگونه‌آزار و الم صوری ومعنوی صابربوده روی‌از درگاه مرشد کامل نتابند ، تاآلایش‌آن نقص را ببرق‌خجالت وزلال ازدیاد خدمت پاك گردانیده خود راآمادهٔ توجه والتفات‌ظاهر وباطن گردانند..»[۲]. بهرجهت‌فداکاری ومردانگی از خصایص صوفیگری بوده است. وبهمین سبب اسمعیل توانست با این قلت سن و عده قلیل قزلباش براریکه سلطنت ایران بنشیند .

همینکه اسمعیل توانست سپاهی از فدائیان قزلباش مجهز سازد ، بفکر انتقام ازپادشاه شیروان فرخ یسارکه‌سلطان حیدر را بقتل رسانده بودافتاد، وباسپاهیان خود بطرف شیروان حرکت نموده درکنار رودکر **پیرام بیک** قراتویونلو را برای‌کسب خبر به شیروان فرستاد ، وی در برگشت به اسمعیل میرزا گزارش دادکه‌فرخ یسار پادشاه شیروان پس از شنیدن این خبر درجواب گفته است : «که اگر پای درین خاك نهادی بتو همان رسدکه به جدو پدرت رسید . »

اسمعیل از این خبر سخت خشمگین شد واز رودکر عبورکرده بـه **شماخی** رسید ۹۰٦ هجری ۱۵۰۰ میلادی وفرخ یسار بشنیدن خبر وروداسمعیل به شماخی

و میگوید صوفی نه بمعنی حکیم و دانشمند است ، چنانکه بعضی مورخان گمان کرده و بغلط آنرا ازکلمهٔ سوفس‌یونانی مشتق دانسته‌اند، بلکه صوفی از صوف میاید که در فارسی‌بمعنی پشم (یا پنبه) است برون . ج‌ْ٤ ص ٦١

۱ـ ادواردبرون تاریخ ادبیات ایران ج ٤ ص ۱۸

۲ـ عالم‌آرای عباسی، ص ۲۳۰

با بیست هزارسواره وهفت هزارپیاده درحدود دژ**گلستان**اردو زد. اسمعیل که‌دارای نیروئی درحدود هفت‌هزار قزلباش بود[۱] در نزدیکی گلستان عازم‌نبرد باشاه شیروان شد و رئیس طایفهٔ شاملو را بفرماندهی جناح راست‌گماشت و رؤسای استاجلو را در جناح چپ مستقر و روسای قبایل تکلو وروسلو را بعنوان‌بیش‌قراولان منصوب نمود و شخصاً قلب سپاه را بعهده گرفت، پس از نبرد سختی که بین طرفین درگرفت بعلت شجاعت اسمعیل که بیش از چهارده سال نداشت، وفدائیانش صفویان پیروزی بزرگی‌بدست‌آوردند، وعدهٔ زیادی ازسپاهیان دشمن را بقتل رساندند، خود شروانشاه هم بدست **شاه قلدی** آقا یکی ازهمراهان **حسین بیک‌لله** دستگیر وکشته شد وسرش را نزد اسمعیل فرستادند. ۹۰۶ ه ۱۵۰۰ م[۲].

بدستور اسمعیل، جسد فرخ یسارسوزانده شد، شاه جوان‌ازسرهای دشمنان خود برجی‌برپاکرد، ومقابرشاهان‌شیروان‌را ویران‌نمود واستخوانهای‌خلیل‌الله‌پدرفرخ یسار که پدروی راکشته بود،[۳] از قبر بیرون آورد وآتش زد. باین ترتیب بسلطنت شیروان خاتمه داده شد. اسمعیل پس ازاین پیروزی بریکی‌از رقبای سرسخت خود، مقادیر زیادی غنیمت بدست‌آورد وپس از قشلاق در **محمود آباد** شیروان بتعقیب **سلطان ابراهیم** پسرفرخ یسار پرداخت.

سلطان ابراهیم پس از قتل پدر، در شهر نو نزدیک بحرخزر پناهنده شده و علم طغیان برافراشته بود، ولی چون نتوانست در مقابل حملات قزلباش‌ها مقاومت نماید، سوار برکشتی شده بطرف گیلان فرار کرد. اسمعیل در ضمن باکو را بتصرف درآورد وشهر گلستان را محاصره نمود، ولی‌چون سپاهیان‌الوندمیرزا رئیس‌آق‌قویونلو بوی نزدیک می‌شد از محاصرهٔ شهر دست برداشت.[۴]

۱ـ اسکندربیک‌منشی. عالم‌آرای عباسی نسخه خطی کتابخانه ملی‌پاریس

۲ـ ایضاً

۳ـ تاریخ شاه‌اسمعیل. نسخه خطی. بریتیش موزئوم

۴ـ ایضاً

پیروزی درخشان اسمعیل بر فرخ یسار دونتیجه داشت :

یکی نتیجهٔ سیاسی، که ازاین پس ایرانیان متوجه خاندان صفوی شدند ، و منجی‌خود را درشخصیت برجسته این‌خاندان می‌یافتند وبدین‌جهت‌اسمعیل توانست برعدهٔ پیروان وطرفداران خود بیافزاید.

دیگر اقتصادی که باغنایمی که اسمعیل پس ازتصرف شیروان بدست آورد ، توانست سپاه جدید خود را کاملاً مجهز سازد وبتواند با رقیبان خود برای تصرف کشور وایجاد وحدت ملی، بنبرد بپردازد.

با ورود سپاه الوند میرزا بجنگ اسمعیل پیشرفت سریع پادشاه صفوی متوقف گردید و مجدداً خطر وی را تهدید کرد ، اما بعلت کشمکش‌های خانوادگی آق‌قویونلوها که‌آنها را بی‌نهایت ضعیف ساخته بود، خودالوند میرزا نیزنمی‌توانست مدتی براریکه سلطنت بنشیند ؛ مخصوصاً اینکه با قتل شروانشاه یکی از دوستان و متحدین پرارزش خود را از دست داده بود ، بهمین سبب هم بیش از فرستادن سپاه برای جلوگیری از پیشرفت سریع اسمعیل نامه‌ای مودبانه برای او فرستاد باین مضمون : «خداوند متعال ترا مأمور کشورگشائی کرده است و من هم از عمل تو خیلی خوشنود هستم وبجای مخالفت با تو حاضر باطاعت می‌باشم ، بشرط آنکه تو خود را از خانوادهٔ مابدانی(بعلت روابط خویشاوندی بااوزون حسن) ومن هیچگونه نظری‌ندارم که تو ازمخالفان خانواده‌ات انتقام بگیری ، ونه‌آنکه شیروان را بتصرف آوری، ویا آن مخالفتی ندارم، فقط ازتو میخواهم که نظری‌بکشور من نداشته باشی و برگردی ، هرگاه اشکالاتی در نظم وآرامش کشور برایت پیش آید ، چون از ما هستی از هیچگونه کمکی دریغ نخواهیم داشت. هرآینه تقاضای مرا حمل برضعف حکومت من بدانی با سپاهی بیش ازسی هزار برای سرکوبی‌تو می‌آیم. من باآغوش باز آنچه که اتفاق خواهد افتاد می‌پذیرم» .

اسمعیل در جواب نامهٔ الوند میرزا چنین نوشت : «بدان‌که مدت زمانی‌است که اخلاف خاندان صفوی از مخالفت ومظالم خاندان اوزون حسن رنج برده‌اند ،

معذلک من گذشته را فراموش می کنم ، چون مأموریتی در پیش دارم که بایستی انجام دهم . این مأموریت برقراری مذهب اجدادم می‌باشد که برای آن زندگی خود را نثارخواهم کرد. توا گرعلاقه‌ای بحفظ تاج وتخت خود داری باید صادقانه بمذهب شیعه بگروی، هرآینه بپذیری درزیرپرچم توینبردمی پردازم وترا درپیروزیهای خود سهیم وشریک‌می‌سازم وگرنه انتقام‌خون پدر را از توبازستانم ، توآزادی که راه خود برگزینی . »[۱]

الوند میرزا برای سرکوبی‌اسمعیل در رأس یک سپاه سی هزار نفری حرکت نمود. این امر سبب سد که اسمعیل اجباراً دست ازمحاصرهٔ گلستان برداشته بمقابلهٔ با الوند میرزا بشتابد . درضمن بوی خبر رسید که شاه آق‌قویونلو برای جلوگیری از پیشرفت وی محمد**قره‌جه** را مأمورتصرف شیروان **وحسن بیک‌شکراوغلی** را به**قراباغ** وقره چقای بیک را به اردبیل فرستاده است.

شاه اسمعیل بمحض شنیدن این خبر باپلی ازقایق که بر روی رود کر بسته بودازروی رودخانه عبورکرده قره‌پیری بیک قاجار را بمقابلهٔ حسن بیک شکر اوغلی فرستاد وشخصاً بطرف‌قراباغ حرکت‌نمود. قره‌چقای‌بیک ومحمد**قره‌جه**از ترس‌اسمعیل بطرف **نخجوان** عقب نشینی کردند، با وجودآن‌اسمعیل به نخجوان حمله برد.

الوندمیرزا برای سرکوبی‌اسمعیل ، امیرعثمان موصلی یکی ازسرداران خود را با سپاهی بدفع وی فرستاد ، ولی او نتوانست کاری از پیش برد وشکست خورده دستگیر شد، وبدستور اسمعیل بقتل رسید. خبرشکست وکشته‌شدن سردارآق‌قویونلو الوند میرزا را متوحش ساخت و با سپاه خود در **شرور** نزدیک نخجوان درکنار رود **ارس** اردو زد.

اسمعیل با هفت هزار قزلباش بتعقیب اوپرداخت وبتاریخ ۹۰۷ هـ ۱۵۰۱ م در محل شرور دو سپاه بیکدیگر برخوردند. اسمعیل‌جناحین لشکر را بسران قزلباش **حسین بیک‌لله ، خادم خلیفه، دده‌بیک طالش، محمد بیک استاجلو ، بایرام بیک**

۱- تاریخ شاه اسمعیل نسخه خطی . ب . م

قهرمانی ، عبدی بیک شاملو ، قرهچه الیاس ، الیاس بیک آیغور اوغلی ، قراپیری بیک قاجار ، الیاس بیک حلواچی اوغلی ، ساری علی بیک تکلو ، علی بیک روملو و دیرسلطان سپرد وخودش درقلب سپاه قرارگرفت وسپس بنبرد پرداخت.

در اثر شهامت و دلیری خود اسمعیل و قزلباش‌ها ، با وجود قلت سپاه الوند میرزا نتوانست پایداری نماید وپس ازکشته شدن عدهٔ زیادی از سپاهیانش ، ناچار جان خود را از مهلکه نجات داده بطرف ارزنجان گریخت، ومقادیری اسلحه و سهمات جنگی و ذخایر دیگر بدست سپاه قزلباش افتاد[۱]

تاج گذاری شاه اسمعیل و برقراری مذهب شیعه در ایران

اسمعیل پس از پیروزی درخشان خود در نبرد با الوند میرزا چون در مقابل خود رقیب دیگری ندید بطرف **تبریز** پایتخت آق‌قویونلوها حرکت نمود ، وباشکوه وجلال خاصی وارد این شهر شد و بزرگان شهر از او استقبال شایانی نمودند .

یکی ازجهانگردان ونیزی بنام **آنژیولو**که در زمان شاه اسمعیل به ایران آمده بود بشرح و رود اسمعیل به تبریز پرداخته چنین مینویسد : « در ۱٤۹۹ در همان سال وشش ماه پس از شروع جنگ صوفی بر تبریز تسلط یافت ، با اهمیتی بسیار وقدرتی فراوان نسبت بمخالفان خود رفتارکرده ، وبسیاری از مردان ، علما و زنان وکودکان را قطعه قطعه کرد ، و تمام شهر علامت قزلباش را پذیرفتند ، و تاج قزلباش برسرگذاشتند . در این کشت وکشتار بیش از بیست هزار نفر بقتل رسیدند وسپس دستور داد اجساد بسیاری از سران آق‌قویونلو را از قبر بیرون آورده سوزاندند»[۲].

اسمعیل پس از ورود به تبریز خود را شاه ایران خواند وتاج گذاری نمود و لقب**ابوالمظفر شاه‌اسمعیل الهادی‌الوالی** بخودگرفت، بتاریخ ۹۰۷ ه - ۲ - ۱۵۰۱م

۱- حبیب‌السیر ج ٤ ص ٤-٤٦۲ چاپ تهران

۲-Angiolello سفرنامهٔ ایتالیائیها درایران ص ۱۰۵

و نخستین آدینه پس ازتاجگذاری بنام ۱۲ امام شیعه خطبه خوانده شد وبنام وی سکه زدند. او چون علاقهٔ فراوانی بخاندان نبوت داشت بدستور وی روی سکه‌ها علامت لاآله الاالله ـ محمد رسول‌الله ـ علی ولی‌الله ۹۱۶ نقش شده و درطرف‌دیگر السلطان العادل الکامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان الصفوی خلدالله تعالی ملکه وسلطانه ، و دراطراف آن سکه‌ها هم‌اسامی چهارده معصوم‌ضرب شده است.

اسمعیل پس از تاج گذاری تصمیم گرفت که مذهب شیعه را مذهب رسمی کشور نماید. اما این تصمیم ناگهانی شاه اسمعیل در برقراری مذهب شیعه بعنوان مذهب رسمی‌کشور ، با آنکه خاندان صفوی در ایران نفوذ بسیار داشتند ، خیلی متهورانه بود ، زیرا ایران رسماً سنی بود ، وعناصر شیعـه فقط در چند شهر مانند **کاشان، قم، ری** اکثریت نسبی داشتند. گر چه تبلیغات فرقهٔ‌اسمعیلهٔ وبلغان خلفای فاطمی مصر از قرنها پیش افکار مردم ایران را متوجه مذهب شیعه نموده بودند ، و مخصوصاً در دورهٔ ایلخانیان زمینهٔ مساعدی برای‌توسعهٔ مذهب شیعه پیداشد ، ولی باندازه‌ای نبود که بدون اشکال بتوان در تمام ایران مذهب شیعه را مذهب‌رسمی کشورقرار داد.

باین‌جهت هم وقتی شاه‌اسمعیل همراهان‌خود را از تصمیم‌خود باخبرساخت، اضطرابی در آنها ایجاد شد ، وحتی بعضی از علمای شیعهٔ تبریز را متوحش نمود و پیش‌شاه‌صفوی رفتند وبیان داشتند: سه‌چهارم جمعیت‌تبریز را سنیان‌تشکیل‌می‌دهند و هیچ زمانی درآداب ورسوم مذهبی اسلام رسماً نامی ازشیعه برده نشده است ، اگر قاطبهٔ مردم حاضر بقبول آن نشوند اوضاع کشوررو بوخامت خواهد گذاشت ، وبنیان ساطنت سست خواهد شد « قربانت شویم دویست سیصد هزار خلق که در تبریز است چهار دانگ آن همه سنی‌انـد ، واز زمان حضرات تا حـال این خطبه را کسی برملا نخوانده و می‌ترسیم که مردم بگویند که پادشاه شیعه نمیخواهیم ، و نعوذ بالله اگر رعیت بر گردند چه تدارك در این باب توان کرد. پادشاه در جواب

گفت که «مرا باین کار باز داشته‌اند وخدای عالم وحضرات ائمهٔ معصومین همراه منند ومن از هیچکس باك ندارم ، بتوفیق‌الله تعالی اگر رعیت حرفی‌بگویند شمشیر میکشم ویک‌کس را زنده نمی‌گذارم .»[۱]

سپس بدستور شاه اسمعیل شهادت شیعه ، یعنی اشهد ان علیاً ولی الله وحی علی خیرالعمل را در اذان واقامه داخل کردند ، وسه خلیفهٔ غاصب را در کوچه و بازارلعن نمودند : «مقرر شدکه کلمهٔ طیبهٔ اشهدان‌علیاً ولی‌الله، وحی‌علی‌خیرالعمل بتجویز علمای مذهب امامیه ، برغم سنیان بدگهر داخل اذان نمایند ، و من بعد مؤذنان در خواندن اذان، وشیعیان در وقت ادای فریضه باین کلمات متبرکه تلفظ نمایند ، وبعد ازاتمام اذان تبراولعن وطعن بر اعداء دین محمدی و تولابرآل او نمایند، وتبرائیان فرمودندکه درکوچه‌ها وبازارها وبمحلات میگشته ، لعن وطعن برخلفای ثلاث وبرسنیان واعدای حضرات دوازده امام و برقاتلان ایشان مینموده باشند ، ومستمعان ببانگ بلند کلمهٔ «بیش باد وکم مباد . » گفته، هریك از این معنی تکاهل وتغافل ورزند ، تبرداران وقورچیان بقتل ایشان پردازند ، وهمچنان مقرر فرمودکه سکه بنام آن حضرت ، که از وفور اخلاص خود را «بنده شاه ولایت می‌نامیدند بزر نقش کرده اسامی‌حضرات دوازده امام را بر دور ولااله الاالله ومحمد رسول الله ، وعلی ولی‌الله در یکجانب آن نقش نمایند . »[۲]

پس از اعلام این تصمیم عکس العمل مهمی از طرف مردم نسبت بتصمیم شاه اسمعیل ابراز نشد ، وفقط عدهٔ معدودی بمخالفت برخاستندکه بدستور شهریار صفوی بقتل رسیدند . این موضوع نشان می‌دهد تاچه اندازه ایرانیان نسبت بمذهب سنی بسبب نفرت ازمهاجمان عرب ومغول پابند نبودند وبهمین‌علت‌هم شاه اسمعیل توانست بآسانی مذهب شیعه را مذهب رسمی کشور نماید .

۱- تاریخ‌شاه‌اسمعیل‌نسخه‌خطی . ب .م . تاریخ ادبیات‌ایران ج ٤ ص ۲ ٤ . احسن‌التواریخ نسخه خطی بریتیش‌موزئوم لندن

۲- تاریخ جهان‌آرای‌عباسی‌نسخه خطی . کتابخانه ملی . زندگانی‌شاه‌عباس فلسفی‌ج ۱

این سخت گیری وی در برقراری مذهب شیعه برخلاف سیاست صلح جویانه اجدادش سبب گردید با اتکاء باین نیروی جدید سیاست تهاجمی‌خود را بهتر دنبال کند، چون همین امرموجب شد که پیروان خاندان صفوی دسته دسته ازآسیای‌صغیر و نواحی مختلف ایران بدور منجی خود جمع شوند. حتی خود شاه نیز افرادی برای جمع آوری آنان به متصرفات عثمانیان فرستاد ، و در نامه‌ای که شهریار ایران به **سلطان بایزید دوم**سلطان عثمانی نوشت، از اوخواست که بحکام ولایات خود دستور دهد تا مریدان و فدائیان خاندان صفوی که برای زیارت به اردبیل می‌آیند ، آزاد گذارند ومانع از حرکت ایشان نگردند.

زمانی که مذهب‌شیعه بدستور شاه‌اسمعیل مذهب رسمی کشور گردید ، کتب مذهبی مربوط بآئین جدید بی‌اندازه نایاب بود واین موضوع اشکال فراوانی دراجرای قوانین مذهبی‌بمیان آورد، تاآنکه قاضی‌نصرالله زیتونی جلداول کتاب قواعدالاحکام **اسلام** ازنوشته های شیخ جمال‌الدین .... بن علی‌بن المطهرالحلی را مورد استفاده قرارداده واساس تعالیم شیعه قرار گرفت.[1]

بعد از جلوس برایکه سلطنت ، حسین بک‌للهٔ‌رابنیابت خود منصوب کرد و شمس‌الدین لاهیجی که درگذشته در لاهیجان سمت استادی شاه را داشت ، بسمت مهردار سلطنتی، ومحمد زکریا را نیز بوزارت خویش گماشت.

۱-ادواردبرون‌تاریخ ادبیات ترجمه رشید یاسمی‌ص ۴۳ .رجوع شود بصفحه ۳۷ همین کتاب

شخصیت شاه اسمعیل صفوی

پیش از بررسی روابط مؤسس شاهنشاهی صفوی با رقبایش، بایستی نخست اخلاق روحیات وشخصیت وی را بررسی نمود ، تا بتوان بهتر بخدماتی که باعتلاء ایران نموده است ، پی‌برد . در حقیقت قسمت اعظم دوران فعالیت‌های درخشان سیاسی شاه اسمعیل ، وبخت واقبال او مدیون شخصیت بارزوی بود .

از صفات برجستهٔ او همان استقامت وبرد باری در مقابل شدائد ، واراده خلل ناپذیرش دراجرای تصمیمات بود . شجاعت وخشونتش ، او را مردی‌مقتدر جلوه داده بود و در حقیقت وی مخلوطی از شجاعت وحیله ، آزادیخواه وبخشنده ، موقع شناس درتشویق وتنبیه ، وبخشش در موردلزوم بود . پیش همت‌بلندش ، مال ومنال ارزشی نداشت ، بطوریکه اغلب خزینه‌اش تهی‌بود . بخشش وی‌موجب‌شدکه غیرصوفیان در زیر لوای اوگردآیند واز این بخشش‌شاهانه برخوردار شوند . علاقه‌اش بشکار بی‌پایان‌بود .

در احسن‌التواریخ از وی چنین‌توصیف شده‌است : مملکتش شامل **آذربایجان عراق عجم** ، **خراسان** ، **فارس** ، **کرمان و خوزستان** بود وبلاد **دیاربکر** ، **بلخ ومرو** گاهی در قلمرو حکمرانی او درمیآمد . در میدان رزم شیری خنجرگذار و در مجلس بزم ابری لؤلؤ بار بود . احسان وجودش بدرجه‌ای بودکه زرناب وریگ بمقدار در چشمش یکسان مینمود ، وپیش همت بلندش ذخیرهٔ کان ودفینهٔ دریا برای عطای یگروزه کفایت نمی‌کرد ، واز این جهت خزینه‌اش غالباً خالی بود . میل مفرطی بشکار داشت ، واغلب به تنهائی شیر نر را از پای در میآورد . منادی در داده بود که هرکس نشانی ازشیر بدهد ، صاحبمنصبان لشگراسبی با زین بوی انعام خواهند داد ، و هرکس پلنگی نشان بدهد اسبی بی‌زین بوی عطا خواهدگشت ، شاه خود

یکه سوار بجلو رفته شیر یا پلنگ را شکار می کرد . »[۱]

پس ازفتح بغداد بوی خبر رسید که چندشیر درنده دربیشه‌ای مخفی واسباب وحشت ساکنین نواحی مجاورشده‌اند ، با وجود منع سپاهیان تنها با تیروکمان‌آن‌ها را صید نمود.[۲]

شهریارصفوی مردی جنگی وفرماندهی لایق‌بود ، که‌قدرت فرماندهی سپاهی بزرگ را داشت ، و بخوبی میتوانست جلب اعتماد سربازان خود را بنماید . وی مردی سازمان دهنده ومحتاط بود ، بطوریکه میتوان گفت که شاه اسمعیل تنها یک فاتح نبود ، بلکه قدرت خلاقه نیز داشت، وبرخلاف بسیاری از فاتحین بزرگ که چون نتوانستند بفتوحات خود سر وسامانی دهند کشورشان پس از مرگ آنها از هم پاشیده شد وی توانست سازمانی مرتب و دائم‌بکشور ایران بدهد ، چنانکه‌پس ازوی مدت بیش از دو قرن دوام یافت ومیتوان آنرا یکی از درخشنده‌ترین ادوار تاریخی شاهنشاهی دو هزار وپانصد سالهٔ ایران دانست.

عموماً بهترین شرح حال شاه اسمعیل ازطرف جهانگردان اروپائی که در زمان سلطنت وی به ایران آمده اند ذکر شده است ، گر چه ایرانیان بتوصیف احوال وی نیز پرداخته‌اند . شرحی در بارهٔ صفات و روحیات شهریار صفوی در تاریخ روضة الصفا ذکرشده‌است باین مضمون :

« فی‌الحقیقه آن پادشاه نادرهٔ روزگار واعجوبهٔ لیل ونهار بوده اولاً در آن حداثت سن وصغر ، بی‌معین ویاور خروج کرده علم جهانگیری برافراخت ، وچندین پادشاه‌عظیم را برانداخت . درمعارك بنفس‌نفیس مبارزت کردی، ودر اوامرباستبداد رأی مبادرت ورزیدی . درهمت چنان بود که هر چه ازخراج بلاد بحضرتش‌آورندی درهمان مجلس بخشیدی، و دیناری‌بخزینهٔ هزینه نکردی، نه خرج بگروزه اندوختی و نه جامهٔ یکماهه دوختی. در عین صلابت رقیق ، و در نهایت مهابت شفیق بود،

۱- تاریخ ادبیات ایران . ترجمه رشیدیاسمی ج٤ . ص٩٤

۲- احسن‌التواریخ نسخه خطی .کتابخانه ملی باریس

و پرورد گان خود را بسخن دشمنان خوار نکردی، وامرای بزرگ را بظلم برخردان اقتدار ندادی . بارها بارهای زر بیخواهش بخانهٔ محتاجان فرستادی ، وناخواسته بفقیران خواسته دادی. نوبتی جلالش برایوان کیوان پنج نوبت نواختی ، و روزبان سطوتش زهرهٔ مریخ گداختی. درمدت عمرش که سی وهشت سال بودبیست وچهار سال بجهانستانی ، و ملک داری گذرانید ، و از حد **دیاربکر** تاکنار **جیحون طولاً** واز باب الابواب **دربند** الی ساحل **عمان** عرضاً مسخر ساخت ، و خاندان چند سلطان بزرگ براند اخت. دربزم پرویز وبهرام بود ، و در رزم رستم وسام ، عجبتر آنکه در آن عهد عموم اهالی ایران بر مذهب اهل سنت ، وجماعت بودند وزمرهٔ شیعه اثنا عشریه در عین ذلت وقلت تقیه مینمودند. وی بضرب شمشیر مروج مذهب جعفری شد ، ورونق بطریقت اثناعشری داد. ازسقرلات سرخ وتاج های دوازده ترک دوختن فرمود .... ویگماهه راه رعب او در دل اعـادی افتادی ، وصرصر حشمتش خاك وجود مخالفین برباد دادی. عموم علماً او را مؤید من عندالله خوانند ، وکافهٔ عرفا او را مرشد کامل دانند اگر در جنگ چالدران شکست نیافتی عامهٔ لشکریانش در مرتبهٔ اوغلوکردندی و در حق او بشیوه غلات گفتگو نمودندی. او را بردین وملت اهل تشیع حقوق احیا است ، و در میان سلاطین اقالیم رتبه اعلی «ذلک فضل الله یوتیه من یشاء»[۱]

اما شرحی که سیاهان اروپائی زمان شاه اسمعیل از جمال وصفات و روحیات اخلاقی او دادهاند از نوشته های مورخان ایرانی روشن‌تر و واضح تراست. بنابر قول **کاترینوزنو**[۲] ایتالیائی شاه اسمعیل درسیزده سالگی که شروع ببرقراری امنیت در کشور نمود سیمائی نجیب وظاهری شاهانه داشت . در چشمانش نمیدانم چه چیز عظیم وامرانه مخفی بود ، که درکمال وضوح میگفت این شخص روزی پادشاه بزرگی خواهد گشت. صفات روحی اوباجمال جسمانیش متباین نبود، زیرا که هوشی

۱- میرخواند روضةالصفا ج ۸ ص ٤۲

۲- Caterino Zeno

سرشار ، ونظری چنان بلند داشت ، که در این سن باورکردنی نیست .... قوت حافظه وسرعت انتقال ولیاقت ذاتی او را هیچیک از معاصرین نداشتند[۱] آنژیوللو[۲] در بارهٔ وی چنین مینویسد : «صاحب جمال واخلاق واطوار دلپسند» بود .

«این صوفی زیبا وخوش روی و بسیار دلپذیر است . خیلی بلند نیست ، ولی اندامی خوش ترکیب دارد . سبک‌پیکره خوش‌اندام وفربه ومیان‌کتفهایش‌فراخ ، و مویش مایل بسرخی است . از ریش وسبلت فقط سبلت را گذاشته ، و دست چپ را بجای راست بکار می‌اندازد . مانند خروس جنگی بی‌باك ، وبیش از هریك از امرای خود نیرومند است . درمسابقه تیراندازی از ده سیب که هدف‌شده هفت عدد به تیر او فرود آمد . هنگامیکه بمشق مشغول‌است، آلات طرب می‌نوازند ، وستایش او را میسرایند .» «اسمعیل معبود خاص‌سپاهیان خوداست که‌اغلب بی‌اسلحه‌بجنگ میروند، باین‌آرزو که در راه پیرخود شهید شوند . وقتی‌که من درتبریز بودم شنیدم که شاه از این پرستش متغیر است ومایل نیست او را خدا خطاب کنند . در جای دیگر شاه اسمعیل را درمن سی ویک سالگی چنین توصیف می‌کند : «بسیار زیبا وصاحب وقار ومیانه‌بالاست . صورتی دلپسند وپیکری محکم‌شانه هائی کم‌پهنا دارد ریش را میتراشد وسبلت را میگذارد . ظاهراً سنگین وثقیل بنظر نمی‌آید . مانند دوشیزگان دوست داشتنی وچون غزالان جوان ظریف است . بدست چپ کار میکند واز تمام امرای خود قوی‌تر است ...» .

شهریارایران باشعرا دوستی داشت وخود شعرمی‌سرود ، گرچه بیشتر اشعارش بترکی است و **خطائی** تخلص کردی ، اما برای بیان احساسات عشقی خویش ، غزلیات لطیفی سروده وبرای تهییج پیروان‌خود اشعارحماسی میگفت، وحتی بسلطان سلیم ابیات عربی نگاشتی :

نحن اناس قدعذا طبعنا حب علی‌بن ابیطالب

۱ـ سفرنامهٔ سیاحان‌ایتالیائی درایران‌ص ۸ - ٤٦

۲ـ Giovan Maria Angiollelo

عیبنا الناس علی حبه فلعنة الله علی العائب

اشعار فارسی او جالب توجه بود ، ولی مسلماً اشعار ترکی وی مهمترین آثار شعری او بشمار می‌رفت، چون بااین اشعار بود ،که مریدان وفدائیان خود راکه از آسیای صغیر وشام وعراق بدور وی گرد آمده بود، تهییج وترغیب مینمود ، ونفوذ معنوی خود را در روح آنان جای گزین می‌ساخت. وی دارای دیوانی بود که بعداً بچاپ رسید[1]. در این دیوان اشعاری در مدح پیغمبر و حضرت علی و سایر امامان وجود دارد.[2]

اما با تمام این محاسن که ذکر شد ، شاه اسمعیل دارای مفاسد اخلاقی نیز بود وسراسر زندگانی وی پر ازفسق وفجور ومیگساری است، ویکی از مهمترین علل مرگ غیر عادیش ، درسن سی وهشت سالگی ، در اثر زندگی فاسد وی بود که در تمام دوران فعالیت سیاسیش هوید است.

۱- درسال ۱۹٤٦ کتابی بنام : «دیوان خطائی» زندگی‌ادبی‌شاه‌اسمعیل‌صفوی واشعار حجائی او بقلم سعدالدین نزهت ارگون در استانبول بطبع رسید . سپس تورخان گنجه‌ای استار زبان وادبیات ترکی در دانشگاه ناپل و استاد فارسی زبانهای شرقی در دانشگاه لندن دیوان شاه‌اسمعیل خطائی را تصحیح کرد وبچاپ رساند. راهنمای کتاب. دیوان شاه‌اسمعیل خطائی بقلم عباس زریاب خوئی‌سال سوم شماره ٤

۲- درکتاب سلسلةالنسب صفویه اشعار ترکی شاه‌اسمعیل درمدح ائمهٔ معصومین دیده میشود . ص ٦۹-۷۲

نمونه‌ای از اشعار ترکی

منم بوتنده کی جانم علیدر منم هم دین و ایمانم علی در

شاه ایکی جهاننک افضلی در الله نکك ای او نبك الی در
اول سوزکه زمانه هیکلیدر الله و محمد و علیدر

علیدر ظاهر و با طنده پیدا پیغمبر میش گوهری از قعر دریا
خطائی در غلام آل حیدر مرید و چاکر و لالای قنبر

فعالیت‌های سیاسی شاه اسمعیل

برقراری امنیت در داخل کشور

و استقرار حکومت مرکزی

تاریخ ۹۱۷ هجری ۱۵۱۱ میلادی تاریخی است که دوران کوتاه فعالیت سیاسی شاه‌اسمعیل را بدوقسمت می‌کند. این تاریخ شروع دوران رقابت‌های سیاسی ایران باکشور بزرگ تازه تأسیس عثمانی، وشروع برقراری روابط دوستی وسیاسی باکشورهای بیگانه می‌باشد.

فاصله‌ای که تاج گذاری نخستین شهریار صفوی را تاجنگ **چالدران** با دولت عثمانی فرا می‌گیرد شامل دوران پیروزیهای درخشان شاه اسمعیل بر رقبای دیرین وی در ایران است؛ یعنی کوششی است که پادشاه صفوی در راه برقراری وحدت سیاسی ومذهبی ایران در اثر ایجاد امنیت درسراسر کشور بکار برده است.

در زمانیکه شاه اسمعیل پس از سرکوبی رقبای خود، مخصوصاً خاندان آق‌قویونلو بفکر ایجاد وحدت سیاسی ایران افتاد زمینه کاملاً مساعد بود: زیرا معمولاً پس ازیک دوران طولانی هرج ومرج و کشمکش های داخلی، وخونریزی پی در پی درکشور، ومخصوصاً تهاجمات بیگانگان مانند مغول‌ها، ملت ایران نیاز بیک امنیت و آرامش طولانی داشت، و طبقهٔ اشرافی و مالکان که همیشه با برقراری یک‌حکومت مقتدر مرکزی مخالفت داشتند، وهیچ هنگام زیر باررفرمانروائی شاهان نمی‌رفتند، ونسبتاً استقلال داخلی داشتند، بعلت کشمکش های طولانی، وزد وخوردهای داخلی درقرن دهم هجری پانزدهم میلادی ضعیف شده بودند، و دیگر نمی‌توانستند مانند گذشته درمقابل قدرت مرکزی، که متکی بهشتیبانی ملت

بود مقاومت کنند. باین جهت شاه‌اسمعیل بآسانی توانست سیاست کشورگشائی خود را دنبال کند، و برقیبان سرسخت خود، وحکومت‌های محلی که استقلال داخلی داشتند پیروزیهای درخشانی بدست‌آورد، و درتمام مراحل نبرد وتجاوزاتش بمخالفت جدی و خطرناك رقبای خود برنخورد.

برقراری امنیت در شمال وجنوب ایران

در تاریخی که شاه اسمعیل صفوی پس از تاج گذاری، وقلع وقمع طایفهٔ آق‌قویونلو بفکر برقراری امنیت درکشور وتقویت حکومت مرکزی افتاد هیچگونه وحدت سیاسی درکشور موجود نبود، وایران بصورت ملوك الطوایفی اداره میشد. درحقیقت دوازده حکومت خود مختار داخلیایران را تجزیه کرده‌بود، که هرکدام قسمتی ازاین کشور را تحت سلطهٔ خویش داشتند، وبر آن حکومت می‌کردند.

این حکومت‌ها عبارت بودند:

شاه اسمعیل صفوی در**آذربایجان**.

۲- **سلطان مراد** آق‌قویونلو که قسمت اعظم **عراق عجم** را درتصرف داشت.

۳- **مراد بیگ بایندر** در **یزد**.

٤- **رئیس محمدکره** در **ابرقو**.

٥- **حسین کیای چلاوی** در **سمنان**، **خوار**، **فیروزکوه**.

٦- **باریک بیک‌پرناك** در **عراق عرب**.

٧- **کاظم بیک‌بن جهانگیر بیک‌بن علی‌بیک** در **دیاربکر**.

٨- **سلطان حسین میرزا** شاهزاده تیموری در**خراسان**.

٩- **امیرذوالفنون** در **قندهار**.

١٠- **بدیع الزمان تیموری** در **بلخ**.

١١- **ابوالفتح بایندر** در**کرمان**.

۱- احسن‌التواریخ. نسخهٔ خطی کتابخانهٔ لندن. برون، تاریخ ادبیات ج٤ ص٤٤

۱۲- قاضی محمدکاشانی وجلال‌الدین مسعود درکاشان.[1]

بیشتر این حکومت‌ها اهمیتی نداشتند، و هیچیک در راه فتوحات شاه‌اسمعیل از خود مقاومتی نشان ندادند. بزرگترین وسخت‌ترین تلاش شاه اسمعیل مقابله با آق‌قویونلوها بود، که مخفیانه ازطرف سلطان‌عثمانی پشتیبانی می‌شدند چه‌سلطان‌عثمانی که در سرخلافت می‌پروراند، کوشش داشت تاایران را جزء قلمرو فرمانروائی خود نماید، وشخصاً مخالف باسط نفوذ شاه‌اسمعیل بود، مخصوصاً آنکه برخلاف تمایل دولت عثمانی، برقراری شیعه در ایران سدی درمقابل تمایلات جاه طلبانه وکشور گشائی امپراطور عثمانی بود.

شاه اسمعیل نخست بفکر برانداختن حکومت بیگانگان در ایران افتاد، و کوشش خودرا دربرانداختن حکومت آق‌قویونلو بکاربرد، همان طوریکه ذکر شد دشمن سرسخت وی الوند میرزا بود که ادعای سلطنت می‌نمود. وی پس ازشکست خود از شاه صفوی در ۹۰۵ ه ۱۵۰۰ م کوشش کرد تا سپاهی برای مقابلهٔ مجدد با شاه ایران تهیه نماید.

باین جهت پس از تهیهٔ سپاهی لازم در زمانیکه شاه اسمعیل در ارزنجان بود، به تبریز پایتخت وی حمله برد، وآنجا را غارت نمود، ولی‌همینکه شنید شاه‌اسمعیل بطرف تبریز در حرکت است، چون تاب مقاومت نداشت بطرف همدان فرار کرد، و سپس از انجا رو به **بغداد** گذاشت، اما در این محل نیز بعلت مخالفت قاسم بیک پرناك نتوانست درآنجا بماند وبطرف **دیاربکر** رفت تابخانوادهٔ خود بپیوندد، وی‌تا پایان عمر در دیاربکر حکومت کرد و بتاریخ ۹۱۰ ه ۱۵۰۴ م فوت‌نمود. پس از مرگ الوند میرزا تنها باقیماندهٔ خاندان آق قویونلو که ادعای تاج و تخت داشت **سلطان مراد** بود، که پس از تقسیم کشور بین او و الوند میرزا بر فارس و عراق حکومت می‌کرد.

شاه اسمعیل نخست با وی از در دوستی درآمد، ولی سلطان مراد که متکی بکمک وحمایت عثمانیان بود، که باو وعده کمک نظامی داده بودند، بیشنهاد

دوستی شاه صفوی را رد کرد وچون از قدرت روز افزون شاه اسمعیل با اطلاع شد با سپاهی بیش از هفتاد هزار نفر **ومقداری عراده توپ** دراواخر زمستان سال ۹۰۸ ه ۱۵۰۲-۳ م برای جلوگیری ازپیشروی شاه‌اسمعیل بطرف‌تهران حرکت نمود.[1]

شاه صفوی با آرتشی در حدود دوازده هزارنفر **بطرف همدان** رهسپار شد و در نزدیک همدان با رقیب خود روبرو گردید وبا وجود قلت نفرات ، دراثر جان فشانی قزلباش‌ها ، وشجاعت بی‌باکانه خود شاه توانست برسلطان مراد پیروز گردد ، واو را وادار بفرار نماید.

سلطان مراد که ازاین نبرد نتیجه‌ای نبرده بود **بطرف شیراز** فرار کرد تا سپاهی مجهزسازد ومجدداً بمقابله بارقیب خود بپردازد ، اما شاه اسمعیل که می‌دانست اگر وی به شیراز برسد نقشه خود را عملی خواهد ساخت ، بجای رفتن به آذربایجان بطرف اصفهان حرکت کرد و از آنجا رهسپار شیراز شد. سلطان مراد چون نتوانست سپاهی تهیه نماید مأیوسانه **بطرف شوشتر** گریخت.[2]

ورود شاه اسمعیل به شیراز خیلی باشکوه بود. شهریار صفوی دراین شهرپس از سرکوبی دشمنان خود مذهب شیعه را رواج داد وتمام مخالفان با آئین جدید را قتل عام نمود. روش وی در برقراری شیعه در شهرهای متصرفی خود بهترین وسیله برای ارعاب مخالفان خود بود، چون ازاین پس دیگر نتوانستند باشاه ایران از در مخالفت درآیند.

درزمانی که شهریارصفوی درشیراز بود **محمدکره حاکم‌ابرقو** اطاعت‌خودرا نسبت بوی ابراز داشت وبدستور شاه درحکومت ابرقو باقی‌ماند. در ضمن **جان‌محمد** از طایفهٔ **استاجلو** ملقب به **خان سلطان** راکه از امرای بزرگ دربار بود با ششصد سوار مأمور فتح کرمان نمود.

۱- تاریخ شاه‌اسمعیل . نسخهٔ خطی . ب . م

۲- اسکندربیک منشی عالم‌آرای عباسی نسخه خطی کتابخانهٔ ملی پاریس

در این موقع چون **ابوالفتح بیک بایندری** برادر زادهٔ **حاجی بیک بایندری** ، در اثر سانحه‌ای بقتل رسیده بود **محمود بیک پرناك** بر آن دیار حکومت می‌کرد ، وی بمحض شنیدن خبر ورود خان استاجلو ، به خراسان نزد سلطان حسین بایقرا فرارکرد وقزلباش‌ها بدون هیچگونه مقاومتی از طرف اهالی وارد شهر شدند .

شاه اسمعیل پس از برقراری امنیت در **فارس** ، حکومت آنجا را بدست **الیاس بیک ذوالقدر** سپرد ، وشخصاً بطرف **عراق** حرکت نمود . پس از ورود بشهر **کاشان** پناهگاه شیعیان ، مردم از او با وجد وسرور بسیار پذیرائی نمودند وشاه در **فین** ، بارعالم داد ، سپس بطرف **قم** شهرمقدس رفت و درآنجا بااستقبال گرم اهالی روبرو شد ۹۰۹ هـ ۱۵۰۳ م و زمستان را در این شهر بسر برد .

در هنگامیکه درقم بسرمی‌برد خبر رسید که **الیاس بیک ایغور اوغلو** حاکم تبریز ، که ازبرجسته‌ترین وپرارزش‌ترین سرداران شاه‌اسمعیل‌بود ومأموریت داشت از پیشروی حسین کیای چلاوی حاکم مازندران جلوگیری کند ، در اثر حیلهٔ ناجوانمردانهٔ حسین کیا بقتل رسیده است ، و وی توانسته است نواحی **رستم دار** ، **فیروزکوه، گل‌خندان، ورامین وسمنان** رابتصرفات اجدادی‌خود ملحق‌سازد ، علاوه برآن بسرداران ترکمان که از عراق به این سرزمین آمده بودند پناه داده و حاضر بتسلیم آنها بشاه اسمعیل نشده بود .

شاه صفوی بمحض شنیدن این خبر با سپاه قزلباش بمتصرفات وی حمله نمود ودراوایل سال ۹۱۰ هـ ۱۵۰٤ م مازندران را متصرف شد ، و پس از نبرد سختی **باکیا اشرف** حاکم **دژگل خندان** آنجا را متصرف شد و با خاك یکسان نمود ، و

۱ـ حسین کیاحاکم فیروزکوه و دماوند ، خار ، ورامین و سمنان که‌قدرت آق‌قویونلو را ضعیف دیده حکومتی خودمختار تشکیل داد و چون الیاس‌بیک را که مامورسرکوبی‌وی بودنتوانست شکست دهد باتدبیرونیرنگ رسولانی پیش وی فرستاد و صحبت از صلح و صفا نمود و همینکه اعتماد او را بخود جلب کرد نزد خود خواند و بقتل رساند .

حبیب‌السیر ج ٤ ص ٤٧٥ .

محافظینش را قتل عام کرد وبطرف فیروز کوه حرکت نمود .

بشنیدن خبر هجوم شاه اسمعیل به مازندران حسین کیا از وحشت به **دژاستا** پناهنده شد وحفاظت دژ فیروزکوه را به **کیا علی** یکی از سرداران خود سپرد . شاه اسمعیل نخست دژ فیروزکوه را محاصره کرد ، وپس از ده روز زد و خورد علی کیا تسلیم شد ، و بدستور شاه عدهٔ زیادی از نگهبانان بقتل رسیدند و دژ را خراب نمود سپس بطرف دژ استا حرکت کرد و بمحاصره آن پرداخت ، اماچون محاصره طولانی شد و دژتسلیم نگردید، بدستورشاه صفویآب رودخانه**حبله را** بطرف شهربرگرداندند در نتیجه مدافعان دژ تسلیم شدند ، وحسین کیا دستگیر گردید ، و در قفسی آهنین که خود برای اسیران جنگی ساخته بود محبوس شد . عدهٔ زیادی بدستور شاه بقتل رسیدند و دژباخاك یکسان گردید . جسد حسین کیا پس ازمرگش باقفس **به‌اصفهان** برده شد و در میدان شهر آن را آتش زدند .[۱]

شاه اسمعیل پس از این پیروزی در دشتهای اطراف این ناحیه بشکار پرداخت .

درهمین اوقات حاکم خراسان **محمد حسین میرزا بن سلطان** حسین میرزا . حکمرانان مازندران **نظام الدین عبدالکریم و آقا رستم** ، و برادرکارکیا میرزا علی کارکیا سلطان حکمران لاهیجان ، برای عرض تبریک از این پیروزی درخشان به پیشگاه ملوکانه بار یافتند .

باازبین رفتن حسین کیای چلاوی تمام‌شمال وجنوب ایران فتح وامن گردید ، بجز ناحیهٔ کوچک **ابرقو** که حاکم آنجا **محمدکره** از هرج و مرج و گرفتاری شاه اسمعیل استفاده کرده بـا چهار هزار سوار بـه یزد حملـه برد و **احمد بیک ساروئی** حاکم آنجا را که بجای شعیب آقا جانشین مراد بیک بایندر ، وپس ازکشتن او بر

۱- Raphael du Mans ; Estat De la Perse en 1660 . P272

تاریخ شاه‌اسمعیل نسخه خطی ب . م

یزد حکومت می‌نمود بقتل رساند.[1] شاه اسمعیل با شنیدن این خبر بدون فوت وقت در اوایل سال ۹۱۰ ﻫ ۱۵۰۴ م ازطریق اصفهان رهسپار یزد شد وآنجا را متصرف گردید و بدستور وی بسیاری از اهالی شهر را سر بریدند، ولی محمد قره با عده‌ای مدت یک ماه دریکی ازاستحکامات شهر از خود دفاع نمود، اما عاقبت نتوانست مقاومت نماید وتسلیم شد.

بدستور شهریار صفوی او را در قفسی آهنین که در آن حسین کیای چلاوی زندانی شده بود محبوس و درمیدان اصفهان او را آتش زدند، سپس چون **درمیش** غیبی پسر عموی محمد کره که در غیبت او برابرقو حکومت می‌کرد علم طغیان برافراشته بود؛ به ابرقو حمله برده وپس‌از نبرد مختصری‌آنجا را نیزبتصرف‌درآورد.

در زمانیکه شهریارصفوی یزد را محاصره کرده بود **کمال الدین صدر** فرستادهٔ **سلطان حسین میرزا** حاکم خراسان برای عرض تبریک به یزد آمد، ولی مورد ملاطفت شاه اسمعیل واقع نشد، و نامهٔ سلطان حسین مورد پسند شاه قرار نگرفت و موجب خشم وی گردید، لذا بطرف خراسان برای گوشمالی سلطان حسین حرکت نموده در بین راه به **طبس** وارد شد. در این شهر چون پذیرائی شایانی از شهریار صفوی نشد عدهٔ زیادی از اهالی آنجا را بکشت. در این وقت سلطان حسین شخصاً خدمت شاه رسید و مقدار زیادی تحف و هدایا بتقدیم داشت و ازشاه معذرت‌خواست و مورد عفو قرارگرفت. سپس حسین بیک‌لله را مجدداً بحکومت یزد منصوب نمود و خود رهسپار اصفهان گردید.

۱- پس‌از آن‌که مرادبیک بایندر از شاه‌اسمعیل خواست که بجای‌او حکمران جدیدی به یزد بفرستد حسین بیک لله مامور ادارهٔ آن بلد شد، اما او نپذیرفته و بجای خود شعیب آقا را تعیین نمود و خود در رکاب شهریاری باقی ماند، و شعیب آقا سلطان احمد بیک ساروئی را معاون خود قرار داد و رتق و فتق امور را بدست‌او سپرد. زمانیکه شاه‌اسمعیل درفیروزکوه سرگرم جنگ با حسین کیای چلاوی بود سلطان احمدبیک ازموقع استفاده کرده شعیب آقا را بقتل رسانید و یزد را متصرف گردید.

شاه‌اسمعیل همینکه رقبای خود را سرکوب نمود ، وامنیت را درسراسر کشور برقرار ساخت ، برای استراحت زمستان را به‌اصفهان آمد.

زمستان سال ۹۱۰ ه - ١٥٠٤ را دراین شهر بسربرد. سپس بجانب تبریز پایتخت خود حرکت نمود وپس از توقف کوتاهی درهمدان وارد پایتخت گردید.

درهمین زمان سفیر بایزیددوم **محمد چاوشی بالابان** باتحف وهدایای‌فراوان برای تهنیت وتبریك ازپیروزی‌های‌درخشان شاه‌اسمعیل بخدمت شاه‌رسید واورابفتح عراق ، وفارس تهنیت گفت. بدستورشاه ازسفیرعثمانی پذیرائی شایانی‌شد ونماینده عثمانی پس ازگفتن تهنیت ازطرف سلطان‌عثمانی درخواست برقراری روابط‌دوستانه بین دوکشور را نمود. شاه‌اسمعیل سفیر دربار عثمانی را باتحف زیادی از قبیل چند رأس اسب ازنژاد اصیل تازی ، ووسایل تجمل گرانبها بکشور خویش برگرداند.

شاه‌اسمعیل همینکه‌ازشر دشمنان‌خودآسوده گشت،وتوانست‌امنیت‌رابرقرارنماید بفکر تصرف سرزمینهای وسیعی ازخاك ایران راکه در اثر ضعف و ناتوانی خاندان آق‌قویونلو ، و هرج و مرج داخلی ازدست رفته‌بود ، افتاد وباین نواحی لشکرکشی نمود .

برقراری امنیت در نواحی باختری ایران

در زمانیکه شاه اسمعیل مشغول برقراری امنیت در داخل کشور ایران بود و درنواحی شمالی وجنوبی ایران بسرکوبی مخالفان وبرهم‌زدن‌حکومتهای محلی‌همت گماشته بود ، شورش بزرگی ازطرف **کردهای یزیدی**[1] برضد او برپاشد .

شاه دراوایل ۹۱۳ ه - ۱۵۰۶ م برای سرکوبی **شیرصارم**[2] سردستهٔ شورشیان وباغیان حرکت‌نمود ، وباتفاق‌چندتن ازفرماندهان ازجمله **بایرام‌بیک قهرمانی** خادم بیک خلیفه به‌اردودگاه شیرصارم در **سورلوك** حمله برد وپس از نبرد خونینی شیرصارم دستگیر شد وزندانی گردید وزندانیان کرد شکنجه وبقتل رسیدند .

شاه پس از خواباندن غائله بفکر توسعهٔ مرزهای خود از طرف باختر افتاد ، تااز این‌راه بهمان مرزهای گذشتهٔ ایران‌را که درزمان جدش اوزون حسن بود برسد این‌نواحی‌عبارت‌بوداز **آذربایجان** ، **عراق‌عجم** ، **عراق‌عرب** ، **کرمان** ، **فارس** ، **دیار بکر** ، کردستان ، ارمنستان که جزو قلمروحکومت اوزون‌حسن‌بود ، که پس‌ازمرگ وی بعلت اختلافات خاندان آق‌قویونلو ازدست‌آنها خارج شده‌بود .[3]

۱ـ این طوایف در نواحی موصل درعراق باختری ، سوریه در ناحیهٔ شیخان بسر می‌بردند و دارای‌مذهب بخصوصی‌بودند. دائرة‌المعارف اسلامی ج ٤ . تاجر گمنام ایتالیائی درسفرنامهٔ‌خود چنین مینویسد: «کردها کلیه‌از تمام اهالی‌ایران‌در دین محمدی راسخ‌ترند زیراکه هرچند عموم‌ایرانیان بمذهب‌جدید (صوفاوین) صوفیه درآمده‌اند ، کردها بآن عقیده نگرویده‌اند ، و اگر کلاه سرخ برسر نهاده‌اند درقلبشان تنفر و کینهٔ آنها نهان است . » سفرنامهٔ‌سیاحان‌ایتالیائی ص. ۱۵۷ . برون‌تاریخ ادبیات‌ج ٤ص ٤٩ .

۲ـ شیرصارم‌درکتاب‌های عالم‌آرای عباسی وحبیب‌السیر وروضة‌الصفاصارم تنها‌نوشته شده است .

۳ـ مینورسکی ایران درقرن پانزدهم مقالات مینورسکی چاپ دانشگاه .

همانطورکه ذکرشد سلطان مراد پس از شکست از شاه اسمعیل در شوشتر، این شهررا ترك نمود وبطرف بغداد رفت و سپس از آنجا بهدیار بکر آمد، تا سپاهی برای مقابله باشاه ایران تهیه نماید، و درضمن از **علاءالدوله ذوالقدر**[1] که تشکیل یک حکومت خودمختار درکوههای جنوب شرقی **آناتولی** داده بود کمک بخواهد.

علاءالدوله پسر **ناصرالدین محمد** ذوالقدر بودکه برقسمتی از نواحی شرقی آسیای صغیر، وحوضهٔ علیای رود **فرات** درولایات **مرعش**، **البستان**، **خرپوت**، **آمد و اورفه** حکومت می‌کرد، و اغلب این ولایات مانند آورفه و حصن‌کیفا جزو قلمرو فرمانروائی شاه اسمعیل بودکه ذوالقدر غارت نموده وحتی خرپوت را متصرف شده وحکومت آنرا بپسرش واگذار کرده بود[2].

هنگامیکه سلطان مراد از ذوالقدر کمک خواست، وی بهترین موقع را برای اشغال دیاربکر دید، باینجهت دختر خودرا بعقد سلطان مراد درآورد، و در رأس سپاهی مرکب از نظامیان سلطان مراد، وسپاهیان خودش بهدیار بکر حمله برد[3].

شاه اسمعیل اختلافات دیگری با علاءالدوله ذوالقدر داشت؛ یعنی درزمانی که شاه صفوی تاج گذاری می‌کرد سفیری نزد ذوالقدر فرستاد تا از دختر وی برای خود خواستگاری کند، و علاء الدوله حاضر باین مزاوجت نگردید. در ضمن شاه اسمعیل سعی کرده بود مذهب شیعه را در آن سرزمین رواج دهد، ولی بمخالفت وی برخورده بود.

این اختلافات دیرین باعث شد که شاه اسمعیل برای گرفتن انتقام ازوی، و تصرف مجدد ایالات از دست رفته بسوی دیار بکر حرکت کند، ولی علاء الدولهٔ ذوالقدر که خواه بسبب خطری که ازطرف عثمانیان اورا تهدید می‌کرد، ویا آنکه

۱- پسرناصرالدین محمد ذوالقدر بودکه با مرگ وی بحکمرانی خاندان ذوالقدرکه از ۷٤۰ هجری شروع شده بود خاتمه داده شد.

۲- Mario Angiolello سفرنامه سیاحان ونیزی در ایران ص ۱۰۸

۳- برون. تاریخ ادبیات ج ٤ ص۵۸. زندگانی شاه‌عباس. ص۱۶۳

خود را درمقابل قزلباشها ضعیف می‌دید ، سفیری نزد شهریار ایران فرستاد ، و از او خواست که روابط دوستی دیرین را که سالیان دراز بین خاندان آق قویونلو ، و وی برقرار بود تجدید نماید .

پادشاه ایران در ازای قبول این درخواست از او خواست که بمذهب شیعه بگرود ، وباو چنین نوشت : «درصورت پذیرفتن مذهب شیعه وی حکومت دیار بکر را باو واگذار میکند ، واگر مذهب شیعه‌را درسرزمینهای تصرفی خود رواج دهد ، نه‌تنها نسبت بآن سرزمینها نظری نخواهد داشت ، بلکه هیچگونه خصومت ونزاعی بین‌آن‌دو درگیر نخواهد شد .[۱]»

چون علاء الدولهٔ ذوالقدر حاضر بقبول پیشنهاد های شاه اسمعیل نگردید . وی باهفتاد هزار سپاهی برای تصرف دیاربکر حرکت نمود وپس از چهارروز توقف درارزنجان بطرف سرزمینهای ذوالقدر پیش‌روی کرد ، و برای آنکه موجب وحشت عثمانیان و مصریان مجاور ذوالقدر نگردد ، دو سفیر بدربار آن دو کشور فرستاد . **قلی بیک** را به **قسطنطنیه** پایتخت امپراطوری‌عثمانی ، و **ذکریا بیک** را نزد سلطان قاهره ، وبآنها اطمینان داد که در دوستی بین آنها هیچگونه خللی وارد نخواهد شد وقرارداد دوستی طرفین‌را محترم میشمارد .[۲]

خبر رسیدن شاه‌اسمعیل به‌ارزنجان در ۹۱۳ ه‍ ۱۵۰۷ م علاءالدوله را مجبور ساخت که بدره **البستان** بگریزد ، ولی همینکه شنید که شاه ازطرف **قیصریه** عازم سرز **عثمانی** است دژ البستان را ترک کرد و بکوهستان **دورنا** گریخت . شاه اسمعیل در البستان باقی‌ماند وسپاهیان ذوالقدر ناچار تسلیم شدند ، ولی پس‌از سه‌روز شبانه از دژگریختند ، و شاه صفوی **حسین بیک** را بتعقیب آنها فرستاد ، ولی **قاسم بیک بن علاءالدوله** وی‌را غافلگیر کرد و شکست داد .[۳]

۱- تاریخ شاه اسمعیل نسخهٔ خطی ب- م

۲- Angiolello سفرنامهٔ سیاحان ونیزی. ص۷۰۸ .

۳- حبیب‌السیر ج ٤ ص٤٨٦ - ٤٩٠

پس از این شکست شاه اسمعیل شخصاً رهسپار دیار بکر شد، در این موقع **امیربیک موصلی** که برای احترام نزد شاه ایران آمده بود مورد تفقد قرار گرفت، و بسمت سهردار سلطنتی منصوب گردید. شاه صفوی پس از اشغال دژ خرپوت دژهای دیگررا متصرف شد ومردم آنهارا خراج گذار نمود.

پس از گرفتن دیار بکر شاه اسمعیل **محمد بیک استاجلو** برادر زن خود را بفرمانروائی این ناحیه برگزید و بلقب **خان** مفتخر نمود. دو رقیب شاه اسمعیل علاء الدوله و سلطان مراد در مقابل حملات برق آسای شاه اسمعیل تاب مقاومت نیاورده فرار کردند. سلطان مراد نزد **سلطان سلیم** اول سلطان عثمانی گریخت. و کمی بعد دریکی از شورشهائی که درآن سرزمین اتفاق افتاد بقتل رسید.[1]

باین ترتیب بامرگ سلطان مراد آق قویونلو بسلطنت آنها درایران خاتمه داده شد وشاه صفوی ازدست یکی از رقبای خطرناك خود آسوده گشت.

شاه پس از این پیروزی بطرف خوی حرکت نمود، و زمستان را در این شهر بسربرد ۹۱۳ هـ - ۸-۱۵۰۷، ولی زمانیکه شاه باستراحت مشغول بود علاء الدوله ذوالقدر پسر خرد **قاسم بیک** راکه بعلت شجاعتش لقب **ساروقیلان** گرفته بود برای سرکوبی محمدخان استاجلو و تصرف دیار بکر، با سپاهی بآن ناحیه اعزام داشت، ولی محمد خان استاجلو با ارتش کوچک خود بوی حمله برده او را شکست داده، دستگیر ومقتول ساخت وسروی‌را برای شاه اسمعیل فرستاد.

علاء الدوله از شنیدن خبر کشته شدن پسرش بی‌اندازه خشمگین شد، و با پانزده هزار سوار با دو پسردیگرش برای انتقام‌خون قاسم‌بیک به‌محمدبیک‌استاجلو فرماندار دیار بکر حمله نمود ولی مجدداً شکست خورد و فرار نمود و بعداً سلطان عثمانی که کینهٔ دیرینه‌ای ازوی داشت بوی حمله‌برد واورا بقتل رساند.

شاه‌اسمعیل پس‌از استراحت درخوی مجدداً فتوحات خود را دنبال و به‌عراق

۱- اسکندر بیک منشی عالم‌آرای‌عباسی نسخهٔ‌خطی ۱۳۴۸ - ه کتابخانهٔ ملی‌پاریس

عرب لشکرکشی نمود چون که عراق‌عرب درزمان ضعف‌حکومت‌آق‌قویونلو بصورت یک حکومت خود مختار درآمده بود ، و در زمانیکه شاه اسمعیل تاج گذاری کرد ولایات عراق اطاعت و انقیاد خود را نسبت بوی اعلام داشتند ، ولی از موقعیکه شهریار صفوی گرفتار جنگهای داخلی بود **باریک بیک پرناک** حاکم آن نواحی **بغداد**[۱] را مستحکم ساخته بنای سرکشی گذاشت ، اما بعلت حملهٔ شاه اسمعیل به‌بغداد آنجارا رها ساخت وشهر بغداد تسلیم وی گشت. مردم شهر استقبال‌شایانی ازشاه صفوی نمودند ، وجشن باشکوهی برپاکردند.

این پیروزی سبب شد که تمام اماکن مقدس **کربلا و نجف** بتصرف شاه ایران درآید ۹۱٤ﻫ ۱۵۰۸م ، وشاه پس از زیارت مرقد مطهر حسین بن علی (ع) مقادیری شمعدان ، وقالی و قالیچه های نفیس ، و پرده‌های ابریشمین بآنجا هدیه نمود. پس‌از زیارت سایر اماکن مقدسه **خادم بیک** را بحکومت عراق منصوب‌نمود ولقب خلیفةالخلفا بوی داد.

باین ترتیب شاه صفوی مذهب شیعه‌را درنواحی متصرفی خود برقرار ساخت وسروسامانی بحکومت این نواحی داد ، سپس برای برقراری امنیت درولایات **خوزستان و لرستان** باین منطقه حرکت نمود ، ونخست برای سرکوبی طوایف لر بطرف لرستان پیش‌روی کرد.

رئیس یکی‌از قبایل‌معروف عرب بنام **مشعشع**[۲] که در **حویزه** بسرمی‌برد باسم

۱- اسکندر بیک منشی ، عالم آرای عباسی ، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس

۲- درحبیب‌السیر راجع به‌قبایل مشعشع چنین مذکوراست... که جماعتی ازاعراب حویزه که ایشان را مشعشع گویند بالوهیت حضرت شاه ولایت علیه‌السلام و التحیة قایلند ، وچنان استماع افتاده که بعد از مبادرت بعبادتی که معهود آن قوم است ، ایشان ر کیفیتی طاری میشود ، که درآن حالت مطلقاً تیغ و تیر بربدن ایشان تأثیر نمی‌کند ، چنانچه قبضه شمشیر درزمین فروبرده وشکم برنوکش نهاده قوت میکنند ، و لفظ علی‌الله بزبان میرانند ، تاآن شمشیر مانند کمان خم می‌شود ، یا می‌شکنند ... » ج٤ ص٤٩٦.

سلطان **فیاض** اصل الوهیت را که تابحال قبیله‌اش بحضرت علی‌بن ابیطالب نسبت می‌داد بخود نسبت داده بود . همین موضوع سبب خشم شاه اسمعیل گردید ، باین‌جهت ده هزار سپاهی‌را باسه‌تن ازسرداران خود **نجم‌الدین مسعود** و **بایرام‌بیک قهرمانی** و **حسین بیک لله** برای‌سرکوبی **ملکشاه رستم** که در **خرم‌آباد** بود فرستاد وشخصاً برای تنبیه سلطان فیاض حرکت کرد . درنبرد خونینی که بین شاه اسمعیل و سلطان فیاض درگرفت تمام مریدان او بهلاکت رسیدند و خود سلطان فیاض نیز کشته شد ، وحویزه بتصرف شاه اسمعیل درآمد .

شاه‌ایران پس‌ازتصرف‌حویزه ازطریق **دزفول** بەشوشتر حمله‌برد وسپس‌از آنجا برای سرکوبی ملکشاه رستم عازم لرستان گردید .

ملک شاه رستم دستگیر و بنزد شاه آورده شد ، و بعلت پوزش بخشیده گردید و حکومت لرستان بوی واگذارشد . سپس شاه اسمعیل بطرف شیراز حرکت نمود بسال ۹۱۵ ه ۱۵۰۸ م وزمستان‌رادراین‌شهربسربرد ، واوقات‌فراغت‌را بشکارپرداخت و بعد بطرف شیروان رفت .

هدف وی از این مسافرت گوشمالی **شیخ شاه** بن فرخ یسار شروان بود ، زیرا وی حاکم‌آنجا حسین بیک‌لله‌را بیرون رانده‌بود وخود شیروان‌را بتصرف‌درآورده‌بود اماشیخ‌شاه باورودشاه باین‌ناحیه به‌دژ **بیورد** فرارنمود ، وسپاهیان قزلباش درتعقیب وی **باکو** ، **شماخی** ، **شابران** را اشغال نمود و بجز **دربند** تمام شهر ها باطاعت شاه اسمعیل درآمدند . شاه دربند راکه دژی مستحکم‌بود پس‌از چندروز محاصره تسخیر نمود و **منصور بیک** را بحکومت آنجاگماشت ، محمد بیک استاجلو آبدار باشی نیز ملقب به **ژیان سلطان** گردید ، و بصدارت رسید .

بدستور شاه جسد شیخ حیدر راکه در طبرسران بود بیرون‌آورد ، و به آرامگاه اجدادش در اردبیل انتقال دادند . سپس عازم **قراباغ** شد ، تا زمستان را درآنجا بسربرد ، ودربهار سال ۹۱۶ ه ۱۵۱۰ م به‌تبریز واردشد . بدین‌ترتیب پس‌ازده‌سال زدوخورد دائم باعناصر بیگانه که برایران حکومت می‌کردند ، شاه اسمعیل درسن

بیست و پنج سالگی توانست مخالفان خود را سرکوب وحکومت مرکزی را تقویت نماید ، و تقریباً وحدت‌ایران‌را عملی‌سازد، و مرزهای ایران را بهمان مرزهای زمان شاهنشاهی ساسانیان برگرداند؛ یعنی‌درحقیقت وسعت‌کشورش از شیروان درجنوب شرقی قفقاز تاولایت کرمان درکرانهٔ جنوب باختری دشت **لوت** امتداد می‌یافت ، و فقط نواحی خراسان ، که پس از ضعف حکومت تیموری بدست ازبکان افتاده بود ، هنوز ازتسلط شاه صفوی خارج‌بود.

بدین‌لحاظ پس‌از آزاد کردن ایران باختری بفکر کوتاه کردن دست‌بیگانگان ازایران خاوری افتاد. اما این مرتبه راهی بس‌دشوار درپیش داشت ، چون‌بایستی با مهاجمانی‌که مدت سه قرن ایران را معرض تاخت و تاز قرار داده و غارت نموده بودند روبرو شود ؛ یعنی باقدرت جدیدی‌که درشرف تکوین بود ، ودرآینده موجب ناراحتی وی وجانشینانش می‌گردید بنبرد پردازد ونواحی خاوری ایران را از دست آنان خارج سازد.

احیاء وحدت سیاسی ایران

جنگ با ازبکان

و

تصرف نواحی خاوری ایران

شاه اسمعیل پس‌ازآنکه قدرت خاندان آق‌قویونلو ، ورقبای دیگرش را درهم شکست ، کوشش خودرا مصروف برقراری مجدد وحدت سیاسی ایران نمود ، که در اثر تسلط اقوام مغول ، و کشمکش های این خاندان ، و تجاوز بیگانگان ، از هم پاشیده شده بود .

نواحی شرقی ایران بین دو رقیب مقتدر مورد نزاع وکشمکش بود : یکی خاندان تیموری که هنوز **هرات** و قسمتی از ایالات **خراسان** و **آسیای مرکزی** را در دست داشت . دیگر **ازبکان ترکمنستان** که بر این نواحی نظر داشتند ، و کوشش می‌نمودند که این نواحی‌را متصرف گردند ، ودولت مقتدری تأسیس نمایند .

شاهزادگان تیموری که از طرف ازبکان تهدید می‌شدند ، کوشش داشتند ، روابط دوستانه‌ای باشاه اسمعیل برقرار سازند ، چنانکه زمانی که شاه صفوی یزد را محاصره کرده بود ، سلطان حسین تیموری سفیری با تحف و هدایا نزد وی فرستاد ، تاروابط دوستی بین دوپادشاه برقرارگردد[1] .

بابر [2] پادشاه تیموری که مؤسس سلسلهٔ گورکانیه « مغولان بزرگ » در

۱- ص ۱۰۳ ، همین کتاب . روضة الصفویه نسخهٔ خطی بریتیش موزئوم .

۲- بابر مؤسس سلسلهٔ مغول در هندوستان . وی که بنام ظهیرالدین محمد معروفست پسر ارشد عمرشیخ بود وبجای پدر برایالت فرغانه حکومت نمود . دائرةالمعارف اسلامی . کلمهٔ بابر.

هندوستان بود ، خواه بعلت وحشت ازخطر هجوم ازبکان ، و خواه بسبب تمایلات مذهبی خود ، نسبت به مردمان شیعه درکشورش با نرمی رفتار می‌کرد ، و سعی می‌نمود که بهشاه اسمعیل نزدیک گردد وحتی زمانی که شاه صفوی با ازبکان وارد جنگ گردید ، کمکهای مؤثری بوی نمود ، اما شاه ایران که گرفتار کشمکش دائمی با ازبکان که مردمان سنی متعصبی بودند ، و حاضر نبودند هم مسلکان آنها مورد زجر و شکنجهٔ مخالفانشان قرارگیرند ، بود ، نتوانست بکمک شاهان تیموری بشتابد و در نتیجه ازبکان توانستند دست آن‌ها را از سرزمینهای موروثی خود کوتاه سازند.

تهاجم جدید ازبکان یعنی چادرنشینان آسیای مرکزی بهایران ، کمتر ازیک قرن پس از مرگ تیمور ، نشانه‌ای بود از تهاجمات مرتب و بعدی این اقوام باین سرزمین . تا این زمان که مدت چندین قرن می‌گذشت ، تهاجمات نیمه بدویان آسیای مرکزی بسرزمین ایران در اثر بلایا و آفت‌های طبیعی بود ، که هر چند قرن یک‌بار سراسر آسیای مرکزی‌رافرا می‌گرفت وموجب مهاجرت وتهاجم این‌اقوام نیمه بدوی برای ادامهٔ زندگی باین سرزمین می‌شد ، چون خشکی‌هائی که در استپ‌های آسیای مرکزی اتفاق می افتاد آن‌ها را وادار می‌نمود که نواحی مسکونی خود و چراگاه‌های خشک‌را ترک کرده وبطرف نواحی سرسبز وخرم وحاصل‌خیز شمال‌ایران سرازیر شوند ، اما چون این تغییرات جوی برروی اصول صحیحی قرارگرفته بود ، و بطورمتناوب خشک‌سالی‌وترسالی دراین نواحی حکمفرمابود واین خود سبب برگشت اوضاع بحالت اولیه می‌گردید باقوام مغولی اجازه می‌داد مجدداً این نواحی‌را ترک نموده وبموطن اصلی خود برگردند.

اما این‌مرتبه تهاجمات ازبکان بخاک ایران مسلماً نتیجهٔ چنین عوامل طبیعی نبوده ، بلکه بیشتر دراثر بهم‌خوردن آرامش اجتماعی‌بود ، که بس‌از انهدام‌قدرت تیموریان دراین منطقهٔ وسیع رخ داده‌بود.

۱- Study of History. Toynbee ج ۱ ص ۳۷۲ .

این وضعیت غیرعادی اجتماعی به‌ازبکان اجازه داد که بر حکومت تیموریان شورش نمایند ، ورئیس آنها محمد خان شیبانی (شیبک خان) [١] از هرج ومرجی که درخاندان تیموری وجود داشت استفاده کرده وبتصرفات آنها دست‌اندازی نمود .

بابر که ایالت کوچک **فرغانه** بوی ارث رسیده بود در ۹۰۷ هـ - ۱۵۰۱ م کوشش نمود متصرفات **ماوراء النهر** را مجدداً اشغال کند ، باین جهت ابتدا در سمرقند مستقر گردید ، ولی همینکه خواست از پیش‌روی شیبک‌خان جلوگیری کند شکست خورد ، وحتی ازنواحی متصرفی خود نیز رانده شد .

این پیروزی به شیبک خان اجازه داد که **سمرقند و بخارا** ، و سپس **تاشکند** را متصرف شود ، وپس‌از تصرف این نواحی به‌قندهار آمد ، و سپاهی تجهیز نمود و باآن به **خراسان** حمله‌برد ، وجانشینان تیمور را ازآنجا راند و در ۹۱۱ هـ - ۱۵۰۵ م بالشکری مرکب از سپاهیان خود ، و سایر قبایل ازبک وارد خراسان گردید . سپاه تیموری که بایستی مانع‌از پیشروی محمدخان شیبانی شود ، درمقابله باوی شکست خورد ، وباقیماندهٔ آن دیگر نتوانست ازپیشروی ازبکها جلوگیری کند .

درزمستان همان سال شیبک خان به‌ماوراءالنهر آمد ، ولی در بهار ۹۱٤ هـ - ۱۵۰۸ م به‌خراسان برگشت ودرآنجا باقی ماند ، در حالی‌که **بدیع‌الزمان** میرزا تنها جانشین شاهزادگان تیموری خراسان بشاه اسمعیل پناه برده نزد او بسر می برد تاازاو برضد ازبکان کمک بخواهد [٢] .

تااین‌موقع شاه اسمعیل رسماً با ازبکان ازدرمخاصمت درنیامده بود ، امااعلی موجب شد که شاه‌صفوی وادار بحمله به‌خراسان وبیرون‌راندن‌آنها گردد .

شیبک خان پس از تصرف خراسان در ۹۱۳ هـ ۱۵۰۷ م ، بفکر دست اندازی بنواحی دیگر ایران افتاد و به **کرمان** حمله نموده و سرگرمی شاه ایران در دربند در

۱- رجوع شود ببخش اوضاع سیاسی ایران در آستانه تشکیل شاهنشاهی صفوی در همین کتاب .

۲- تاریخ شاه اسمعیل نسخهٔ خطی ب - م

شیروان موجب شد که مهاجمین ازبک بسال ۹۱۵ هـ ۱۵۰۹ م توانستند **خواجه شیخ محمد** کلانتر کرمان را کشته وشهر کرمان واطراف آن را غارت نمایند.[1]

دراین موقع شاه اسمعیل بعلت گرفتاریهای داخلی، برای ابراز حسن تفاهم، سفیری بنام **ضیاءالدین نورالله** نزد شیبک خان فرستاد، ولی فرستادهٔ شاه بدون نتیجه بازگشت. باردوم شاه **محی الدین الیاس شیخزادهٔ لاهیجی را** با نامه‌ای بنمایندگی از طرف خود نزد شیبک خان فرستاد، ولی بازبه نتیجه مطلوب نرسید. دراین نامه شیبک خان را بعلت حملهٔ بیجهت سپاهیان وی به کرمان سخت نکوهش نموده، ودرپایان متذکر شده است که کرمان قلمرو موروثی وی میباشد[2].

شیبک خان بعلت کینهٔ دیرینه ای که نسبت به شاه ایران داشت نامه‌ای گستاخانه توسط **کمال الدین حسین ابیوردی** برای او فرستاد ودرآن اظهار داشت که بدرستی درک نمی‌کند که بچه‌دلیل شاه اسمعیل ادعای خود را نسبت بتاج و تخت ایران توجیه می‌کند، چون جانشینی متعلق بنسل ذکوراست نه اناث؛ یعنی متعلق بنسل پدری است نه مادری، وازدواج پدربزرگش با خواهر اوزون حسن هیچگونه حقی بتاج وتخت ایران باو نمی‌دهد وادعای موروثی بودن کرمان سخنی پوچ وبی‌معنی است زیرا حکمرانی معمولا ازپدر به پسر ارث می‌رسد، نه ازمادر. بعبارت دیگر از اجداد ذکور نه اناث، واین خویشاوندی مادری با اوزون حسن دلیل حقانیت وی برحکمرانی کرمان نمی‌باشد، همچنین پسران باید روپدران پیشه کنند، و دختران درامور زندگی ازمادران تقلید نمایند... و در پایان نامه اضافه نمود که اگر شغل پدرت را فراموش کرده‌ای هدیه ای برایت فرستادم تا خاطرهٔ آنرا در تو زنده کند. اما اگر بخواهی بر اریکهٔ سلطنت تکیه زنی بخاطر داشته باش که تنها راه نیل بآن شرکت در نبردهای خونین و بازی بالبهٔ تیغ‌های پولادین است، و هم چنین خاطر نشان ساخت که چون وی بعنوان یک مسلمان واقعی آهنگ زیارت خانهٔ خدا را

۱ـ احمدعلی خان وزیری کرمانی، تاریخ کرمان ص ۲۵۶.

۲ـ دکتر غلام سرور هندی تاریخ شاه اسمعیل. علیگرد.

دارد مایل‌است درهنگام عزیمت درمحلی که قبلا تعیین گردد با وی ملاقات کند وسپس یک روبنده ، ویک کشکول برای شاه اسمعیل همراه نامه فرستاد[1] . درضمن ازاو خواست که حق او را بسلطنت پارس بشناسد چون وی معتقد است که سلطنت پارس حق مسلم جد او ابوالخیر خان میباشد ، و درنامه نیز متذکر شد که بایستی دستور دهد خطبا درمسجد ابتدا نام خان‌بزرگ شیبک‌خان را ذکرنمایند و بنام وی سکه زنند .

درجواب‌نامه شیبک‌خان شاه‌اسمعیل پاسخ داد : «اگر هرفردی بناشود راهی راکه پدرش طی کرده است برود ، همه بایستی راهی که پیغمبر اکرم پیموده است دنبال کنند چون‌ما همه پسران‌آدم هستیم ، واگر وراثت تنهاحق بتاج‌وتخت‌را اثبات می کند ، نمی‌داند چطوروی ازخاندان پیشدادیان ، کیانیان شاهان ایرانی می باشد وچطور چنگیزخان یاوی چنین‌حقی بهسلطنت ایران کهن‌دارند . ای روبهک هرزه‌گو ازخود وپدرت که مرده‌است چندان لاف‌نزن وباستخوانهای پوسیدهٔ‌آنها افتخار مکن که این‌عادت سگان باشد .»[2] سپس‌باو خبرداد که قصدزیارت حضرت امام‌رضا(ع) رادارد ومنتظر است ازاو پذیرائی شایانی بعمل‌آید .

درضمن یک‌ترقره ، ویک دوک برای‌وی فرستاد ، ودرخاتمه «درپاسخ بسخنان وی که عشق بازی با پادشاهی بایستی درمیدان نبرد صورت پذیرد چنین نوشت : «من‌نیز براین عقیده‌ام .آگاه باش من‌کمر همت برای‌یک نبردخونین بمیان بسته‌ام وباعزمی راسخ پای بررکاب ظفر نهاده‌ام . اگر میخواهی با من روبرو شوی این تو ومیدان جنگ . ولی اگر بخواهی ازجنگ بگریزی ، وکنجی نشینی ، وعزلت اختیار کنی ، این هدیه‌راکه فرستادم بدردتو میخورد . ما باندازهٔ‌کافی‌بتو رحمت‌آورده‌ایم حال بگذار با حمله های سخت ، و ضربه های جانکاه درمیدان جنگ با هم روبرو شویم ...»

۱- A. History of India . Erskine ج ۱۰ ص ۲۹۹ .

۲- ایضاً .

شاه اسمعیل پس ازآنکه پاسخ نامهٔ شیبک خان راکه جنبهٔ اعلان جنگ نیز داشت فرستاد ، بدون فوت وقت باسپاهی مجهز بطرف خراسان حرکت کرد .[۱]

شاه‌اسمعیل نامه‌های بسیاری به‌شیبک خان فرستاد وپادشاه ازبک نیز چندین نامهٔ جوابیه برای شاه ایران فرستاد . این دونامه متن یکی از نامه های شیبک خان ازبک بشاه اسمعیل ومتن نامهٔ جوابیهٔ شاه اسمعیل بنامهٔ شاه ازبک می‌باشند که در زیر نقل می‌شود .

نامهٔ شیبک خان ازبک بشاه اسمعیل اول

اسماعیل داروغه. بعنایت بلانهایت سلطانی شرف اختصاص یافته بداندکه تدبیر امور مملکت داری و تسخیر بلاد و تقمیع اعادی ، وتکثیر افیاض بدایع خیر آثار ، و رونق بقاع خیر جان فزا ، ازعهد ازل فیاض لم‌یزل بقبضهٔ اقتدار وانامل اختیار جد بزرگوار سعید شهید ما ، طاب‌الله ثراه و جعل‌الجنة مثواه تفویت فرموده ، و سریر عدالت و مرحمت دربارگاه عطوفت و رفعت جهانبانی بخطبهٔ سیاست ما قیام یافته ، و سکه شیرمردی درضرابخانهٔ دلیری وفیروزی بالقاب همایون موشح گشته ، وصدای امامت وندای خلافت از هاتف‌غیب بما رسیده ، پس بدلیل معلوم میشود ازقول حضرت رسالت پناه ، صلی‌الله علیه وآله ،که فرمود الولد سرابیه ، مقرر است که میراثی که ازپدرماند بپسر میرسد ومستحق وسزاوار اولاد است ، ودیگر ازروی اصطلاح عقلی آنکه شب ظلمانی که پیدا شد و ستارگان درآسمان پدید آمدند ، بتخصیص سهیل ازمحلی که طلوع نمود یک‌نیزه تقریباً ازسرکوه برآید ورنگ خودرا زرد نموده ساعتی بلرزد ، از هیبت طلوع نمودن آفتاب ، چون صبح صادق رسیدن گیرد ، بهمان محل که برآمده بود فرو رود . هم چنین ظهور ، ازجانب مشرق و طلوع او [۲] ازحد مغرب ، ازطلوع سهیل وآفتاب قیاس کند .

۱- اسکندر بیک منشی ذیل عالم‌آرای عباسی نسخهٔ خطی ،کتابخانهٔ ملی پاریس
۲- منظور شاه اسمعیل صفوی است . زندگانی شاه عباس ج؛ ص ۲۰۴ - ۲۰۶

« دیگرآنکه چون زیارت کعبهٔ معظمه زادها الله تشریفا و تعظیما ، رکنی از ارکان اسلام است وفرض برهمهٔ مسلمانان ، باید که تمامی راههائی که متعلق براه کعبهٔ معظمه است ، ساخته وپرداخته نماید ، که عسا کرنصرت مآثرداعیه نموده‌اند که بزیارت مشرف شوند. ساوری وپیشکش طیار نماید ، وسکه بالقاب همایون ، درضرابخانه موشح سازد ، ودرمساجد هرجمعه القاب جهانگیری ما درخطبه خوانده شود ، وخود متوجه پایهٔ سریر اعلی گردد ، والا اگر ازحکم همایون ، نفذالله‌تعالی فی مشارق‌الارض ومغاربها ، عدول وانحراف وتمرد وانصراف ورزد ، فرزند ارجمند دلپسندسعادتمند ، ینابیع‌سلطنت وجهانداری ، مبارزظفر واقتداری ، سیاوش کاوس هوش ، چنانکه وارد است.

جوان وجوانبخت‌وروشن‌ضمیر بدولت جوان و بتدبیر پیر
بدانش بزرگ و بهمت بلند ببازو دلیر و بدل هوشمند

ابوالمبارز عمادالدین عبیدالله بهادرخان ابقاه‌الله تعالی را با جماعتی از امرا ولشکریان سرحد بخارا وسمرقند وهزاره ونکودری وغور وغرجستان ، بسراو خواهم فرستاد تا اورا بقهر و سیاست مقهور سازند. و اگر چنانچه مسخر نشود ، دیگر فرزند خلف نوجوان ، مقصود سلطنت دوران حافظ بلادامن وامان ، قامع الکفر و الطغیان آنکه مرکب ظفر بهرجای که راندی ازمقصود کشور بفتح وفیروزی مفتح گرداند :

دولتش اندر رکاب و فتح استقبال او
هرکجا رو می‌نهد جوق ملایک لشگرش
در تک‌دریا نهنگ از برق‌تیغش می‌جهد
بیشه‌ها ازشیر خالی از خیوف [1] پیکرش

ابوالفوارس تیمور بهادرخان اطال‌الله اعماره ، با جماعتی از امرا و لشکریان سرحد قندهار و **بفلان** و حصارشادمان وبدخشان ونواحی ترکستان متوجه شوند تا

۱ـ منظور خوف است .

آن ولایت را بکف اختیار وقبضهٔ اقتدار مسخر سازند ، و اگر چنانچه ، نعوذ بالله ، دیگر بار متعذر شود ، رایات نصرت شعار فرصت آثاررا متوجه خواهم فرسود ، یعنی هژبر بیشه هیجا اول فرزند اعز ، غنچهٔ گل مراد وتسکین جان ، وقوت جگروفوآد ، آنکه مشهورشده ضرب دلاوری‌او بهرجا ، هژبربیشهٔ هیجا :

زضرب سنانش فلک پشت خم	اسیر کمندش دو صد جاه جم
درآورد گه تیغ چون بر کشد	سر سرکشان را بخون درکشد

ابوالنصر کمال‌الدین سونجک بهادر خان ، اطال الله تعالی عمره ، با اجتماع امرا ومقربان تعیین فرمایم وفرزند درج‌التاج شجاع الدوران، تمساح جیحون الصلابة فی‌المیدان ، حمزه بهادر خان در برانقار (میمنه) ، و فرزند عمدة الملک فی الافاق تهمتن بالاستحقاق سلیم‌الدین مهدی بهادر خان در جوانقار (میسره) ، با اجتماع امرا ودلاوران عساکر دین ، که از اندجان وقند بادام وشاهرخیه و تاشکند وشهر سبز واطربا و سیران واورگنج‌وخوارزم وجیحون کنارو کاشغر وسنقت ، تانواحی‌قپچاق وقلماق مقرر شده‌که ایستادگی نمایند وبامخالفان حرب حربا نمایند ، واعیان‌دولت که درآن معرکه حاضر باشند ، پای وقار درزمین تهور نگاه دارند . باشد که بتوفیق الله تعالی از خزانه و ینصرک‌الله نصراً عزیزا ، نصرت استقبال نماید . اعلام نمایند که درچه محل مقام مقاومت خواهد بود ، والسلام .

جواب شاه اسمعیل بنامهٔ شیبک خان ازبک

بسم‌الله الرحمن الرحیم

هوالله‌سبحانه ، یاعلی‌مدد ، ابوالمظفر سلطان‌شاه اسمعیل بهادر ، سوروسیر . ، الحمدالله علی نعماته وترادف آلائه ، یاعلی مدد ، بنام آن پروردگاری که دلاوران ادراک درمیدان کبریای‌او قدم قدوم ازسر ساخته‌اند وشاهبازان بلندپرواز عقل‌دراک دراقصای فضای‌او پرانداخته ، وذهن‌تیزبین فکر ازحکمت اقتدار قدرش شناخته .

هرچه‌آن برهم نهاده دست حرص وفهم‌وفکر
کبریایش سنگ بطلان اندرو انداخته
در دبیرستان علم لا یزالش عقل کل
همچو طفلی در بغل لوح بیان انداخته

یاعلی مدد . مقصود ازین مقدمات آنکه بعضی از امرای ذوی‌الاعتبار ، چون نظام‌الدین دده‌بیک و **شجاع‌الدین للهبیک** را بامردم‌انبوه ولشکرباشکوه از «قراباغ» به «دیاربکر» فرستاده‌بودیم ، برسرعلاءالدوله‌ذوالقدر که دفع‌اونمایند . علاءالدوله مذکور ایشان را غافل ساخته وشبیخون زده و پراکنده کرد ، با قریب سیصد هزار مرد از آب فرات گذشت . چون خبر بما رسید ، بخاطرم آمد که بخت از او برگشت ، که بزرگان گفته‌اند :

بس تجربه کردیم در این دیر مکافات
با آل علی هرکه در افتاد ور افتاد

پس بعون باری‌تعالی علی‌الصباح چهارشنبه باچهارده هزار مرد نامدار جرار نیزه گذار ، که

گر عنان ظفر بجنبانند بازدارند چرخ را زمدار

بفتح و فیروزی سوار شدیم . میان ما و اعدا چهل فرسنگ بود . یا علی مدد صباح پنجشنبه هنوز آفتاب نورانی سر از دریچهٔ ظلمانی بیرون نیاورده بود که ازآب فرات گذشتیم و سر راه بدان نامردان گرفتیم و دوازده هزار مرد بعشق دوازده امام جدا کردیم ، واز دوازده جانب درآمدیم ودلاوران درمیدان بفریاد وفغان ، همه را ورد زبان آنکه ، **یاعلی مدد** ،

زمشرق تا بمغرب گر امام است علی و آل او ما را تمام است

وچون آفتاب جهان‌تاب برچرخ نیلی و سپهر زنگاری راست گشت ، از لشکر اعدا مقدار یکصد وپنجاه‌هزار نامرد را بقتل رسانیدیم ، ویکصد وپانزده هزار نامرد

در آب غرق شدند ، چنانچه از ایشان احدی بیرون نیامد ، و علاء الدولهٔ برگشته بخت باهفتهزار نامرد ، شکسته‌سلاح وگسسته کمر ـ نه‌پروای دست ونه پروای سر آخر فرار برقرار اختیار نمود . چون چهار فرسنگ راه رفته بود ، و بواسطهٔ زخمی که خورده بود ، هلاك شد[1] ، و باقی دیگر با **مراد بیک**[2] ، نامراد ملحق شده گریخته بدر رفته‌اند . پس تمامی خلفا و غازیان ، قریب دویست و پنجاه هزار مرد بفتح و فیروزی ودولت شاهی وروزگار نامتناهی همه‌راوردزبان‌آنکه :

شاها بر آستانه قدر تو یافتیم
سرمایهٔ سعادت و اقبال و مهتری

مثلت بحلم وعلم وسخا و کرم که دید
آنکس کجا که با تو زند لاف همسری

چون بدولت واقبال ازقراباغ مراجعت نمودیم ، مکتوب مرغوب سلطنت پناه کیوان رتبت منقبت قربت خاقانی **محمد شیبانی خان** رسید ، مضمون آنکه دار-السلطنهٔ هرات‌را فتح کردیم واولاد سلطان المبرور ، خاقان **المغفور سلطان حسین**[3] بهادررا بقتل رسانیدیم . چون مضمون نامه معلوم‌شد برخاطر ما گران‌آمده واین بیت بخاطر خطور نمود .

ای دوست بر جنازهٔ دشمن چو بگذری
خوشدل مشو که بر تو همین ماجرا رود

و نیز داعیه نموده بودند که بدین طرف عزیمت نمایند . دغدغه بخود راه ندهند که بعد از نوروز فیروز سلطانی بیقضای ربانی بطواف آستانهٔ حضرت سلطان الجن والانس سلطان‌الاولیاء ، برهان‌الاصفیا ، اقضی من قضی بعد جده المصطفی ،

۱- علاءالدوله ذوالقدر بدست سلطان سلیم پس ازشکست شاه اسمعیل در چالدران در نبردی که بین آنها درگرفت کشته شد .

۲- مرادبیک آخرین خاندان آق‌قویونلو بود .

۳- سلطان حسین میرزای بایقرا .

ابالحسن علی‌بن موسی‌الرضا علیه التحیة والثنا ، متوجه خواهیم شد که جهت روضهٔ مقدسه هفتاد من طلا بجواهر مکلل ساخته‌ایم که گرد قبر آن حضرت گیریم . چون بارایات نصرت شعار بفتح واقبال درمشهد مقدس نزول اجلال نمائیم آنچه‌خواست ایزدی باشد ، چنان خواهد شد .

دست در دامن حیدر زن و اندیشه مکن

هر که بانوح نشیند چه غم از طوفانش [1]

نبرد شاه‌اسمعیل با شیبک خان ازبک

از این پس کشمکش بین این دو رقیب نیرومند غیر قابل پرهیز بود . شاه اسمعیل در **سلطان بلاغی** اردو زد ، و پس از پخش هدایائی بسرداران وسپاهیان خود بطرف خراسان رهسپار شد . درضمن راه **احمد سلطان** داماد شیبک خان حاکم دامغان و **احمد** حاکم **استراباد** ، و همچنین نیروهای دشمن که در دژهای سر راه برای جلوگیری از پیشروی وی بر خراسان گماشته شده بود ، یکی بعد از دیگری تاب مقاومت نیاورده عقب نشینی کردند[2] .

خان ازبک بعلت آنکه پس از حملهٔ وحشیانه خود به ناحیهٔ هزاره در خاور هرات درتابستان ۹۱۶ ه . ۱۵۱۰ ، وغارت‌آن منطقه ، لشگریان‌خودرا به‌هرات برده وآنهارا مرخص‌نموده بود که بمیهن خویش بازگردند ، ونمی‌توانست بااین‌وضعیت در مقابل حملات شاه اسمعیل مقاومت کند ، حاکم هرات **جان وفا میرزا** را در آن شهرگذاشته و خود به **مرو** گریخت ، تا در آنجا بتواند مجدداً ارتش خود را مجهز سازد ، وازکمکهائی که از ایالات ازبک شمال خاوری باومیرسید بهتر استفاده کند باین جهت پیامهائی برای **عبیدالله خان** ، محمد **تیمور سلطان** ، و سایر امرای ازبک دربخارا وسمرقند فرستاد ، وازآنها کمک خواست[3] .

۱ـ فلسفی زندگانی شاه عباس اول ج ٤ – ص۹۰۳ .

۲ـ اسکندر بیک منشی – عالم‌آرای عباسی نسخهٔ‌خطی کتابخانهٔ ملی پاریس .

۳ـ ذیل حبیب‌السیر نسخهٔ‌خطی کتابخانه ملی پاریس .

شاه اسمعیل پس از زیارت مرقد مطهر حضرت امام رضا علیه‌السلام **بطرف** مرو پیشروی کرد. درحالیکه نخستین برخورد شهریارصفوی باازبکان در **طاهرآباد** اتفاق افتاد، که بزیان ازبکها تمام‌شد، سپس در بیستم شعبان ۹۱۶ هـ ۱۵۲۰ م مرو را محاصره نمود، و این محاصره هفت روز بطول انجامید و با وجود رشادت و شجاعت سران قزلباش از جمله **دیو سلطان روملو** ، **ژیان سلطان استاجلو** ، **بادنجان سلطان روملو** ، **زینال سلطان شاملو** ، مخصوصاً **محمد سلطان طالش** ازبکان چون امید کمک ازناحیهٔ **ترکستان** داشتند حاضر بتسلیم نشدند.

شاه اسمعیل چون تسخیر دژ را دشوار دید برای تصرف‌آن نیرنگی بکاربرد تا خان ازبک را ازپناهگاه بیرون کشیده دردشت‌پهناوری بمبارزه برانگیزد، باین‌جهت درچهارشنبهٔ ۸ شعبان ۹۱۶ هـ ۱۵۱۰ م بسپاه قزلباش فرمان عقب‌نشینی داده و در همان‌زمان نامه‌ای به‌شیبک خان فرستاد.

«تو باما وعده کرده بودی که مایلی ازراه عراق و آذربایجان به‌مکه بروی، وازما خواسته بودی که جاده‌هارا سرمت کنیم، درمقابل‌ما منویات خویش را برای پیشروی بطرف خراسان، برای زیارت قبر حضرت امام رضا علیه السلام بتو اطلاع دادیم، وسیل‌داریم دربرابر پرچم جهانگشای ما سر تعظیم فرودآوری. بدان‌که ما قبر امام‌را زیارت کردیم، ولی تو هنوز بوعدهٔ خود وفا ننمودی، تو را خواستیم در مرو ملاقات کنیم دروازه های شهر را بروی ما بستی، چون نتوانستیم در هیچ کجا تورا ملاقات کنیم، ناچار بعلت‌اغتشاش درآذربایجان بازگشتن‌ما لازم‌شده بنابراین کوچ کرده میرویم، هروقت ایشان آمادهٔ پیکار گردند و مقدر الهی باشد ملاقات دست‌دهد.»[1]

شاه پس از فرستادن نامه به خان ازبک، با قوای قزلباش دست از محاصره مرو برداشته، ودر نزدیکی قریهٔ **محمودآباد**، درسه فرسنگی آنجا اردو زد، و در

۱- تاریخ شاه اسمعیل نسخهٔ خطی ب - م. عالم‌آرای عباسی چاپ سنگی تهران. ص ۲۵. حبیب‌السیر، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس.

همانحال به **امیرخان موصلو** سردار نامی خود فرمانداد ، که با سیصدسوار نزدیک پلی که در سر راه خان ازبک بر روی رود خانه ساخته شده بود نگهبانی دهد ، و همینکه شیبک‌خان بانیروی‌خود ظاهرشد ازپیش‌او بگریزد .

شیبک‌خان بگمان‌آنکه شهریار صفوی ازبیم‌وهراس بازگشت نموده وتاعراق شاید توقف نکند تصمیم گرفت که با سپاهیان خود از مرو بیرون‌آید ، و بر نیروی دشمن بتازد . در این باره با فرماندهان ارتش ازبک مشاوره نمود ، و چون ایشان بانظراو مخالفت ورزیدند ، واز نقشهٔ دشمن آگاهش‌ساختند ، زبان به‌تهدیدودشنام گشود ، زن شیبک خان **مغول خانم** باسرزنش گفت : «شما مکرر نامه های تعرض‌آمیز بشاه‌اسمعیل نوشتید ، وبجنگ دعوتش کردید . اما همینکه او باسپاهی فرسوده به‌مرو رسید ، خاك ننگ برسر ریختید وچون زنان درقلعه متحصن شدید ، واز جنگ مردانه سر باز زدید .»[۱]

شیبک خان ازسرزنش زوجه‌اش برسر غیرت آمد ، و با سی هزار سوار بتعقیب شاه اسمعیل پرداخت . در بین راه نامهٔ شاه ایران را دریافت داشت ، و بدستور وی **خواجه کمال‌الدین محمود** وزیرخان فرستادهٔ شاه صفوی در مرو زندانی شد . بمحض رسیدن خان ازبک امیرخان موصلو ازپیش اوگریخت ، وشیبک‌خان آنرا نشانهٔ بیم و هراس شاه اسمعیل دانست ، و بتعقیب سپاه قزلباش پرداخت ، ولی همینکه سواران قزلباش به‌اردو رسیدند ، بفرمان شاه ایران پل ویران گشت و راه بازگشت برسپاه ازبک بسته شد .

شاه اسمعیل که تعداد نیروهایش به سی الی چهل هزار نفر می رسید ، و فرماندهی آنرا خود او ودیگر سران قزلباش مانند **نجم ثانی** ، **بایرام بیک قهرمانی** **ژیان سلطان استاجلو** ، **دیو سلطان روملو** و **حسین بیک‌لله** بعهده‌داشتند به سپاهیان ازبک حمله برد .

۱- زندگانی شاه‌عباس . ج٤ ص۱۲۲ .

شیبک خان چون به‌اردوی شهریار ایران نزدیک‌شد ودشمن را حاضر به‌نبرد دید ، دریافت که فریب خورده است ، ولی دیگر چاره‌ای نداشت ، ارتش دورقیب درکنار قریهٔ محمود آباد مرو دست بحمله زدند و پس ازکشتاری شدید ، ازبکان شکست سختی خوردند ، بطوریکه درحدود ده هزار نفر ازآنها کشته شدند و شیبک خان درحالیکه با پانصد تن از یارانش قصد فرار داشت ، غفلتاً درچهار دیواری محصور ودرزیر سم ستوران سپاه‌خود پایمال شد ، و جسد وی بدست **عزیزآقا الیاس** ملقب به **بهادر** افتاد ،که سر او را برای شهریار صفوی بعنوان غنیمت گرانبهای جنگی تقدیم نمود[۱] بتاریخ شعبان ۹۱۶ دسامبر ۱۵۱۰م.

شاه ایران که گذشته از تعصب مذهبی بعلت کشتار وی در خراسان و رفتار ناشایست او نسبت بخاندان سلطان‌حسین میرزای بایقرا ، ونامه‌های اهانت‌آمیزخان ازبک کینهٔ اورا دردل داشت ، دستورداد پوست سرش‌را پرازکاه نموده برای‌سلطان بایزید عثمانی متحدازبکان‌فرستاد تاشاهدپیروزی‌وی برشیبک‌خان‌باشد. ودرنامه‌ای برای سلطان عثمانی چنین‌نوشت : «شنیده ایم گفته بودی سودای سلطنتی که در سر شیبک خان وجود داشت عجیب است ، اکنون ما همان سر را درحالیکه پر ازکاه کرده‌ایم برای شما میفرستیم.»

استخوان سر او را همان روز طلا گرفتند و از آن قدحی ساختند که در آن شاه ایران میگساری می‌کرد[۲].

۱- بموجب عالم‌آرای شاه اسمعیل شیبک خان در دامی افتاد و شاه اسمعیل او را بکمند بیرون‌آورد وبقتل رساند. نسخه‌خطی ،کتابخانه وحیدالملک شیبانی.

۲- برون تاریخ ادبیات ایران ج ٤ ص ٥٢ . راجع به‌قدحی که ازسر شیبک‌خان درست شد روایتی منقول است. وزیر شیبک خان‌کمال‌الدین محمود ساغرچی‌را با گروهی ازاسیران دیگر بخدمت شاه ایران آوردند دراین هنگام شاه درقدح میگساری می‌نمود و از وزیرپرسید « ای خواجه ، آیا این قدح را می شناسی ، کاسهٔ سر بادشاه تست » وزیر درجواب گفت : « سبحان الله ، چه صاحبدلی بود که هنوز دولت درو باقیست ، که با اینحال بر روی دست چون تو صاحب‌اقبالی است که دم‌بدم‌ازآن بادهٔ‌نشاط مینوشند!». شاه‌ازاین‌جواب‌خوش‌آیند شد و او بصدارت خراسان رسید. عالم‌آرای عباسی تهران ص۳۸ .

جسدوی بدستور شاه قطعه قطعه ، وبولایات مختلف ایران فرستاده شد و یک دست اورا برای **آقا رستم روز افزون** حاکم مازندران فرستاد ، چون زمانیکه شاه صفوی ازحکمران مازندران خواسته بود که باطاعت او درآید. درجواب گفته بود : تادستم بدامان شیبک خان ازبک می‌رسد ، ازکسی بیم وهراسی ندارم»

فرستادهٔ شاه درویش‌محمدیساول زمانی‌به‌شهر **ساری** رسید که‌حاکم‌مازندران باندیمان خود میگساری می کرد. وی ناگهان بداخل مجلس بزم وارد شد و دست شیبک خان را بدامان او افکند وپیام شاه‌را بیان داشت « گفته بودی دست منست ودامان شیبک‌خان. اینک‌دست‌او دردامن تست.» طولی‌نکشید که حاکم‌مازندران ازوحشت درگذشت[۱]. شیبان خان هنگامی که کشته شد شصت و یکسال داشت و یازده سال سلطنت کرده بود. در تسنن بسیار متعصب بود و شیعیان قلمروخود را بسیار آزار میداد.

پس‌از شکست ازبکان بدستور شاه‌اسمعیل تمام اهالی مرو قتل‌عام شدند ، و شاه زمستان را در هرات بسر برد ، و در آنجا مذهب شیعه را مذهب رسمی نمود ، چون دراین نواحی بستگی تمام اهالی‌را به‌تسنن دید ، با خشونت باآنها رفتار کرد و مخالفان را دسته جمعی بهلاکت رساند ، که در بین‌آنان روحانیان و دانشمندان بسیاری بودند. سپس دده بیک سلطان را بحکومت مرو منصوب نمود.

درهمین موقع نماینده‌ای ازطرف بابر نامه‌ای برای شاه آورد که درآن از شاه صفوی خواسته بود روابط دوستی بین‌طرفین برقرار گردد ، بشرط‌آنکه شاه‌ایران حاضر بواگذاری سلطنت موروثی اجدادش بوی بشود ، شهریار صفوی بهترین فرصت را برای موافقت با این درخواست بابر دید ، چون نگهداری این سرزمینهای متصرفی در مقابل حملات بعدی ازبک‌ها ، کاری بس دشوار بود ، مخصوصاً آنکه از طرف باختر دولت عثمانی رسماً نواحی باختری ایران و حتی پایتخت صفوی را تهدید می کرد ، وبایستی آرتشی مجهز برای مقابله باعثمانیان نگهداری کند. لذادرجواب

۱- برون. تاریخ ادبیات ایران ترجمهٔ رشیدیاسمی ج ٤ ص ٥٢٠

بابر که در **قندوز** بود سفیری ازجانب خود بهمراهی خواهر بابر **خانزاده بیگم** که در مرو بدست قزلباش ها اسیر شده بود ، وهدایائی بدربار او فرستاد[۱] و وی را از دوستی خود مطمئن ساخت.

شاه اسمعیل که میدانست باوجود کشته‌شدن خان‌ازبک هنوز ازبکان دارای نیروئی کافی و فرماندهان دیگری هستند که قادر بجمع آوری نیروی جدید برای حملات بعدی خود باین نواحی میباشند، ومیتوانند مانع بزرگی درمقابل توسعه‌طلبی بابر در ماوراءالنهر ایجاد کنند ، باین جهت‌ به‌بابر اجازه‌نداد که بتصرف این نواحی اقدام کند وترجیح داد شخصاً فتوحات خودرا درماوراءالنهر دنبال نماید.

درحقیقت هم پس‌از مرگ شیبانی رؤسای ازبک برای انتخاب رئیس‌جدیدی بدورهم جمع شدند **وکوشون خان** پسر ابوالخیر خان راکه مسن‌تر از دیگران بود بریاست خود برگزیدند . این موضوع نشان می‌داد که با وجود آنکه سران ازبک هرکدام دارای‌استقلال وآزادی کامل بودند ، معذلک برای‌سرکوبی رقیب‌مشترک خود بدورهم جمع ویا یکدیگر متحد شده‌اند.

سمرقند هنوز دردست **تیمور سلطان** پسر محمد خان شیبانی بود ، و بخارا در تصرف **عبیداله سلطان** ، **و کوشون** بر ترکستان[۲] حکومت می کرد. باین جهت شاه اسمعیل شخصاً دربهار بطرف ماوراءالنهر حرکت نمود ، اما دربین راه بنمایندگانی که از طرف تیمور سلطان ، و سایر رؤسای ازبک برای درخواست صلح آمده بودند برخورد، ودرکنار **آمودریا** آنهارا‌پذیرفت ، وچون‌مجبور بمراجعت به‌تبریز پایتخت خود بود ، تا ازبسط نفوذ وتوسعه‌طلبی‌عثمانیان درخطهٔ آذربایجان جلوگیری کند ،

۱- خواهربابر درسال ۹۰۶ ه ۱۶۰۱م درسمرقند باسارت شیبک خان درآمده بود واز وی پسری‌آورد بنام خرمشاه که بعداً بحکومت بلخ رسید. اماچون خواهربابر بکمک‌برادرش برای کشتن شیبانی‌خان توطئه‌ای ترتیب داده‌بود اوراطلاق‌داده بازدواج سیدهادی درآورده وسپس پس‌از شکست شیبک بدست قزلباشها درمرو اسیرگردید.

۲- ارسکین تاریخ هند ص ۳۰۹ .

وبا نمایندگان ازبکان معاهدهٔ صلحی امضا نمود ۹۱۶ه ۱۵۱۰م.[۱]

مادهٔ اصلی پیمان صلح برقراری آمودریا چون مرز بین ایران و ازبک بود و بموجب آن ترکستان بتصرف ازبکان باقی می‌ماند و تعرضی از جانب ایران بآنسوی رود جیحون نمی‌شد، و حکومت خوارزم که مدت زمانی دست نشاندهٔ خراسان بود، به شاه اسمعیل برگشت مینمود، اما چون صحرای خشک و بی‌آب و علفی این دو ناحیه را از هم مجزا می‌ساخت، وهیچگونه وسایل ارتباطی وجودنداشت تااین دوناحیه را بهم متصل‌سازد؛ لذا بزودی ازطرف ازبکان اشغال گردید.

الحاق نواحی شرقی ایران بمتصرفات شاه اسمعیل اهمیت فراوانی در تاریخ ایران داشت، چون برای اولین مرتبه پس از قرون متمادی ایالت باختر باستانی، و هرات دو مرتبه به ایران برمی‌گشت، و کشور شاهنشاهی ساسانی از نو احیاء می‌گردید، و پادشاهان‌ایرانی بمانندشاهپور، برای سرکوبی مغولها درکشورشان از سرزمین‌خود یعنی ماوراءالنهر می‌گذشتند.[۲]

با تصرف این نواحی دوران فعالیت سیاسی شاه صفوی بحد اعلای عظمت و درخشندگی خود رسید، چون او توانسته بود درائر شهامت وشجاعت ونبوغ خود آرمان خود یعنی توسعهٔ شاهنشاهی ایران را با تصرف نواحی از دست رفته این سرزمین پهناور، واعمال قدرت دربرقراری شیعه دردنیای‌تسنن عملی‌سازد. پس از این پیروزی تمام حکام ولایات ایران، وسفرای‌عثمانی ومصر برای تهنیت وتبریک از این پیروزی درخشان شهریار صفوی بر ازبکان خدمت شاه رسیدند، شاه اسمعیل دستورداد تاسکهٔ زر بنام‌او بزنند؛ ومنشور پیروزی خود را باطراف و اکناف‌کشور فرستاد.[۳]

۱- ارسکین تاریخ هند ص ۳۰۹

۲- گروسه Grousset تاریخ آسیا ج ۳ ص۱۶۳.

۳- اسکندربیک منشی ذیل عالم‌آرای عباس نسخهٔ‌خطی‌کتابخانه ملی پاریس.

همینکه خبر حرکت شاه اسمعیل بطرف باختر ایران انتشار یافت ازبکان از موقعیت استفاده کرده ، مجدداً دست بشورش زدند و برخلاف قرارداد صلح بنواحی متصرفی ایرانیان دست اندازی نمودند . شاه اسمعیل که از نقض قرارداد صلح از طرف ازبکان خشمگین شده بود ، بابر را مأمور تصرف ماوراء النهر نمود که آنجا را بمتصرفات خود ملحق سازد .

خبر کشته شدن شیبان خان ازبک در رمضان ۹۱۶ هـ - دسامبر ۱۵۱۰ بابر رابفکر بدست آوردن تاج و تخت اجدادی خود انداخت ، و باین جهت از **کابل** وارد **بدخشان** گردید ونیروی بابر به‌سپاه **خان میرزا** حاکم بدخشان[۱] پیوست ، و از آنجا بطرف **حصار شادمان** ، که بوسیله **حمزه سلطان** ، و **مهدی سلطان** تصرف شده بود عزیمت نمود ودر جنگی که بین او و ازبکان درگرفت آنها را شکست داده و از آنشهر بیرون راند . سپس خان میرزا را بملاقات شاه اسمعیل فرستاد تاازمراحم شاه صفوی سپاسگذاری کند ، درضمن ازاو برای سرکوبی ازبکان کمک بخواهد .

شهریار ایران درخواست وی را اجابت کرد ، و بدستور او قوائی بفرماندهی **احمد بیک صوفی اوغلی** و **شاهرخ بیک افشار** نزدیک **حصار شادمان** بسپاه بابر پیوستند ووی بطرف **بخارا** حرکت نموده آنجارا متصرف شد . سپس دراواسط رجب ۹۱۷ هـ ۱۵۱۱ م پس‌از فتح **سمرقند** وارد آن شهر شد ، و بنام شاه ایران سکه زد . نیروی قزلباش نیز بوطن خود برگشتند و بابر تاج گذاری نمود در حالیکه ازبکان پس‌از بیست‌سال مجدداً مجبور شدند بطرف ترکستان عقب‌نشینی نمایند.[۲]

بابر زمستان را باستراحت پرداخت ، و به‌رتق و فتق‌امور ماوراءالنهرمشغول گردید ، وکوشش نمود آرتشی مانند آرتش شاه اسمعیل ترتیب و تجهیز نماید ، و بآنها کلاه قزلباش داد .

۱- سلطان ادریس بن میرزا سلطان محمود بن میرزا ابوسعید مشهور به خان میرزا حاکم حصار شادمان وبدخشان وختلان.

۲- ارسکین ص. ۳۱. تاریخ شاه اسمعیل نسخه‌خطی ب. م.

درحقیقت کلاه قزلباش که بابر بارتش خود داد ، مظهر مذهبی ونظامی بود که علاقهٔ وی را بمذهب شیعه ثابت می‌کرد ، و همین امر موجب اغتشاش در ماوراءالنهر گردید ، چون این ناحیه گرچه درتحت تسلط ، وحمایت ایران بود ، ولی مردمانش حاضر بقبول آئین جدید نبودند وبهمین علت احساسات وغرور تمام طبقات اجتماعی آن سرزمین جریحه‌دار شد ، مخصوصاً درسمرقندوبخارا بیش‌ازپیش موجب تحریک احساسات اهالی می‌گردید. اصولاماوراءالنهر همیشه بسبب تعصب مذهبیش مشخص بود ، ووری همین اصل چطوراهالی آنجامیتوانستندحاضربقبول تمایلات مذهبی پادشاه‌خود گردند. بالنتیجه بابرنفوذ خودرادرماوراءالنهر ازدست‌داد[1] ، بطوریکه‌سال ۹۱۸ ه - ۱۵۱۳ م ازبکان که از طرف اهالی این ناحیه تحریک می شدند پس از مراجعت شهریار صفوی به **عراق** تصمیم باشغال مجدد ماوراء النهر گرفتند ، و به تاشکند حمله‌ور شدند ، و بعداً بریاست **عبیدالله سلطان** آنجا را متصرف گردیدند. سپس رؤسای ازبک منتظر مراجعت قزلباش ها که بکمک بابرآمده بودندنشده ، ودر بهار ۹۱۸ ه - ۱۵۱۳ به‌بابر حمله نمودند. و در نبرد خونینی که در نزدیکی بخارا بین‌طرفین درگرفت. بابر شکست خورد ومجبوراً سمرقند و بخارا را ترک گفته و بدژ شادمان پناهنده شد ، وباین‌ترتیب حکومتش واژگون گردید.

شاه اسمعیل برای سرکوبی مجدداز‌بکان دوازده هزارنفر قزلباش بفرماندهی **زین‌العابدین** صفوی ، **قراپیری بیک قاجار** ، **زینال سلطان شاملو** ، **خواجه محمود و نجم ثانی** که حکومت خراسان را داشت فرستاد ، و این نیرو تحت فرماندهی حاکم خراسان بطرف بلخ رهسپار شد ، ونجم‌ثانی برای مطلع‌ساختن‌بابر **غیاث‌الدین محمد** را به حصار شادمان فرستاد . در این ضمن بایرام بیک قهرمانی با سپاه خود به‌قزلباشها ملحق شد ، ودرماه رجب ۹۱۸ ه ۱۵۱۲ م از رودخانهٔ **جیحون** گذشته ، وبه‌آرتش بابر ملحق‌شدند ومتفقاً بطرف بخارا حرکت نمودند.

ازبکان بمحض شنیدن پیشروی قزلباش ها به دژ **قرچ دوان** پناهنده شدند.

۱ - ارسکین - ص. ۳۱ . تاریخ شاه اسمعیل نسخه خطی ب. م.

دراین‌موقع عبیدالله‌خان وجانی‌بیک سلطان نیز بانیروئی بکمک پناهندگان شتافتند.

باوجودمخالفت بابر نجم‌ثانی دست‌بحمله‌زد ، ودرسوم‌شعبان ۹۱۸ه‍ ۱۵۱۲م نبرد خونینی بین طرفین درگرفت ، و بعلت‌کشته شدن بایرام بیک قهرمانی سردار ایرانی فتوری درنیروی قزلباش رخ‌داد ، وبابر و محافظینش جان خود را از مهلکه بدر بردند.

نجم‌ثانی به‌دشمن حمله نمود ، ولی ازطرف سربازان عبیدالله خان محاصره و دستگیرشد وبقتل رسید ، وسرش را برنیزه کرده درمقابل سپاه قزلباش نگاه داشتندکه خود سوجب فرارآنها گردید ، وارتش دشمن بتعقیب‌آنها پرداخت.

جانی بیک سلطان هم‌که ازفتح قوچ دوان جسارتی یافته بود بطرف هرات رهسپارشد ، ودر ذی‌القعده ۹۱۸ه شهررا محاصره نمود وعبیدالله‌خان نیز بیاری وی شتافت ، وآن‌دو پس‌از چندماهی محاصره آنجارا بتصرف خود درآوردند. چندروزبعد محمدتیمور سلطان به **طوس** ومشهد حمله برد و این دو شهر را متصرف شد ، قوای قزلباش بسبب نرسیدن کمک مجبور بفرار شدند وتیمور سلطان پس از تصرف شهر بنام خود سکه‌زد.

رسیدن خبر شکست قزلباش ها و بابر بشاه ایران‌که در اصفهان بسر می‌برد فوق‌العاده اورا خشمگین ساخت ، وبرای دفع‌آنها ازطریق **ساوه** ، **فیروزکوه** رهسپار مشهدگردید ، ولی ازبکان بمحض شنیدن حرکت شاه‌اسمعیل بطرف خراسان ، این ایالت‌را تخلیه نمودند ، وبآن طرف آمور دریا پناهنده شدند. عبیدالله خان به مرو ، وازآنجا به‌بخارا رفت ، ومحمد تیمور سلطان ازهرات به‌سمرقند گریخت. شاه‌اسمعیل عده‌ای را بطرف هرات فرستاد ، ودرجنگی‌که بین‌قزلباش‌ها ومحاصره‌کنندگان شهر رخ‌داد ازبکان شکست خورده وبه **غرجستان** گریختند.

شاه‌ایران تمام‌آنهائیکه درجنگ قوچ‌دوان فرارکرده بودند ، مخصوصاً اهالی این نواحی‌که به‌ازبکان مخفیانه‌کمک نموده بودند ، شدیداً تنبیه‌نمود ، و پس از آنکه هرات را تصرف‌کرد ، زینال سلطان شاملو را بحکومت این شهر منصوب نمود

ولقب خان بوی اعطا کرد. سپس بزیارت مرقد امام رضا علیه‌السلام رفت. بدستور وی بلخ بتصرف قزلباش‌ها درآمد، وسپس قندهار را متصرف شدند، وباین ترتیب مجدداً خراسان را تصرف نمود.

شاه‌اسمعیل پس‌از این پیروزی بطرف عراق عزیمت نمود، وزمستان ۹۰۹ ه ۱۵۰۳ م را دراصفهان گذراند، ودربهار سال‌بعد عازم همدان گردید.

نبرد شوم کوج دولان که بشکست بابر، تنها دوست ایران، که میتوانست از پیشروی ازبک‌ها جلوگیری کند تمام شد، نشان داد که تاچه حد جلوگیری از تهاجم این‌نیروی قابل‌ملاحظه ازبک که رقیب‌سرسخت وخطرناك ایران‌بود مشکل است، وتمام قرن دهم هجری (شانزدهم میلادی) جراحتی غیر قابل علاج بر پیکر ایران بود که دست اندازی مکرر مغولان به خراسان آنرا تشدید می‌کرد. معذلك مرگ شیبانی موقتاً بتهدیدات ازبکان ومهاجمان جدید خاتمه می‌داد.

سیاست داخلی شاه اسمعیل

تجدید سازمانهای کشوری و برقراری مذهب جدید

درحقیقت تا بسلطنت رسیدن شاه عباس صفوی تحولات اساسی در سازمانهای اداری کشور بعمل نیامد ، زیرا تا زمانیکه طبقات نژادی که تشکیل اجتماع ایرانی را میداد ، بهم ممزوج نشده‌بود هرگونه سازمانهای اداری برپایهٔ مستحکمی استوار نمیشد . باین جهت با وجود کوشش شاه اسمعیل در این راه سازمانهای اداری که بدست وی ایجاد شده بود ، چندان دوامی نیافت .

هنگامیکه شاه اسمعیل بکمک آرتش خود توانست حکومتهای مستقلی که درکشور تشکیل شده‌بود براندازد ، کوشش وی نه‌تنها مصروف برقراری حکومت مطلقه شد ، بلکه سعی داشت که وحدت سیاسی و اجتماعی ایران را که پس از انهدام سلطنت ساسانیان بدست اعراب ازهم گسیخته بود ، مجدداً برقرار سازد .

محیط نیز مناسب بااین وحدت بود ؛ نخست‌آنکه همانطوریکه ذکرشد پس ازیک دوران هرج ومرج طولانی و اغتشاش درکشور ، تودهٔ مردم که فقیر و خسته شده بودند ، تمایلی نسبت ببرقراری امنیت وصلح درایران ازخود نشان میدادند . دیگرآنکه وجود سنن وعادات ورسوم کهن در سازمانهای اداری کشور اززمان خیلی قدیم موجب شده بود که با وجود حملات بیگانگان و رویکار آمدن حکومتهای مختلف درمدت نه‌قرنی که ازحملات‌اعراب به‌ایران تابسلطنت‌رسیدن خاندان‌صفوی میگذشت ، ترکیب آن کمتر دست بخورد ، وحتی دوران تسلط تیموریان بازهمان سازمانهای اداری گذشته ایران ، مورد توجه مهاجمان قرارگرفت ودنبال‌شد ، باین جهت نیز سازمانهای اداری خود تیموریان نیز پس از اضمحلال امپراطوری آنها بازادامه یافت .

تجدید سازمان‌هائی که بدست شاه صفوی صورت گرفت همراه با برقراری صلح و آرامش در کشور بود، و خود شاه در کارهایش از عقل و درایت وزرائی مانند **امیر زکریا** [۱] وزیر شاهان آق قویونلو، و خواجه **کمال‌الدین‌محمود ساغرچی** وزیر شاهزادگان تیموری که بخدمت وی درآمده بودند استفاده برد. [۲]

شاه‌اسمعیل که وضعیت‌نظامی ونیازمندیهای‌مالی کشوررا ازنظردورنمی‌داشت ایران را ازنظر اداری بدوقسمت نمود:

۱- **ایالات دولتی**

۲- **خالصجات** [۳]

ایالات‌دولتی از طرف یک حاکم اداره میشد، که مأمور ایجاد و نگهداری آرتش‌دائمی درقلمروخودبود وامنیت این‌نواحی‌را تأمین مینمود، وبکارهای اداری رسیدگی می‌کرد، درزمان جنگ فرماندهی آرتش خودرا بعهده می‌گرفت.

خالصجات ازطرف ناظران مالی (پیشکاران) سرپرستی میشد، و مأمور وصول مالیات بودند تابخزانهٔ شاهی برای مخارج کشور بفرستند.

در حقیقت حکام بسبب وظایفی‌که داشتند رابط بین ملت و شاه بودند، که مظهر قدرت مرکزی درکشور بود.

شاه‌اسمعیل که خطردادن اختیارات‌تام‌را بحکام کشور برای‌حکومت مرکزی حس می‌کرد، اختیارات آنهارا تعیین و تعریف نمود، ولی متأسفانه پس از مرگ شهریارصفوی هیچ هنگام این‌مقررات رعایت‌نگردید، مخصوصاً آنکه‌اوضاع اجتماعی ایران حاضر بقبول این طرز اداره درکشور نبود.

۱- درزمان تسلط شاه اسمعیل برتبریز بخدمت گماشته شد.

۲- پس‌از شکست ازبکان در۹۱۶ه- ۱۵۱۰م. این دو مثل نمونه‌ایست از ادامهٔ سنن اداری در ایران.

۳- مجلهٔ دنیای اسلامی R'du Monde Musul جلد بیست و چهارم سازمان اداری صفویه ص۲۱۹.

دور بودن مراکز شهری از یکدیگر و وجود عادات و رسوم و سنن محلی اقوام چادرنشین که اکثریت ملت ایران‌را تشکیل می‌دادند ، سبب ضعف حکومت مرکزی می شد ، و در تمام دوران شاهنشاهی صفوی شاهان همیشه گرفتار خود- مختاری نسبی حکام ولایات و قبایلی بودند ، که از بین آنها اشراف و درباریان برگزیده می‌شدند.

شاه اسمعیل کوشش نمود که قوانین قرآن‌را اجرانماید ، ودستور داد درایالات مختلف مانند اصفهان ، شیراز ، دارالعلم‌های الهیات تأسیس گردد که درآن حقوق وقوانین واصول مذهبی تدریس شود.[1]

سیاست مذهبی شاه اسمعیل

ازنظرمذهبی‌سیاست‌شاه‌اسمعیل‌دربرقراری‌مذهب‌شیعه تنهامذهب‌رسمی‌کشور اهمیتی بسزاداشت ، وسخت‌گیری شاه نسبت بمخالفان مذهب بیشتر از نظر اوضاع سیاسی ، ملی وبین‌المللی بود.

علل سیاسی آن این بود که با وجود کوششی که طرفداران شیعه و تبلیغات مذهبی خاندان‌صفوی اززمان شیخ صفی‌الدین اردبیلی ببعد نمودند ، بازبیشتراهالی ایران‌سنی‌بودند ، ونسبت‌بسیاست مذهبی شاه‌ایران مخالفت می‌ورزیدند ، درحالیکه شاه اسمعیل برای برقراری وحدت مجدد سیاسی ایران بایستی بر روی عناصر شیعه تکیه زند. شاه اسمعیل که می‌دانست هنوز نفوذ مذهب درعامهٔ مردم تاچه‌اندازه عمیق است میترسید روزی عناصر سنی که اکثریت جامعهٔ ایرانی‌را تشکیل‌می‌دهند بتوانند بر ضد قدرت خاندان صفوی قیام کنند ، وبا خواستار شدن کمک از سلاطین عثمانی وازبکان شاهنشاهی صفوی را واژگون سازند.

علل ملی آن از این جهت بود ، که وضعیت جغرافیائی ایران همیشه مانع از اختلاط و امتزاج عناصر نژادی بود ، و نمی‌گذاشت وحدت ایران عملی گردد تهاجمات پی‌درپی اقوام دیگر به‌ایران درقرون متمادی سبب‌شده‌بود ، که مخلوطی

۱- اسکندر بیک منشی نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس.

ازنژادهای مختلف درایران چون خود ایرانیان ، اعراب ، ترکها و مغولها تشکیل شود واختلافات مذهبی و کینه‌های نژادی همیشه مانع از ممزوج شدن آنها شده و نگذاشته بود بصورت یک واحد نژادی درآیند.

ورود زبان ترک که در کنار زبان ایرانی ، نضج گرفته و نشر یافته بود ، در قرن دهم هجری (پانزدهم میلادی) رقیبی برای زبان پارسی ، وسبب تشدید اختلافات بین نژادایرانی ونژاد ترك ومغول گردیده بود.

دراین شرایط شاه‌اسمعیل که بکمک همین عوامل خارجی ، یعنی ترك هاروی کارآمد ، وتوانست باپشتیبانی آنان امنیت را درسراسر کشور برقرار سازد ، وبتأسیس شاهنشاهی صفوی همت گمارد نمی‌توانست آنها را حاضر نماید که با هم‌نژادان ، و هم‌کیشان خود ، یعنی ازبکان وعثمانیها بنبرد پردازند ، و بایستی نیروی جدیدی در اختیار داشته باشد تاهرگونه کینه را که بین ایرانیان و مهاجمان ترك و مغول وجودداشت ازبین ببرد.

تنها نیروئی که میتوانست سبب ایجادوحدت‌اخلاقی که متکی بمذهب‌باشد بشود همان مذهب شیعه بود ، چون این نیروی جدید قادر بود که به نژاد های مختلفی که درایران بسر می‌بردند ودارای هیچگونه احساسات ملی نبودند **وحدت اخلاقی** که پایهٔ هر ملیتی است و وحدت سیاسی و اجتماعی هر قومیت برآن استوار است بدهد.

بدین‌ترتیب بابرقراری شیعه‌بصورت مذهب‌رسمی کشور شاه‌اسمعیل توانست توافق اخلاقی بین نژادهای مختلفی که درایران جامعهٔ ایرانی‌را متشکل میساخت برقرار سازد ، که بتدریج بصورت وحدت ملی درآمد وبنیان جامعهٔ امروزی ایرانی‌را پی‌ریزی کرد.

علل‌بین‌المللی : پس‌ازتسلط‌اعراب‌برایران ، وبرانداختن شاهنشاهی‌ساسانیان ایران ملیت ، ووحدت سیاسی خودرا ازدست داد ، وواردجامعهٔ‌اسلامی‌شد ، وچون مذهب‌اسلام هیچگونه مرزی‌برای‌آنهائی که‌درجرگهٔ اسلام‌واردمیشدند نمی‌شناخت

لذااقوام ترك وتاتار که تا بحال بسبب قدرت ایرانیان نتوانسته بودند بخاك ایران دست اندازی کنند ، بآسانی این کشور را فرا گرفتند ، چنانکه مدت چندین قرن ایران درتحت سلطهٔ‌آنها بسر می‌برد .

تجاوزات امپراطوری عثمانی درباختر ، وتهاجمات ازبکان درخاور ، درآستانهٔ تشکیل شاهنشاهی صفوی سدبزرگی درراه‌ایجاد وحدت سیاسی‌ایران‌بود ، مخصوصاً آنکه سلاطین عثمانی ادعای جانشینی پیغمبر اسلام ، وخلافت درسر می‌پروراندند ، وبانظرخصومت بتحولات سیاسی‌ایران که بضررسیاست توسعه‌طلبی عثمانیان‌وازبکان تمام می‌شد می‌نگریستند .

برای شاه‌اسمعیل بسیارمشکل بود که با ارتشی که در اختیار داشت بمقابله بارقبای بزرگی چون ازبکان و عثمانیان بپردازد ، و بایستی بنیروی جدیدی متوسل گردد ، تابتواند اختلافات نژادی‌را باتبلیغات مذهبی تحریک کند . این نیرو همان مذهب‌شیعه‌بود که به‌ایرانیان اجازه می‌داد که‌در مقابل دشمنان مجاور سرسخت و کهن خود ایستادگی نمایند وآنهارا سرکوب کنند ؛ یعنی درحقیقت برای‌جلوگیری ازنفوذ وتجاوزات همسایگان خود ، شاه‌اسمعیل بدنبال همان سیاست قدیمی‌شاهان ایرانی میرفت ، که ازززمان نفوذ و برقراری اسلام دراین کشور ، ایران را راهنمائی نموده بود ، تابتواند از حقوق‌حقهٔ خود دفاع نماید ، منتها وسیلهٔ تضمین استقلال و آزادی کشورش را دربرقراری شیعه (یکنوع انگلیکانیسم ایرانی)[1] دید .

این عوامل مختلف سبب گردید که شهریار صفوی پس ازورود به‌تبریز ، و پس‌از تاج گذاری مذهب شیعه‌رامذهب رسمی کشور نمود . وباقدرت‌وشدت هرچه تمامتر مخالفان ومعاندان مذهبی‌را تنبیه کرد ، وطبقهٔ جدیدی‌برای اجرای کارهای مذهبی تعیین نمود . باین ترتیب مذهب جدید وحدت ملی ایران را آسان ساخت ، چون بابرقراری وحدت مذهبی‌درایران عملاً وحدت‌اخلاقی بین‌عناصر مختلف‌نژادی

۱ـ تاریخ تمدن تألیف اینجانب بخش تحولات مذهبی .

که ملیت ایرانی‌را تشکیل می‌داد جامهٔ‌عمل بخود می‌پوشید وشاهنشاهی ایران با اتکاء بمذهب جدید درمقابل خطر محاصرهٔ ایران بین خان های ماوراء النهر و امپراطوری عثمانی سدی ایجاد می‌نمود ؛ درحقیقت شیعه مظهر ایرانی بودن‌گردید و برای مقابله با ترکان و ازبکان سنی متعصب ایمان ملی عامل اصلی مقاومت ملی شد[۱].

مدت سه‌قرنی‌که ازتاریخ برقراری شیعه درایران می‌گذرد ، علاقهٔ بمذهب شیعه دست‌آویز و یا علت‌کشمکش‌هائی بوده است‌که درایران درگیر شده است خواه آنکه ایران بخاك ترك‌ها و افغانی‌ها و تاتارها حمله برده باشد ، خواه برای جلوگیری از تهاجمات آنها بوده باشد ، همیشه بسبب همان تعصب مذهبیش بوده است و فکر آنکه موجودیت مذهب شیعه در خطر است موجب تحریك احساسات ایرانیان بر ضد آن اقوام گردیده است[۲] ، منتهی ایجاد طبقهٔ جدید (روحانیان) که مأمور اجرای آئین مذهبی شیعه ، وتعلیم‌اصول وقوانین دینی‌بودند اشکالاتی بمیان آورد ؛ چون از نظر مذهبی قدرت فراوانی داشتند و توانستند بزودی نفوذ خود را بر شاهان صفوی تحمیل‌کنند ، و همینکه شاهنشاهی صفویه رو بضعف گذاشت ، با پادشاهان بمخالفت بر خاستند ، و چون تودهٔ ملت از آنها پشتیبانی می نمود ، شاهان دیگر قدرت سرکوبی آنان را نداشتند . درنتیجه کشمکش بین این دو نیروی مادی و معنوی عامل اصلی تمام انقلابات بعدی و کشمکش های داخلی کشور شد ، چنانکه یکی از علل انحطاط صفویه را زد و خورد بین این دو نیرو باید دانست ، و انقلاب مشروطیت دردوران سلطنت قاجاریه معلول همین علت است ،که برخلاف تمام‌انقلابات دنیاکه طبقهٔ‌روحانیان باآن‌مخالف‌بودند ، درایران علمای مذهبی وروحانیان پیش قدمان انقلاب مشروطیت گردیدند وبدست‌آنها جامهٔ عمل بخود پوشید.

۱ - گروسه Grousset تاریخ‌آسیا ج۳ ص۱۶۳ .

۲ - سرجان ملکم Malcom تاریخ ایران ج۴ ص۴۳-۴۲ .

سیاست خارجی شاه اسمعیل

۱ـ روابط شاهنشاهی ایران با امپراطوری عثمانی [1]

اضمحلال قدرت ازبکان درخاور بدست شاه اسمعیل ، گوشزدی بود بامپراطوری عثمانی متحد باختری آنها ، زیرا پیروزی درخشان شهریار صفوی برازبکان و رقبای دیگر ، سبب گردید که درمقابل سیاست توسعه طلبی وتهاجمی سلاطین عثمانی درشرق سدی ایجادشود ، وبایستی ازاین پس یکی ازاین دو قدرتی که درشرف تکوین بود ، در مقابل جاه طلبی دیگری از صحنهٔ سیاست خارج گردد .

اگر تازمان روی کارآمدن خاندان صفوی وبدست گرفتن قدرت ، وحدت مذهبی که پس از اضمحلال خلافت عباسیان بدست هلاکوخان مغول ، وازهم پاشیده شدن دنیای اسلامی ، سبب نزدیک شدن دو کشور رقیب می شد ، وباعث برقراری دوستی و اتحاد کم و بیش آن دو می گردید ، با تشکیل شاهنشاهی ایران بدست خاندان صفوی ، و پیش آمد مسائل جدید مذهبی وسیاسی ، این وضعیت تغییر می نمود ، و موجب برهم خوردن اوضاع می گردید .

ازاین پس قدرت روزافزون صفویه ، واعمال سیاست کشورگشائی وتوسعه طلبی شاهان صفوی درمقابل سیاست جاه طلبی امپراطوران عثمانی سدی سدید ایجادمی نمود و یک رقابت آشتی ناپذیر بین دو کشور مجاور که هر کدام سودای جهانگیری و توسعه طلبی در سر می پروراندند بوجود می آمد ، و سبب ضعف این دو قدرت شرقی

۱ ـ راجع بروابط ایران و عثمانی بهترین مدرک تاریخی مجموعه نامه های سیاسی است که فریدون بیک جمع آوری نموده و در تاریخ ۹۸۲ هـ ۱۵۷۴ م بنام منشآت السلاطین طبع کرده است . این نامه ها بزبانهای فارسی وترکی است .

می گردید ، بطوریکه پس از مدتی کشورهای همسایهٔ آنها توانستند تسلط خود را برقسمتی ازخاك عثمانی وایران برقرار سازند.

چون علل این کشمکش های طولانی بین شاهنشاهی ایران ، و امپراطوری عثمانی‌را باید درروابط بین‌آن‌دو کشور جستجو نمود ، یک‌نظر اجمالی بروابطسیاسی دو کشور لازم است ، تا پی بعواملی که سبب گردید سیاست تجاوزکارانه ، و توسعه طلبی دو کشور رقیب و زورمند جانشین سیاست صلح طلبانه و دوستی گذشته گردد ، برده شود.

پس‌ازتسلط اعراب برایران وازبین‌رفتن شاهنشاهی‌ساسانی ، چون‌دیگرقدرتی نبود که بتواند ازنفوذ نژادزرد (ترك‌وتاتار ومغول) به‌ایران ومتصرفاتش جلوگیری کند ، باین‌جهات ازاین‌پس بتدریج این اقوام نیمه‌بدوی گاهی ازراه ایران و زمانی از **قفقاز** بطرف خاورمیانه ونزدیك مهاجرت نمودند.

ورود ترك‌ها نخستین مهاجمین درقرن اول هجری قرن‌هفتم میلادی به‌خاور نزدیك نشانه‌ای ازنخستین تماس ایرانیان با ترك ها بود ، اما روابط حقیقی آنها از زمانی شروع شد که تهاجم ترك‌ها درقرن پنجم‌هجری (یازدهم میلادی) با ورود **سلجوقیان** که همراه قبیلهٔ **غز** ایران ، **ارمنستان** ، **آسیای صغیر** ، وکشورهای‌دیگر خاور نزدیك را فراگرفتند صورت گرفت. ترکان عثمانی نیز جزء قبیلهٔ غز بودند که باین نواحی آمدند ، ودرزمان سلاطین سلجوقی چون خدمات‌شایانی به‌سلجوقیان نموده بودند ، بآنها اجازه دادند که در ولایات فریژ یا ابیکتتوس که بعداً بنام **سلطان اوی** معروف شد ، اقامت نمایند.

این ترکان ، پس‌از انقراض سلطنت سلاجقهٔ روم درحاشیهٔ شرقی این نواحی یعنی درسلطان‌اوی نزدیك قسمت **بی‌تی‌نیا** [۲] ازولایات روم شرقی حکومتی تشکیل

۱- Phryigie Epictetus طبقات سلاطین اسلام تألیف استانلی لین‌پول - Stanley Lane pool ترجمه عباس اقبال تهران ۱۳۱۲.

۲- Bithinia

دادند ، که شهر عمدهٔآن سگوت ۱ مرکز ترکان عثمانی گردید . عثمان‌پسرارطغرل که درسال ۶۵۶ه ۱۲۵۸م تولد یافته بود ، پس از مرگ علاءالدین کیقباد سوم پادشاه سلجوقی روم به‌تشکیل سلسله‌ای موفق گردید ، که‌ازتاریخ ۶۹۹ه تا۱۳۳۷ه ۱۳۰۱ - ۱۹۲۳م ادامه داشت .

عثمان مرزهای کشورخودرا بطرف‌باخترتوسعه‌داد ، وپسرش ارخان شهرهای **بروسه ونیقیه** را در شمال باختری آسیای صغیر متصرف گردید ، ولشکریان مشهور **ینی‌چری** را تشکیل داد . درسال ۷۵۹ه ۱۳۵۸م ترکان عثمانی از تنگهٔ **داردانل** گذشته بتسخیر کشورهای اروپائی دولت **روم شرقی** مبادرت ورزیدند ، وشهرهای **ادرنه وفیلی‌پوپولیس** ۲ را چندی بعدگرفتند و بر اثر فتوحات **ماریتزا** ۳ ، **قوسوه** ٤ و **نیکوپولیس** ٥ وپیروزی آنها برسواران جنگی اروپا سراسر شبه‌جزیره **بالکان** باستثنای شهرقسطنطنیه بتصرف ایشان درآمد .

اما باهجوم امیرتیمور بآسیای صغیر و شکست‌سخت بایزیدخان اول ۸۰٤ه ۱٤۰۲م در **آنقره** تصرف قسطنطنیه ٦ بتعویق‌افتاد ، تاآنکه سلطان محمدخان‌ثانی در۸۵۷ه ۱٤۵۳م آنجا راگرفت و جزایر دریای **اژه** و جزیره قرم (کریمه) ضمیمهٔ خاك عثمانی گردید و امپراطوری عثمانی تاایتالیا بسط یافت .

درهمان‌زمان که عثمانیها توانستند بتشکیل امپراطوری‌بزرگی مبادرت‌ورزند

۱- Sugut

۲- Philippopolis

۳- Maritza

٤- Kossovo

٥- Nicopolis

٦- از این زمان قسطنطنیه بنام استانبول خوانده شد . این کلمه ازجمله یونانی - eis tèn polin یعنی (درشهر) ویا (بسوی شهر) است که از طرف روستائیان اطراف شهر بکار برده میشد وعثمانیان بجای نام‌حقیقی شهرگرفتند زندگانی شاه‌عباس ، ج ۱ ، ص ۱۹۰ .

دستهٔ دیگرترک ها که بعلت‌آنکه بامغولها امتزاج پیدا کردند برعدهٔ آنها افزوده شده بود ، بنام ترک های خاورمیانه یا **ترکمانان** توانستند تشکیل یک جامعه ای بدهند متصل بجوامع ایرانی ،کرد ، ارامنه واعراب ، ودرقرن‌نهم هجری پانزدهم میلادی بتشکیل حکومتهای ترکمان (آق‌قویونلو و قراقویونلو) بین امپراطوری‌عثمانی که روز بروز توسعه می‌یافت ، و ایران که هنوز در هرج و مرج و کشمکش های خانمانسوز بسرمی‌برد ، پرداختند.

فتح قسطنطنیه بدست عثمانیان ، و واژگون شدن امپراطوری **بیزانس** نه فقط کشورهای مقتدر اروپائی مانند دو امپراطوری **ژن و ونیز** را بوحشت انداخت [۱] ، بلکه نشانه ای بود ازشروع کشمکش های طولانی و اختلافات سیاسی بین ایران و عثمانی ، اما دراین‌زمان حکومت ترکمان آق‌قویونلو ، که‌درمرز امپراطوری عثمانی قدرتی یافته بود ، ایران را از خطر تهاجم عثمانیها نجات بخشید ، اوزون حسن که توانسته بود دراثر شانس ولیاقت ودرایتش رقبای خودرا ازبین ببرد ، وقدرتی‌برهم زند ، راه را برتجاوز همسایهٔ رقیب بست.

اتحاد اوزون‌حسن‌شاه آق‌قویونلو باکشور **طرابوزان**[۲] **متحدگرجستان** که یک کشور عیسوی بود نتایج درخشانی‌داشت. امپراطوری طرابوزان که درانحطاط بسر می‌برد ، کوشش داشت که ازراه ازدواج شاهزادگان سلطنتی که زیبائی‌آنهاشهرت جهانی داشت ، با همسایگان خود ، از حملات آنها بکشور خود جلوگیری نماید. باین‌جهت‌باخانوادهٔ آق‌قویونلو روابط‌خانوادگی برقرار کرد ، چنانکه‌مادر پدربزرگ اوزون‌حسن یک شاهزادهٔ طرابوزانی بود ، و در ۸٦۲ هـ ۱٤٥۸ م آخرین امپراطور

۱- تاریخ تمدن تألیف این جانب بخش : تمدن جدید.

۲- امپراطوری بیزانس طرابوزان درسال ٦٠٠ هـ ۱۲۰٤ م بدست **آلکسیس** Alexis و **داودکمنن** David Comnenes نوهٔ امپراطور **آندرونی** Andronie اول پس‌از چهارمین جنگهای صلیبی تشکیل شد ، ودر ۸٦٥ هـ ۱٤٦۱ م بدست عثمانیان منقرض گردید دیکسیونر لاروس قرن بیستم T.Z

طرابوزان خواهرزاده‌اش **کوراکاترینا**[1] را بازدواج اوزون‌حسن درآورد، و باین‌جهت هم پادشاه آق قویونلو برادرزاده‌اش را در ۸٦٤ ھ ۱٤٦۰ م نزد **سلطان محمد دوم** سلطان عثمانی به‌قسطنطنیه فرستاد. او مأموریت داشت از سلطان خواستار شود که بطرابوزان صدمه نزند[2].

امپراطوری ونیز و رم که با دقت فراوانی بتحولاتی که در این نواحی بوقوع می‌پیوست، نگاه می‌کردند، از موقعیت استفاده نموده و از حکومت آق‌قویونلو که با این‌دوکشور مسیحی ارتباط دوستانه داشت، اتحادیهٔ نظامی برضد دولت عثمانی، دشمن مشترك خود بستند.

این اتحادیه درحقیقت مقدمه‌ای بود بر جنگ‌های ایران و عثمانی که مدت دوقرن طول کشید. اوزون‌حسن که تمایلی به‌تصرف طرابوزان داشت، حاضر بسط نفوذ عثمانیان براین سرزمین نبود، باین‌جهت بین‌او و سلطان محمد ثانی کشمکش درگرفت، که نتایج شومی برای‌وی دربرداشت، چون‌این کشمکش، سبب‌رنجش

۱- Kyra . Caterina . اوزون حسن بسال ۸٦۳ ھ ۱٤٥۸ م کاترینا دختر **کالو - یوهانس** (کالو یوحنا) Kalo yoannes پادشاه طرابوزان را خواستگاری نمود، و چون درآن سال کالو یوهانس فوت نمود برادرش داود جانشین او شد و دختر را پیش شاه آق - قویونلوفرستاد. این شاهزاده خانم‌را اروپائیان **دسپینا** Despina (منابع مسلمان‌نیز بهمین نام خوانده‌اند) می‌نامند که لقب یونانی اوست (Despoina) ومعادل خاتون درفارسی میباشد.

دختر دسپینا که **مارتا** Marta نام داشت بازدواج **شیخ حیدر** درآمد، واین همان است درسلسلةالنسب صفویه **باجی آغا** و در حبیب السیر **حلیمه بیکی آغا**. و در کتاب صحایف الاخبار (منجم باشی) بنام **عالم شاه بیگم** نامیده شده. ترکمانان او را حلیمه‌بیکی‌آغا می‌نامیدند و **عالم‌شاه‌بیگم** لقب‌او بوده‌است. رجوع شود بمقاله **مینورسکی** راجع به **ایران درقرن پانزدهم** در بیست مقالهٔ مینورسکی از انتشارات دانشگاه تهران.

۲- مینورسکی. ایران بین امپراطوری ونیز ودولت عثمانی. چاپ‌باریس.

عثمانیان گردید و سلطان عثمانی طرابوزان را متصرف شد ، و روابط بین دو کشور تیره‌تر گردید .

از این پس تمام عناصر مخالف عثمانیان متوجه حکومت آق‌قویونلو شدند ، مخصوصاً فراریانی که ازآسیای صغیر به‌اوزون حسن پناهنده شدند ، بوی اجازه داد که در سرنوشت آنها دخالت کند ، ومجدداً باعثمانیان وارد جنگ گردد .

نبرد بین دو کشور نخست درکماخ درکرانهٔ فرات علیا در۸٦٤ ه‍ ۱٤٦۰ م[1] درگرفت ، ولی بیک متارکه موقتی منجرشد ، وپس‌از مدتی مجدداً بین‌اوزون‌حسن ومحمدثانی جنگ درگرفت ۸۷۷ ه‍ ۱٤۷۳ م .

این نبرد که درنزدیکی ترجان بین دورقیب اتفاق‌افتاد بشکست اوزون‌حسن تمام شد و اثرآن باندازه‌ای در روحیهٔ وی زیاد بود که رئیس آق قویونلو نتوانست مجدداً باعثمانیان وارد جنگ شود ، ویک صلح دائمی بین‌آنها منعقدگردید .[2]

اضمحلال حکومت آق‌قویونلوها بدست شاه اسمعیل صفوی مدتی خطرهجوم عثمانیان را که گرفتار مسائل اروپا بودند بسرزمین ایران رفع نمود ، مخصوصاً آنکه پس‌از مرگ اوزون‌حسن ، کشمکش سران‌خاندان آق‌قویونلو برسر سلطنت‌آنها را ضعیف کرد بطوریکه برای مقابله باشاه اسمعیل رقیب جدید سلطنت حتی مجبور بگرفتن کمک ازعثمانیان شدند .

باین‌جهت صلح بین آق‌قویونلوها ودولت عثمانی مدت درازی بطول انجامید وحتی‌پس‌از مرگ سلطان‌محمدثانی جانشین‌او بایزید دوم که از نظر اخلاقی با سلف خود فرق داشت ، نسبت بآنها روش نرم تری پیش گرفت ، و چون علاقهٔ وافری به‌ادبیات وفلسفه داشت ، بفکرکشورگشائی نیافتاد ، حتی‌درموقعیکه آق‌قویونلوها برضد شاه‌اسمعیل بنبرد می‌پرداختند حاضر بکمک بآنها نگردید .

الوند میرزا آخرین مدعی تاج و تخت از خاندان آق قویونلو ، با وجود آنکه

۱ـ مینورسکی ، ایران در قرن پانزدهم بیست مقالهٔ مینورسکی چاپ دانشگاه.

۲ـ ایضاً . ایران بین امپراطوری ونیز وعثمانی چاپ پاریس ص۹۰ .

نامه‌ای هم برای بایزید دوم فرستاد ، واز او خواست که بوی بر ضد دشمن مشترک کمک نماید ، نتوانست از متحد و دوست دیرین خود سلطان عثمانی ، برضد شاه اسمعیل کمک بگیرد .

این نامه را الوند میرزا پس از شکست شرور از شاه صفوی بسلطان عثمانی فرستاد که مضمون این چنین بود : « حمدی که مستوجب نوید حصول منی و نیل حاجات شود وشکری که مستجلب مزید فوایدمواید‌مرادات گردد وثنائی که مستلزم ارتقاء معارج اعلاء مقامات بود ودرودی که مشید قواعد بنیان رغبت والتفات شود نثار بارگاه پادشاهی که انسان‌را ازبرای تحصیل کمالات وتفصیل حقایق موجودات از اعلی‌علیین جنات برنطع خاك درانداخت وباز بمقتضای من‌لم بولد مرتین لم یلج السموات از حضیض و هبوط تنزلات براوج شرف ترقیات بوسیلهٔ عروهٔ وثقای التفات بی‌علت وغایات والطاف بی‌نهایات برسطح افلاك برآورد تا ازقوس وجوب و امکان دائره ساخته برساحت کون ومکان طوف‌نماید ، نفس تنزل نگر که عین ترقیست .

سبحان من‌تنزه ذاته‌عن‌الزوال‌وتقدس‌صفاته عن‌الانتقال وورود درودنامحدود برآن سائر فضای « دنی فتدلی » و طائر هوای « قاب قوسین او ادنی » و صاحب سر « فاوحی الی عبده مااوحی » علیه من الصلوات اعلاها و من التحیات اسناها ومن التسلیمات انماها و برآل واصحاب او باد . اما بعد ، درین‌ولا . عنقای آسمان عزت و سیمرغ قاف همت و همای آشیان دولت وطوطی شکرستان همت وطائر فرخنده‌فال وهمای همایون بال . شعر . . .

یعنی برید نویداعلی‌حضرت خورشیدرتبت جمشید صولت ابوت مرتبت‌خلافت منزلت ، سلطنت پناه جم جاه ، سلیمان مکان گیتی ستان ، عالم مدار فلک اقتدار ، خاقان اعظم مالك رقاب الامم ، مولی ملوك و العجم . ملاذ الخواقین فی العالم ، خلیفةالله فی‌الارضین وظل‌الله علی کافة المسلمین ، قهرمان الزمان ، جلال السلطنة والخلافةوالعدالةوالنصفةوالعظمةوالاقبال ، سلطان‌بایزید خان‌مدالله‌تعالی‌ظلال‌سلطنته و رأفته علی قاطبةالمسلمین وابدمیا من خلافته وعدالته‌علی کافة المؤمنین . . .

هذا معروض ضمیر منیر خورشید تنویر اکسیر تأثیر آنکه اشارت عالی که در باب اتفاق سلاطین بایندریه شرف ظهور پذیر یافته بود ، بگوش جان و سمع قبول تلقی نمود . اگر حضرت شعاری عمی قاسم بیک و حضرت مملکتداری اخوت شعاری میرمراد جعلهماالله تعالی سبیل الوفاق ووفقهما فی رفع اهل الشرك والنفاق ، حسب اشارت جهان مطاع بدفع و رفع جماعت ضال و مضل اوباش قزلباش خذلهم‌الله و قهرهم اتفاق نمایند فهوالمراد والاتوکل بعون عنایت الهی ویمن همت اعلی حضرت عالم پناهی نموده ، توجه بقلع و قمع آن قوم نابکار و آن گروه بی‌شکوه بدکردار در خواهد شد وچون ازمبداء حال دست تشبث واعتصام باذیال شفقت وامتثال عاطفت آن حضرت زده ، توقع که من کل الوجوه ظاهراً و باطناً همم علیه دریغ نفرمایند تا بتوفیق ربانی و تأیید سبحانی و عنایت آن حضرت ابوت مکانی ، مزارع روی زمین از بذر ضلالت آن جماعت پاك گردد و بوستان شریعت غرای نبوی و گلستان ملت زهرای مصطفوی ازآب عدالت سیراب وسرسبز گردد وسریرخلافت بایندریه درقبضهٔ تصرف درآید . زیاده اطناب نرفت . ظل ظلیل سلطنت وخلافت واقبال برمفارق اسلام واسلامیان مخلد ومبسوط ومستدام باد . بالنبی وآله الامجاد . ۱

سلطان بایزید در جواب نامهٔ الوندمیرزا چنین نوشت : « سپاس بی قیاس مر خدای را جل‌جلاله و عم نواله که بعد از تکمیل وجود انسانی محبت روحانی را ، درعالم جسمانی ، بظهورآورد وگوشه‌نشینان حضیض خاك را خبیر ازسیارگان اوج افلاك گرداند و خواص آن را صاحب علم « وعلم‌آدم » نمود و بعلم جزوی بکلیات امور صاحب وقوف ساخته بافرمان «ثم‌جعلناکم خلائف» سرافرازی بخشید ودرکنه ذات احدیتش تعالی‌شانه وکمل‌برهانه ، عقول عشرهٔ خرده‌بین را عاجزو سرگردان ساخت... وبعد دریـن‌وقت که نسرین وریحان جنت سرشت و یاسمین بستان هشت

۱ - فریدون‌بیک . ج ۱ . ص ۳۰۲ - ۳۰۱ . دکتر عبدالحسین‌نوائی . مکاتبات واسناد تاریخی ایران ص ۵۰۰ .

بهشت وسنبل مشک‌پیوند وبنفشهٔ کوه الوند ، اعنی کتاب مستطاب‌عنبربار وخطاب خورشیدنقاب عبهرنثار که ازجانب اعلی‌جناب سلطنت مآب فلک‌بارگاه رفعت‌دستگاه سعادت آیات معدلت عنایات ، جمشید شوکت فریدون رایت ، اسکندر مکنت دارا درایت ، ظل رحمان ، لطف یزدان . شعر ...

در خجسته‌ترین اوقات‌وبهترین ساعات‌رسید ومجلس انس‌وجان‌را معطربنسیم وفا ومعنبر ازشمیم صفا گردانید ... وآنچه درباب عدم اتحاد عم‌بزرگوار عالی‌شأن تاجاً للدولة والسعادة والدین طائی قاسم‌بیک وحضرت مملکت‌مداری جلال الدین مرادبیک ، زادالله قدرهما ، نسبت بخدام سلطنت مقام رفع‌الله تعالی مدارج عزه و قدره وحفظ عن مکایدالعدو و غدره ، نوشته بودند ، معلوم گشت و بخاطر رسید که هرچند فروغ وداد ایشان چون سراج وهاج خالی ازظلمت زدائی ونورافزائی نیست لکن چراغ پیش آفتاب نمودی ندارد و طائفهٔ باغیهٔ قزلباشیه خذلهم الله اگر چه شعلهای آتشین از کلاه سرخ نکبت اندود [1] بگیتی در انداخته و چون مجوسیان روزبادگان آتش‌پاره‌ها را فرافرق سربرداشته وازپیچش فوطهای کبود جهان پردود ساخته وچون میل‌آتشین از آن سرزمین نمایان شده . شعر ...

یقین است که منارهٔ بلند درپیش کوه الوند پست نماید و چون کار از مواعظ گذشته وموقوف بتوفیق الهی مانده ، مأمول است که علی‌الدوام باغیرت‌تام کوشیده وقوت بازورا روی اقدام بحرکت درآورده با جمیع فرق ناجیه اتفاق فرموده و تبرا از خویشتن‌داری کنان ، متوکلا علی‌الله الملک المنان ، عزم‌جزم برقلع‌وقمع‌آن طایفهٔ باغیه ودفع‌ورفع گروه مکروه ضاله گماشته ، پیش ازآن که شرار فتنه بالاگیرد بانطفا درکوشند وباشد که بتوفیق‌الله بخاک سیاه پایمال ساخته ، نام‌ونشان آن ملاعین را ازصفحهٔ جهان بزدایند وعالمیان را ، باخبار مسرت آثار فتح و فیروزی ، شاد و خرم گردانند و همت بی‌همتای همایون ما را مبذول و مصروف شمرده خلاف آن تصور

۱- منظور تاج دوازده ترک قزلباش است.

نمایند وجمهور وسادات وعلما ومشایخ وصلحا وکافهٔ رعایا وبرایای ممالک محروسه را بوظائف دعاگوئی دولت جانبین مشغول دانسته طریقهٔ یک جهتی و اخلاص را مسلوک وسبیل مراسلات ومکاتبات را مکشوف دارند وازاعلام سوانح حالات عطالت اغفال جایز نشمرند که ازین جانب حسب الاشاره بوجهی که لازم آید ، تقصیری نخواهد بود . انشاءالله تعانی ، باقی ایام سعادت و دولت بروفق مرام احبای عزت ورفعت ، فزون ومستدام باد ، بربالعباد[۱]»

سلطان عثمانی باو وعدهٔ کمک مالی و پشتیبانی از حکومت وی داد ، ولی بدون قاطعیت . فقط یک نامه به **حاجی رستم بیک مکری کرد** حاکم **دیاربکر** نوشت و ازاو خواست که ازحقیقت احوال واوضاع شاهنشاهی صفوی ، و قدرت حقیقی شاه اسمعیل گزارشی برایش بفرستد ، وبفهمد نتایج کشمکش خاندان آق قویونلو ، وشاه اسمعیل بنفع کدام یک می باشد . مضمون نامه بدین منوال بود :

« امیر معظم و کبیر مفخم مطالعه فرمایند و بدانند که مدت مدید است که خصومت جماعت قزلباش بارباب دولت بایندریه (آق قویونلو) بچه انجامید . علی ماهوالواقع معلوم نواب کامیاب ذوی الاقتدار ، ومعروض عتبهٔ علیهٔ فلک مقدار ، و حضرت بزرگوار مانشد . حالیا برای استعلام احوال دارندهٔ کتاب مستطاب قدوة الاقران **کیوان چاوش** بدان طرف فرستاده شد ، واولکای جای شما متصل آن نواحیست ، و بحقیقت حال تمام معلوم شماست ، چون دارندهٔ مکتوب شریف بشرف ملاقات مشرف گردد ، ازاخبار صادقه ووقایع آن جانب هرچه پیش شما تحقق پذیرفته است بمشارالیه انهاء نواب کامیاب دارید ، واین معنی را سبب عنایت شاهانهٔ ما دانید ، و هر چه معلوم نموده باشند اصلاً کم نکرده شیمهٔ صداقت را بظهور آورید . تحریراً فی اول الربیعین سنهٔ ثمان وتسعمائه .[۲]

۱ـ منشات فریدون بیک جلداول . ص ۳۰۳ - ۳۰۲

۲ـ عبدالحسین نوائی ، اسناد ومکاتبات تاریخی ایران ص . ۷۱
منشات فریدون بیک ج ۱ . ص ۳۰۳ - ۳۰٤ .

پس‌از چندی حاکم کرد درجواب چنین‌نوشت : «.. آنچه از استفسار احوال قزلباش مذهب خراش ، لعنهم الله و دمرهم تنبیه فرموده بودند ، قصهٔ آن طایفهٔ یاغیه حالا براین منوال است که به‌الوند خان گزند رسانیده واز آنجا به‌عراق عجم رفته مرادخان‌را منهزم ومنکسر ساخته ، ودرعراق عرب کار پرناکیان [۱] را برداخته وبا چراکسه مصر [۲] مصالحه و اتحاد نموده حالا عزیمت دیاربکر و مرعش داشته ، احوال ایران ازبیداد ایشان پریشان ، واکثر بلاد و نواحی ازظلم و حیفشان ویران گشته ، امید ازفضل یزدانست که قلع‌وقمع گروه یاغیان بگرز وسنان غازیان و تیغ خونفشان مجاهدین خداوندگار اسلامیان وشهنشاه زمان میسر ومقدور گردد .» [۳]

دراین‌نامه بسلطان عثمانی بایزیددوم خبرداد که الوند میرزا شکست خورده وشاه اسمعیل کوشش دارد تابامصر برضد امپراطوری عثمانی اتحاد و دوستی برقرار سازد ، و آمدن او را به‌دیار بکر بسمع سلطان رسانید.

پس تا این‌زمان روابط اتحاد و دوستی بین خاندان آق‌قویونلو و عثمانیان تا اندازه‌ای حسنه بود . اماهمینکه قدرت آق‌قویونلوها رو‌بزوال گذاشته ، وآنهااهمیت سیاسی خود را ازدست دادند ، مستقیماً دوکشور بزرگ عثمانی و شاهنشاهی ایران بسرپرستی خاندان صفوی درمقابل هم قرارگرفتند ، یعنی دو نیروئی که هرکدام بنحوی مخالف بایکدیگر ، تمدن وفرهنگ اسلامی را نمایان می‌ساختند.

ازاین پس کشمکش بین این دو رقیب نیرومند که برسر تصرف سرزمینهای متصرفی آق‌قویونلو با یکدیگر رقابت می‌کردند ، حتمی بود مخصوصاً سیاست جاه -

---

۱- منظوروی باریک‌بیک پرناك است که برعراق‌عرب فرمانروائی‌داشت ودر ۹۱٤ه ۱۵۰۸م حکومتش بدست شاه‌اسمعیل منقرض شد.

۲- پادشاه مصر الملك‌الاشرف قانصوغوری ، ازسلسلهٔ ممالیک مصربود که در۹۲۲ه ۱۵۱۵م بدست سلطان سلیم ازبین رفت وسلطنت مصر واژگون شد.

۳- منشات السلاطین ج ۱ ص۳۵۳ – ۳۵٤.

طلبانه شاه ایران وسلطان عثمانی ، اختلافات سیاسی وکینه‌های مذهبی ونژادی را تقویت می‌نمود. اما تا زمانیکه بایزید دوم سلطنت می‌کرد روابط بین دوکشور تا اندازه‌ای دوستانه بود وبعلت گرفتاری‌های داخلی کشورشان هر دوکوشش داشتند سیاست دوستی خود را دنبال کنند ، و نامه هائی که بین آنها ردوبدل شده است ، نشانه‌ایست از ادامهٔ روابط دوستی بین‌آنها.

دریکی ازنامه‌ها شاه‌اسمعیل از بایزید دوم سلطان عثمانی میخواهد که مانع طرفداران وی که برای زیارت‌او ازخاك عثمانی به‌اردبیل می‌آیند ، نشود.[1]

این‌نامه که نشان می‌داد چه‌اندازه عدهٔ مریدان شهریار صفوی دراپراطوری عثمانی زیاد بود ، وکمک مؤثری بتبلیغات خاندان صفوی در این نواحی مینمود ، موجب تشدید اختلافات بین‌آن دوکشور نگردید ، وبایزید دوم درجواب نامهٔ شاه اسمعیل خیلی مؤدبانه نوشت که علت جلوگیری از خروج زائرین فرار این افراد ازخدمت سربازی است نه‌زیارت آن خاندان ، معهذا : «چون اشارت شریف در رسید حکم فرمودیم که هرفردی ازین‌طبقه‌دروقتی که داعیهٔ‌زیارت اولیاءالله علیهم‌الرحمه نمایند برسبیل بازآمدن هیچ‌احدی‌مانع ودافع‌نگردد ، تاطریقهٔ محبت چنانچه‌دلخواه طرفین ومقصود جانبین است معمور ودائر گردد ، و رشتهٔ محبت لاینقطع غیر منقطع شود... وگرنه علاقهٔ فراوانی بادامهٔ دوستی بین‌آن دوکشور رادارد.»[2]

سلطان بایزید چون دید که دولت آق‌قویونلو محکوم بزوال‌است ، وخاندان صفوی بر ایران تسلط یافته است در سال ۹۱۰ هـ ۱٤۱۵ م برای برقراری دوستی و روابط حسنه بین‌دوکشور ، سفیری بنام **محمد چاوش بالابان** را با هدایای بسیاری بدربار ایران فرستاد تابشاه اسمعیل فتح عراق و فارس را تبریک گوید ، ولی چون مهاجرت اهل تسنن ازایران به‌کشور عثمانی ، وذکر تعدیات شاه و صوفیان نسبت

۱ـ فریدون‌بیک ج ۱ ص ۳٤۵ نامه بزبان‌فارسی نوشته‌شده وهیچگونه تاریخی ندارد.

۲ـ این‌نامه بفارسی و بدون تاریخ‌است.

بآنها بگوش وی رسید ، دو نامه بزبان ترکی برای شاه ایران نوشت که در یکی از آنها اورا بفتح عراق وفارس شادباش گفته بود ، ودردیگری شهریار صفوی‌رانصیحت کرده بود که نسبت بسنیان ظلم‌وتعدی روا ندارد ، وبسفیر خود دستور داده بود در صورت عدم صحت این روایات نامهٔ اندرز را بشاه ایران تسلیم کند ، اما فرستادهٔ سلطان عثمانی چون ازحقیقت آگاه شد هردو نامه‌را تقدیم شاه‌اسمعیل نمود.

درنامهٔ ثانی چنین نوشته شده‌بود : «جناب امارت‌مآب حکومت‌نصاب سیادت انتساب ، مبارزالسلطنه والحکومة ، صاحب الفتح الجزیل ابن الشیخ سلطان حیدر الصفوی **امیر اسمعیل** اسس‌الله بنیان عدله وافضاله الی یوم‌الدین راکه مقام‌فرزند ارجمند این‌ولاء ومؤسس‌اساس سلطنت والاوسرسلسلهٔ دولت‌اعلی وجانشین کیخسرو وداراست ، اولاً بسلام سلامت انجام همایون ما مفتخر ساخته ، ثانیاً ابواب گله بل شکایت گشوده اظهار مینمائیم.

«بعداز اینکه آن‌فرزند عالیمقام بعزم کشیدن انتقام پدر حیدر سیر ازگیلانات خروج کرد وبافرخ یسار شروانشاه جنگید وبیاری بخت برو ظفریافت و بسزا رسانید ، بعد باالوند لوند محاربه نمود وبهزیمت گرفتار ساخت وبالشرف و الاجلال در تبریز گلبیز براورنگ خسروپرویز جلوس کرد وکامکار شد ، آنگاه که این‌دونوید مسرت پدید درمرزوبوم روم شایع گشت بسیار خرسند شدم ومنتظر قدوم‌بشیری بابشارتنامهٔ مخصوص ماندم که در ورود آن جوابنامهٔ تهنیت آمیزی با سفیر مخصوص بفرستم ، چون اعلام ازین‌قبیل وقایع‌عظیمه از عمدهٔ تکالیف حکمداران‌است. هنوز ازآنجانب نه‌بشیر وبشارت ونه اشارتی واقع شده‌بود ، که بشارت‌دیگر دربن کشور شایع گشت ومعلوم شد آن امارت مآب خطهٔ وسیعهٔ عراق و فارس را نیز از وجود مظلمه آلود باینداریه پاك و بآفتاب نجدست تابناك کرده بالیمن والاقبال ضمیمهٔ ممالك مفتوحه امیرانه نموده‌اند. چون این‌خبر شادی اثرتشنیف ساز صماخ مسرت گردید و بشارت نامهٔ‌نیز ازآنجانب نرسید ، لازم‌آمد که فتوحات پی‌درپی آن سیادت‌مآب شهامت‌نصاب

را تبریک وتهنیت گفته درطریقهٔ اخلاص کیشی ومودت گستری تقدم بجوییم ، و در این ضمن وصایای بی غرضانه هم بگوش هوش آن نتیجهٔ خانوادهٔ ولایت رسانیده نظردقت بافطانت آن امارتمآب را درباب تعمیق مضار چندمسئله منعطف سازیم.

« اولاً ـ دراکثار واسراف درقتل که باعث کوتاهی عمر وسبب بدنامی ابدی ودرشرع و عقل غیرممدوح است ، تابع هوای نفس جوانی نشده اجتناب فرمایند ، البته شنیده اید که نام **حجاج و چنگیز و تیمور** را اعالی وادانی بچه عنوان بزبان آورده ومی آورند.

«ثانیاً ـ لازم نیست که ترویج وتعمیم یک طریقهٔ مخالف عامهٔ مسلمین را از برای پیشرفت امور سلطنت سه روزه دنیا آلت قرارداده در میان امت خیرالبشر تفرقه بیاندازند بواسطهٔ این تباعد وتنافر الی آخر الایام امت مرحومهٔ ستمدیدهٔ حضرت خیر الانام را دشمن همدیگر ساخته قوای مادیه ومعنویه اسلام را بکاهند وباین وسیله باعث دست اندازی اعادی دین برممالک مسلمین شوند.

« ثالثاً ـ قبور و مساجد و تکایا و زوایا و سایر آثار سلاطین و امرا وعلمای سالفین وسابقین را نگذارند که بعضی نادانهای صوفیه باغوا و اغرای انبوهی از مغرضین ،که میخواهند موقوفات آنها را ملک قرار داده غصب کننده خراب نمایند، چه آنها اسناد وحجج مالکیت اسلام درآن ممالک و داعی ذکرجمیل مشاهیر رجال امت حضرت حبیب رب لاینام است.

« رابعاً ـ استمالت بعدل وانصاف در قلوب اهالی مؤثرتر از اظهار بطش و شدت و خونریزیست. بهتر اینست که در هرامر مساوات وعدالت وحریت مشروعه اهالی برای آن امارتماب پیشه کشته مرغ قلوب اهالی را بدام صدق نیت وحسن سلوك شکارکرده کسی را نرنجانند وطوری رفتار نمایند که اهالی آن مرز و بوم وطن آباء و اجدادشانرا ترك ننموده بخارج هجرت نکنند ، زیرا آبادی مملکت و بقای دولت بخشنودی رعیت ازحکومت است. هرگاه ایرانیان ازحکومت اتراك (بایندریه[1])

۱ـ آق قویونلو را بایندریه نیز گویند.

خشنود می‌بودند، آن سیادت مآب آن قدر ممالك را نمی‌توانست بآسانی فتح نماید.

«ایران مملکتی است که چندین سلاله از حکمداران معتبر قبل از اسلام در آن اقلیم توسن سلطنت رانده وبعضی از حکمداران آنها نیز در اغلب آبادیهای ممالك روی زمین بیاری همین ایرانیان فتحهای بسیار ممدوح کرده بین السلاطین بنام نیکی تفرد جسته‌اند.

« ایرانیان نیز ملتی بوده وهستند که تا پادشاه از نجبا و از خودشان نباشد بمیل انقیاد و اطاعت نمی‌کنند و میخواهند که پادشاه آنها در یکی از پایتختهای ایران ساکن شده خود را ایرانی بشناسد، و ایرانیان را نیز ملت حاکمه قرار داده بعدالت راه رود. لله‌الحمد والمنة آنجناب شهامت مآب که ازتمامی ایرانیان حسیب ونسیب ونجیب‌تر و منسوب بیکی از خانواده‌های قدیم و معروف و ممدوح‌ترین ایران و صاحب انصار و اعوان هستند، اگر عدالت را پیشه و ترفیه و آسودگی رعایا وبرایا را همیشه اندیشه فرمایند، اهالی ایران بالطوع والرضا واهالی هندوستان و ترکستان نیز فقط بیك توجه آنولا ربقهٔ تابعیت و اطاعت را بر رقبهٔ عبودیت و رقیت نهاده دربقاء و ارتقای دولت صوفیهٔ صفویه جانسپارانه خواهند کوشید. اما در عکس معامله هرگاه بحیف سیف مالك ایران هم باشند از شرق و غرب دولت و مملکت خود را هدف تیرعداوت عامهٔ مسلمین قرار داده آنی آسوده ازهجوم واقتحام حکمداران و امراء عامه اسلام نمانده مملکت ایران محصور و اهالی آن در انظار مسلمین مقهورخواهند شد. پس چرا عاقل کند کاری که باز آرد پشیمانی؟ مملکت پادشاه میخواهد. پادشاه مملکت و رعیت، و این هر دو بعدالت معمور و مرفه میشود. پادشاه، با دین ومذهب که از امور معنویه واخرویه است، چه کاردارد. اگر آن سیادت مآب نصایح مشفقانه، این جانب را اصغاء و قبول فرمایند. شکی نیست که همیشه دولت ابد مدت عثمانی را ظهیر و معین امارت و حکومت آنولا یافته عندالاقتضا معاونت فعلیه هم خواهند دید، وما علینا الاالبلاغ.

«چون درین ولا بنابر تأسیس اساس و داد و تمهید لوازم اتحاد و ابلاغ آن

نصایح قدوة الاماثل والاقران محمد چاوش بالابان زید قدره، بموجب سیاههٔ ملفوفه حامل بعضی هدایا ارسال نموده رفت تاشرایط رسالت و روابط را کماینبغی ازینجانب مؤدی کرده دقیقه‌ای معوق نگذارد وآنچه بزبانی سپارش شده است ، در وقت تقریر مجاز و مرخص فرموده خلافی درآن ملحوظ نفرمایند که از معتمدان و بندگان صداقت نشان قدیمی و صادق القول جبلی است و بعد از تلاقی و کسب صفا حسب القبول والرضا حسن اجازت و رخصت انصراف ارزانی داشته بتوفیق الله عزوجل روانهٔ اینجانب فرمایند . باقی ابواب معدلت و جهانداری بفزونی عمر و بختیاری گشاده باد الی یوم التناد برب العباد[۱] . »

شاه اسمعیل در موقعیکه بر ضد علاءالدولهٔ ذوالقدر وارد جنگ گردید ، عازم **بستان** شد وچون مجبور بود از حدود **قیصریه** که جزو متصرفات سلطان عثمانی بود بگذرد بسپاهیان خود دستور داد متعرض جان ومال رعایا ودهاقین نشوند، وبآنها بمهربانی و دوستی رفتار کنند ، و در نامه‌ای که به سلطان بایزید نوشت در آن از ورود بخاک عثمانی تاسف خورده و اظهار داشت بهیچوجه خیالی ندارد که بروابط دوستی دیرینه دو کشور خللی وارد سازد ، وبسرداران و سپاهیان خود دستور داده‌است که با ملاک وافراداین نواحی که موقتاً اشغال شده‌است صدمه‌ای نرسانند .

متن نامه چنین بود : « ... انهای رأی ملک‌آرای عقده گشای آنکه در تاریخ دوازدهم شهر ربیع‌الثانی در یورت **نخربورنی** (خر پوت) واقع شد و از آنجا کوچ بر کوچ توجه بجانب مخالفان مصمم است ؛ و محبت وعهد بدستوری که سابقاً مقرر بود بهمان دستور فیمابین مؤکد است وخلل پذیر نیست ، و دراین اوقات فرخنده ساعات که عبور ولایات دارالاسلام روم واقع شد یساق کرده بود یم که مطلقاً غازیان عظام وعساکر نصرت فرجام پیرامون اموال رعایای آن بلادنگردند وتعرض نرسانند و جمعی که بواسطهٔ عبور معسکر ظفر پیکر منهزم شده بودند، استمالت داده

۱ ـ کتاب انقلاب الاسلام بین الخاص والعام نسخه خطی کتابخانه ملی ص ۶۲ - ۶۷ - مجله دانشکده ادبیات شماره ۲ سال اول دی ۱۳۳۲ جنگ چالدران . نصرالله فلسفی

بمحل و مقام خود آیند که اصلاً با ایشان از هیچ وجه مهمی نیست ... چون غرض تأکید روابط محبت والقاء مواد مودتست زیادت اطناب نرفت ...[1] .

سلطان بایزید درجواب شهریار ایران بالقاب: «شهریار اعظم وتاجدار اکرم ملک ممالک عجم ونوئین بلادالترک والدیلم، جمشید دوران وکیخسرو زمان المؤید من عندالله ، الملک الجلیل شاه اسمعیل اسس الله قواعد عدله وعمره وایده بتوفیقه و نصره ... خوانده ونوشته بود.

« ... مکتوب بلاغت اسلوب ... در ایمن ساعات واشرف اوقات رسید و از وصول موکب متبرکش به قیصریهٔ محمیه خبیر و آگاه ساخت. امراء آن مرز وبوم را در تقدیم مراسم یگجهتی تأکید نموده اعلام رفت که در باب اتحاد وصفات ذات البین دقیقه‌ای فوت ننمایند وهمواره در خلوص و وداد و رضای طرفین کوشند... و چون رسوخ مودت ویگانگی آن سلطنت مآب عدالت مناب بدرجهٔ کمال وکمال درجه وضوح پیوسته، سکنهٔ آن مرز و بوم از قدوم نصفت رسوم منضجر نگشته رعایت خاطر همایون و جانبگیری ما را در هر باب محمی و مرعی داشتند و باعلوشان شمه‌ای از آن معطل ومعوق نگذاشته ، ان شاءالله الاعز الاکرم از این جانب نیز همان شیوهٔ مرضیه را معمول نموده شکل خلاف صورت پذیر نخواهد گشت و توابد این نعمت جلیله بساکنان ممالک طرفین سمت ظهور یافته و فضل و شکر آن بصحایف اعمال مندرج شده ثواب عظیم خواهد رسید ...[2] ».

هنگامیکه شاه اسمعیل در داخلهٔ کشور گرفتار بود ، **سلیم اول** حکمران طرابوزان چندین مرتبه بمرزهای ایران تجاوز نموده ، و حتی تا ارزنجان پیش روی کرده و برادر شاه ابراهیم را باسارت برده بود ، شهریار صفوی برای اعتراض برفتار سلیم سفیری بدربار سلطان عثمانی در استامبول (قسطنطنیه) فرستاد و درضمن دوستی

---

۱ ـ منشآت السلاطین ج ۱ ص ۳۴۶ - ۳۴۷ .

۲ ـ ایضاً ج ۱ ص ۳۴۷ .

وصلح بین دوکشور را مانند گذشته یادآوری نمود، ولی دربارعثمانی بطورشایستگی از سفیر ایران پذیرائی نکرد.

سفیر شاه صفوی که ملبس بقبای زربفت بود هنگام و رود همانطوریکه مرسوم بود بایستی دست سلطان را برای احترام بوسه زند، ولی باوچنین اجازتی داده نشد و فقط ببوسه زدن بزانوی سلطان اکتفا شد، چون شاه اسمعیل از شنیدن این خبر بی‌نهایت خشمگین شده بود هنگامیکه سفیر دربار عثمانی برای تقدیم نامهٔ جوابیه بدربار ایران آمد، مورد استقبال وپذیرائی قرار نگرفت. سفیر دربارعثمانی موقعیکه وارد دربار ایران شد، چون دید فرشی گسترده نشده است تا وی بنشیند، و بایستی نامه را ایستاده تقدیم شاه نماید، لباس خود را در آورده و بزمین پهن نموده برآن نشست. درباریان از این حرکت سفیر بی‌اندازه متعجب و متحیر شدند که چطورشاه در مقابل عدم احترامات لازمه از طرف سفیر عثمانی خون سردی خود را حفظ نموده و او را قطعه قطعه نکرده است.[۱]

این خون سردی شاه اسمعیل دربارهٔ حرکت سفیر و تنبیه نکردن او دلیلی بود برعلاقهٔ شاه ایران بدوستی با دولت عثمانی و تمام نامه‌هائی که بین سلطان‌عثمانی و شاه ایران مبادله می‌گردید، و سفرائی که بدربار طرفین فرستاده میشد نشانه‌ای بود از حفظ دوستی ظاهر بین دو رقیب. اما سیاست مسالمت آمیز و دوستی آنها بتدریج جای خود را بسیاست خصمانه داد،

شاه اسمعیل که توانسته بود درائر فداکاری امنیت را در سراسر کشور ایران برقرار سازد، و حکومت مقتدر مرکزی تشکیل دهد، ازاین پس میتوانست رقیب سر سختی در مقابل سیاست توسعه طلبی‌سلاطین عثمانی گردد، از طرف دیگرسلاطین عثمانی که تابحال ازتوسعهٔ سیاست تجاوزکارانه خود درشرق جلوگیری کرده‌بودند

۱ ـ فن هامر پورگشتال Von hammer purgstal، تاریخ امپراطوری عثمانی.

ص ۲۹۰

با بسلطنت رسیدن **سلطان سلیم‌اول** سیاست تهاجمی وتوسعه طلبی آنها جانشین سیاست دوستی و مسالمت شد .

بسلطنت رسیدن سلیم اول در نتیجهٔ ضعف و ناتوانی سلطان بایزید دوم بود، وچه در داخل کشور رقابت وکشمکش بین برادران، پدر و پسران خاندان سلطنتی هرج و مرجی ایجاد نموده ، و موجب ضعف حکومت مرکزی گشته بود .

مدت زمانی بود که شاهزادگان عثمانی بادسایسی کوشش می کردند که برتاج و تخت امپراطوری عثمانی دست یابند . سلطان بایزید دارای هشت پسر بود که سه نفر آنها بنام **قورقود، احمدوسلیم** در اواخرسلطنت بایزید هنوزحیات داشتند، و هر سه بترتیب بر ولایات تکه (تکه ایلی) واقع درسواحل جنوب باختری **آسیای‌صغیر** و **اماسیه** در شمال ، **طرابوزان** در شمال شرقی آن سر زمین حکومت می کردند ، و **سلیمان** پسر سلیم هم در شبه جزیزه **کریمه** فرمانروائی داشت . چون سلطان بایزید برخلاف سنت احمد را بجای قورقود بجانشینی خود برگزید ، موجب نفاق بین پسرانش شد و سلیم که مردی جاه طلب ، جسور و شجاع بود سپاه **ینی‌چری** را با خود همدست ساخته ، از پسرش نیز کمک گرفت و از پدرش خواست تا حکومت یکی از متصرفات اروپائی کشور عثمانی را بوی واگذار کند ، تا بپایتخت نزدیک‌تر باشد ، ولی سلطان بایزید با در خواست وی موافقت ننموده سلیم بناچار تا پشت دروازهٔ شهر **ادرنه** پیش آمد ، وبایزید مجبور بموافقت با درخواست پسر خود گردید و فرمانروائی ولایات **سمندریه** و **ودین** از متصرفات اروپائی خود را باو واگذار نمود .

در همین زمان در مرزهای خاوری امپراطوری عثمانی شورشی درگفت برپاشد که تبدیل بجنگ داخلی درکشور عثمانی گردید . در۹۱۷ ﻫ ۱۵۱۱ م باباشاه‌قلی پسر باباحسین خلیفه ازطایفهٔ **تکلو**[1] بجای پدرش بریاست فرقهٔ **صوفیان** برگزیده وحاکم

۱- تاریخ شاه اسمعیل . نسخه خطی . کتابخانه ملی پاریس . هامر تاریخ امپراطوری عثمانی . ص ۴۰ - ۲۹۲ ادوارد برون ، تاریخ ادبیات ایران . ج ۴ ۷۰ - ۵۶ .

تکه شد. اهالی این شهر که ازشیعیان متعصب وفدائی شاه اسمعیل بودند، بکمک حاکم جدید خود، که خود را نمایندهٔ تام الاختیار شاه صفوی میخواند، دست بشورش زدند. حاکم آناطولی که از طرف بایزید دوم مأمور خواباندن شورش بود بدست آنها گرفتار شد و بقتل رسید.

بنابر گفتهٔ **نولدس**[1] «بایزید بعد از طی یک عمر مضطرب و متشنجی طریقهٔ مسالمت در زندگانی خود اختیار کرده بود و بیشتر اوقات را بمطالعهٔ کتب فلسفی و معاشرت با دانشمندان بسر میبرد، هر چند که مصالح دولت و میل و تقاضای سران سپاه غالباً بایزید را برخلاف اراده‌اش بمیدان جنگ میکشاند... چون‌پنج سال در عیش وسکون بسر رفت از یک تغافل کوچک ناگهان‌آتشی درآسیا افروخته شد که بعدها بزحمت زیاد باریختن خون جمع کثیری از ملت و بخطر افتادن سر حدات شرقی خاموشی پذیرفت. سبب این واقعه دو نفر ایرانی مزور بودند موسوم به حسن خلیفه و پسرش شاه قلی این دو نفر فراراً به آن نواحی آمدند واظهار زهدو ورع نموده، درمیان سکنه خشن و وحشی‌آن ولایات شهرتی بکمال‌یافتند، وگروهی مریدان سرسست پیدا کردند (که ازاصول مذهب جدید دماغشان‌اشباع یافته‌بود) بدواً راجع‌بحقانیت جانشینان پیغمبر خلاف کردند و بعدها چنان شورشی در مردم تولید نمودند که قسمتی هنوز در غلیان است وقسمتی با خونریزی بسیار بزحمت فرو نشست.»[2]

شاه‌اسمعیل که بعلت هرج ومرج داخلی کشورعثمانی زمینه را مساعد میدید در این نواحی دست بتبلیغات مذهبی زد وباین سبب شورش در خاک عثمانی بیش از بیش توسعه یافت، و تمام شیعیان آناتولی دست بطغیان زدند، و موجب خطر بزرگی برای سلطان عثمانی گردیدند.

۱- حسن خلیفه در زمان حیات شیخ حیدر ازطرف وی برای دعوت عثمانیان به شیعه ولایت تکه فرستاده شده بود.

۲- برون تاریخ ادبیات ایران. ج ٤ ٥٧ - ٥٦

دولت عثمانی که تا این زمان با دشمنان نیرومندی در اروپا بنبرد مشغول بود ، از آغاز تأسیس شاهنشاهی صفوی در مرزهای خاوری نیز گرفتار حریف تازه نفس و متعصب تازه‌ای گردیده بود ، که با تبلیغات مذهبی وتحریکات سیاسی در ولایات شرقی و جنوبی آسیای صغیر ، و اتحاد با دشمنان عثمانی در اروپا و افریقا موجب تجزیه وانقراض آن دولت می گردید .

هوا خواهان و مریدان شیعی مذهب خاندان صفوی ، و مریدان و فدائیان شاه اسمعیل که دربیشتر ولایات امپراطوری عثمانی مسکن داشتند، پیوسته بتحریک و دستورشاه صفوی برای رواج مذهب شیعه ، وتضعیف امپراطوری عثمانی بتبلیغات مذهبی وایجاداختلاف، وتاخت وتازمیپرداختند، چنانکه ذکرشد زمانیکه‌شاه‌قلی‌بابا دست بشورش زد از دستجات مختلف شیعیان ومریدان خاندان صفوی بکمک وی شتافتند وبولایات **قرامان** تاختند، وبر**قراگوز پاشا** حاکم آنجا پیروزشدند، وبولایت **سیواس** هجوم‌آوردند بطوریکه بایزید دوم مجبور شد **علی‌پاشا** وزیر اعظم عثمانی را با سپاه انبوهی بدفع بابا شاه قلی بفرستد ، و در نبردی که بین آن دو درگرفت هر دوکشته شدند و طرفداران شاه اسمعیل پس از شکست ترکها مجبور به فرار بخاك ایران شدند .

اهمیت تبلیغات مذهبی و شجاعت و شهامت شاه ایران در تضعیف قدرت امپراطوری عثمانی که در اندك مدتی تمام نواحی خاوری کشور عثمانی را فراگرفت نشانه‌ای از عظمت خطری بود که این کشور را تهدید می کرد ، ومسلماً اگر شهریار صفوی میتوانست بموقع کمك نظامی ومالی بشورشیان شیعه برساندپیروزی وی حتمی بود ، و میتوانست مانند نواحی خاوری ایران ، که بابتخت نشاندن با بر دست نشاندهٔ خودحکومتی‌مطیع خود درآنجاایجادکرده بود درباختر کشورنیزسلطانی را برتخت سلطنت عثمانی می‌نشاندکه دست‌نشاندهٔ وی‌باشد، ولی شاه‌اسمعیل بعلت گرفتاری‌های داخلی‌نتوانست ازاین موقعیت استفاده برد، وکمك‌بشورشیان نماند. باین جهت شورش بجائی نرسید و شورشیان سرکوب شدند .

این گونه حوادث روابط بین دو کشور رقیب را تیره کرد ، ولی بایزید دوم پیرو فرسوده شده بود وشاه اسمعیل نیز بسبب خطری که ازطرف ازبکان او را تهدید می کرد ، بجنگ مایل نبودند ، چنانچه پس از شنیدن خبر تاخت وتاز وکشتار شاه قلی بابا در ولایات عثمانی سلطان عثمانی برد باری و ملایمت نمود ، و فقط بنوشتن نامه اکتفا کرد .

« ... ای جوان کم تجربت ، باز نصیحتی از پدر بشنو . از برای قبولانیدن مذهب تازهات خون مسلمانان را مریز، و وعید من قتل مؤمناً متعمداً فجزائه جهنم خالدین فیها، را از خاطر دور مدار. طریقهٔ اجداد عظامت انارالله برهانهم را مسلك خود ساز. فرستادن پوست شیبك خان سلاطین شجاعت آئین عثمانیان را گرفتار خوف و تلاش نمیکند. بعضی اشخاص ملعنت اختصاص را باین مملکت فرستادن وجهال نیك وبد نفهم این ممالك را بوسیلهٔ ایشان بالاغفال بایران کوچانیدن و در راهگذار شان آبادیها را تاراج و اهالی مسکونه را مقتول گردانیدن کار دزدانست نه کار پادشاهان . مملکت ایران مانند پلی است که میان دو اقلیم بسیار وسیع اسلام نشین قرار دارد. این پل محتاج بیك محافظ با اقتدارست که هنگام لزوم درسرپل جلو دشمن اسلام را بگیرد و بامداد غازیان نگذارد که حمله آوران از پل باقلیم دیگر بگذرند و بخرابی بپردازند. از روش کارهای فوق الطبیعه استنباط میشود که حضرت مالك الملك شما را بجهت محافظت آن پل انتخاب کرده موفق بفتح ونصرت مینماید. پس لازم و واجبست که تشکرات مقتضیهٔ خداوندی را بجای آورده قدر این نعمت عظمی را بدانید واین پل را بواسطهٔ مباینت مذهب قطع نکرده مسلمانان طرفین را منع از مراوده و ملاقات یکدیگر ننمائید. چنانکه پیش از این اظهار کرده بودیم رعیت عدالت میخواهد و سلطان اطاعت از رعیت، مذهب امری استمعنوی سلطنت امریست مادی ، بر سلطانست که عدالت پیشه کرده مداخله بامور معنویه ننماید .

« دیگر آنکه از استیلای ممالك روم قطع امید کنید و بهتر آنست جد و جهد

با ضمحلال وجود ملوك الطوایف ایران و توران وهندوستان نموده سلطنتی بسیار با قوت در آن سامانها تأسیس کنید. و من بعد طوری رفتارنمائید که غازیان عثمانیان که مشغول بجهاد فی‌سبیل الله وساعی باعلای کلمهٔ الله هستند ، ناچار بکشیدن شمشیر انتقام از نیام گشته ، رو بایران‌آورند ، وبیش‌ازپیش ویران سازند. وما علینا الاالبلاغ والسلام»[۱] .

جنگهای داخلی در قلب امپراطوری عثمانی به **سلیم اول** اجازه داد بکمک سربازان ینی‌چری وارد قسطنطنیه (استامبول) گردد ، وبایزید دوم را وادار باستعفا کند (هشتم صفر ۹۱۷ ﻫ ۱۵۱۲ م) ، وچند روز بعد با اجازت پسرش سلیم شاه مخلوع به دیموتیقه[۲] زادگاه خویش رفت ، ولی دربین راه بدست‌یک پزشک‌یهودی مسموم شد.

---

۱ کتاب حقیقة التواریخ . اسماعیل بیات توقیعی نقل ازکتاب انقلاب الاسلام ص ۹۸ - ۱۰۰ . رجوع شود بمجلهٔ دانشکده ادبیات مقالهٔآقای فلسفی راجع بجنگ‌چالدران . دی ۱۳۳۲ چاپخانه دانشگاه .

Demotica - ۲

روابط شاه اسمعیل و سلطان سلیم اول

همینکه سلطان سلیم اول براریکهٔ سلطنت تکیه زد ، و بکشتن مخالفان خود و برادران و برادر زادگان خویش که مدعیان سلطنت بودند پرداخت ، نخست برادربزرگ خود **احمد** را ، که باشاه اسمعیل دوستی واتحاد داشت، و در**آناطولی** خطبه بنام خود خوانده بود، بحیله بپایتخت دعوت کرد واو را بقتل رساند[1] ، سپس برادر دیگرش قورقود را نیز اسیر وخفه نمود.

از پنج پسر بایزید دوم فقط **سلطان مراد** توانست به ایران گریخته ، به تبریز نزد شهریار صفوی برود ، شاه اسمعیل از او پذیرائی شایانی نمود ، و قسمتی از سر زمین فارس را به سلطان مراد بخشید ، و او را روانهٔ آن دیار نمود اما مراد در کاشان بیمار شد، و در اصفهان درگذشت. جسدوی بدستور شاهایران بیرون دروازهٔ **توقچی** درجوار مزار**شیخ علی‌سهل اصفهانی** بخاك سپرده‌شد .

سلطان‌سلیم زمانی که برادرش‌سلطان مراد در دربارشهریار صفوی بسرمیبرد سفرائی باهدایای فراوان ونامه‌ای بدربارایران فرستاد ، وچنانکه رسم بود شاه ایران

۱ـ درباره قتل احمد برادرش دراحسن التواریخ چنین‌منقول است : «پس ازمرگ سلطان بایزید خان پسرش احمد در آنادولی (آناطولی) خطبه بنام خود خواند. سلطان‌سلیم از زبان پاشایان درگاه مکاتبات نوشته ، مضمون آنکه هرگاه آنحضرت با مردم اندك خود را باسلامبول رساند، این بندگان کمرخدمت برمیان جان بسته سلطان سلیم را گرفته شما را پادشاه میسازیم ، آن ساده‌لوح باین‌فریفته شده سلطان مرادپسر خود را درمیان لشگرگذاشته خود با پانصد سوار متوجه استامبول گردید وسلطان سلیم با جمعی کثیر ویرا استقبال نموده بقتل آورد... ص ۱۳۶ . ویکنت دو لاژونکیر Le vte de la jonquière ، امپراطوری‌عثمانی ج۱ ص ۱۳۷ .

را از مرگ سلطان بایزید دوم و جلوس خود آگاه کرد ، و از او خواست تا سلطان مراد را تسلیم نماید ؛ ولی بدستور شاه اسمعیل نمایندگان سلطان عثمانی تماماً بقتل رسیدند .

پس از آنکه سلطان سلیم مخالفان و مدعیان تاج و تخت را از بین برداشت، و تمام شورش‌ها را خواباند متوجه ایران شد و برای مقابله با سیاست جدید پادشاه ایران ، که زمینهٔ حملات‌نظامی را بوسیلهٔ تبلیغات وشورشهای مذهبی‌مهیا میساخت خود را آماده ساخت .

همینکه سلطان عثمانی‌توانست در داخلهٔ کشور امنیت را برقرار سازد دستور داد صورتی ازتمام پیروان ومریدان شاه اسمعیل که شیعه بودند ، و در آسیای‌صغیر بسرمی‌بردند ازسن هفت تاهفتاد سالگی تهیه کنند ، وتماماً را بقتل رسانند : «چون شاه قلی فرارکرد یونس پاشا (صدراعظم‌سلطان سلیم اول) فرمان داد ، که دربلاد آسیای صغیر بجستجوی متابعان مذهب ایران شتافتند ، واشخاصی راکه درشورش اخیر اسلحه برداشته بودند، امر داد ببدترین سیاستی مقتول ساختند، وبقیةالسیف را با آهن سرخی در پیشانی نشان کنند ، تا بعدها شناخته شوند ، وآنها را با اقوام فراریان ، و همراهان شاه قلی و ورثهٔ مقتولین‌به اروپاکوچ داد ، و دربلاد **مقدونیه وایپروس وپلوپونز**متفرق ساختند ، تا اگر شاه قلی‌که به ایران پناهنده شده است باز گردد، ولشکری جدید بیاورد اینها دوباره بوی نپیوسته شورشی ازنو برپا نکنند این بود شرح آغاز وانجام شورش عظیمی‌که مملکت عثمانی را بهم زد . اگرشاه ایران‌کاملاً از موقع استفاده میکرد بسهولت قسمت اعظم ولایات آسیای عثمانی را متصرف میشد » .[1]

۱ـ ادوارد برون تاریخ ادبیات ایران ج ٤ ص ٥٧ . اما هیچیک از مورخان ایرانی نامی از این قتل عام دهشتناك نبرده‌اند، ولی بقول فون هامر قتل عام مزبوراز فجیع‌ترین اعمالی است‌که بنام مذهب صورت‌گرفته است. بنابگفته نویسندگان ترك سعدالدین سلاك

بقیهٔ حاشیه درصفحهٔ بعد

معذلك این خونریزی وسرکوبی شیعیان تنها علت اختلافات سیاسی بین دو کشور نبود. سلطان سلیم خود فکر خلافت تمام مسلمین جهان، و جانشینی پیغمبر اکرم را در سر می‌پروراند، وکوشش داشت تا دنیای اسلامی راکه در انحطاط بسر می‌برد احیاء نموده و برآن فرمانروائی کند.

ازبک‌ها نیز علاوه بر هم مسلك بودن با عثمانیان با آنها روابط دوستی و اتحاد نیزداشتند، شریف مکه وخان‌های کریمه اطاعت وانقیاد خود را نسبت بوی ابراز داشته بودند، تنها شاه اسمعیل صفوی بودکه سدی در مقابل خود ستائی سلطان عثمانی ایجادکرده بود وحاضر بپذیرفتن اصول خلافت در خاندان عثمانی نبود، وچنانکه فون‌هامر در تاریخ امپراطوری عثمانی ذکرکرده است: «خاندان ترك عثمانی و شاهنشاهی صفوی، بدون آن‌که نسبتی با خاندان حضرت علی‌علیه السلام، یا معاویه داشته باشند، سیاست تجاوزکارانهٔ خود را برپایهٔ عقاید مذهبی قرار دادند و با وجود آنکه مدت زمانی می‌گذشت که دیگر اخلاف حضرت علی هیچگونه ادعائی نسبت بتاج وتخت، وخلافت اسلامی ابراز نمی‌داشتند. دو فرقهٔ شیعی و سنی اقوام همسایه و رقیب، مسلحانه برای دفاع از عقاید خود تا بامروز

بقیهٔ حاشیه از صفحه‌قبل

زاده وعلی ابوالفضل بن ادریس بتلیسی عدهٔ کشتگان به چهل هزار نفر می‌رسید. و علی ابوالفضل بن ادریس این واقعه را بشعر درآورده است.

فرستاد سلطان دانا رسوم / دبیران دانا بهر سرز و بوم
که اتباع این قوم را قسم‌قسم / درآرد بنوك قلم اسم اسم
ز هفت و زهفتاد ساله بنام / بیار د بد یوان عالی مقام
چو دفترسپردند اهل حساب / عدد چهل هزارآمد ازشیخ وشاب
پس آنگه بحکام هرکشوری / رساندند فرمانبران دفتری
بهر جاکه رفته قدم از قلم / نهدتیغ برآن‌قدم بر قدم
شد اعدام این‌کشته‌های دیار / فزون ازحساب‌قلم چهل هزار

بزد و خورد پرداخته ، نسبت بهم خصومت ابراز داشته‌اند . »[1]

این سیاست خصمانهٔ مذهبی سلطان سلیم نسبت به ایران باسیاست توسعه‌طلبی وی تشدید میشد ؛ یعنی در حقیقت سیاست مذهبی و کشورگشائی با سیاست نظامی برای برقراری امنیت در مرزهای شرقی امپراطوری عثمانی توأم بود .

سلطان سلیم هیچوقت حاضر ببخشش شاه‌اسمعیل که حاضرشده بود از فراریان ترك بخاك ایران پشتیبانی کند ، و بآنها مسکن دهد ، و از آنها برای اغتشاش و شورش در امپراطوری عثمانی استفاده برد نبود مخصوصاً آنکه در زمانیکه سلطان سلیم برضد پدرش بایزید دوم شورش نمود ، و بقتل برادران خود مبادرت ورزیده بود ، شاه صفوی از برادرش سلطان مراد حمایت کرده و از سلطنت احمد پشتیبانی نموده بود و پس از شکست احمد از سلطان سلیم به دو پسرانش که در زمان تاج گذاریش بدربار شاه صفوی آمده‌بودند واز شاه‌ایران در خواست کمك نموده بودند[2] وعدهٔ مساعدت‌داده‌بود .

علاوه برآن همسایگان عثمانی مانند سلطان مصر ، و علاءالدوله ذوالقدر که کشور خودشان را در معرض حملات عثمانیان می‌دیدند بیش از پیش به شاه اسمعیل نزدیك شده بودند، واز تحریکات او برضد دولت عثمانی پشتیبانی مینمودند . شاه اسمعیل از این موقعیت استفاده کرده سفیری نزد سلطان مصر ملك الاشرف قانصو غوری فرستاد . سفیر ایران بهمراهی دویست نفر باتشریفات خاص بطرف مصر حرکت نمود ، و هدایای گرانبها و یك یوزپلنگ زنده برای سلطان مصر فرستاد ، و از او خواست که با او روابط دوستی واتحاد برقرار سازد ، و برضد عثمانیان از او کمك طلبید[3] در ضمن گرجستان نیز علاقه خود را بشرکت در این اتحادیه

۱- فون هامر تاریخ امپراطوری عثمانی ص ٤١٤ - ٤١٣

۲- هامر تاریخ عثمانی ص ٤١١ . Le viconte de la jonquiére تاریخ امپراطوری عثمانی ج ۱ ص ۱۳٦ - ۱۳۷

۳- ایضاً ص - ۱٤۰

ابراز داشت و بدین ترتیب یک اتحادیهٔ نیرومندی برضد امپراطوری عثمانی تشکیل شد.[1]

علت دیگری که سلیم را برآن داشت متوجه ایران گردد، نظرهای نظامی وسوق الجیشی بود. سلطان عثمانی کوشش داشت که بهر نحو شده امنیت را در مرزهای خاوری کشور خود برقرار سازد، زیرا مرتباً از طرف کردهای دست نشاندهٔ ذوالقدر دوست ومتحد سلطان مصر، تهدید می‌شد، و درضمن قدرت آنها سدی مستحکم بود در مقابل پیشروی سلطان عثمانی بطرف خاور. در نتیجه بعلل مختلفی که ذکر شد سلطان سلیم تصمیم بورود در جنگ برضد ایران گرفت.

۱ـ مقبل بیک. لشکرکشی به ایران ۱۵۱٤ ص ۲۵۹

جنگ چالدران

کشمکش بین دوکشور معظم و رقیب عثمانی و ایران هنوز حتمی نبود ، ولی حادثه‌ای اتفاق افتاد که هر دو کشور را وادار بجنگ نمود . این حادثه بدین منوال بود که زمانیکه سلطان سلیم پس از خلع پدرش بایزید دوم از سلطنت ، بپادشاهی رسید سفرای کشورهای بیگانه مانند امپراطوری **ونیز** ، **مجارستان** ، **مصر** و **روسیه** برای عرض تبریک هدایائی بدربار سلطان عثمانی درشهر **ادرنه** فرستادند، ولی شاه اسمعیل نماینده‌ای از طرف خود بدربار وی نفرستاد ، چون او را غاصب سلطنت میدانست ، وهمانطوریکه ذکر شد از سلطان احمد جانشین رسمی پدرش بر تخت سلطنت عثمانی رسماً پشتیبانی‌نمود .[1]

این بی اعتنائی شهریار صفوی که برخلاف سنن و آداب و رسوم سلطنتی بین دوکشور بود نشان می‌داد تا چه اندازه شاه ایران سلطان سلیم سلطان عثمانی را تحقیر می‌نمود . این موضوع سلطان خود خواه وجنگجوی عثمانی را سخت خشمگین ساخت وتصمیم او را بحمله بخاك‌ایران تقویت نمود، و دستور داد در روز نوزدهم محرم ۹۲۰ ه شانزدهم مارس ۱۵۱٤ م در شهر ادرنه **دیوانی** فوق العاده تشکیل دهند و در آن جنگجویان وادبا و وزراء و روحانیان گردآیند ،

در این شورا سلطان سلیم شرحی در بارهٔ شاه صفوی و دولت شیعی مذهب ایران بیان‌کرد و متذکر شدکه خطرات زیادی از این مذهب جدید وترویج آن بدست شخصی چون شاه اسمعیل که بهترین مبلغ ومروج آن است متوجه دنیای‌اسلام خواهد شد و جهاد برضد «زنادقه قزلباشیه» را از وظایف دینی خود وتمام مسلمانان دانست .

۱- بصفحه ۱۶۳ همین کتاب رجوع

دلائل مذهبی سلطان عثمانی بزودی تمام حاضران و مخصوصاً روحانیان و علما را برآن داشت که گفته‌های سلطان عثمانی را بپذیرند وفتوی بجهاد برضدشهریار صفوی وپیروانش بدهند[1] . امااین دلائل مذهبی برای سران سپاه قانع کننده نبودچون نبردبرضد قزلباش‌ها خالی‌ازاشکال نبود وشکلات تجهیزسپاه بسیار وتهیه خواربار خیلی گران و پرزحمت بود، مخصوصاً آنکه ایرانیان درکشورخود بنبرد می‌پرداختند و سران سپاه ترك بایستی راهی بس طولانی طی نمایند و با خطراتی مواجه گردند. باین جهت با سکوت عدم رضایت خود را آشکار ساختند ، ولی موافقت افراد سپاه سلطان سلیم را مصمم بجنگ با ایران نمود ، و فرمان داد سپاهیان ترك در جلگهٔ ینی شهر جمع شوند ونامه‌هائی در این باب بحکام ولایات فرستاد.

سلطان عثمانی درروز دو شنبهٔ ۲۲ محرم ۹۲۰ هـ ۱۹ مارس ۱۵۱٤ م از ادرنه خارج و دوم صفر به استامبول وارد شد . در ضمن نامه‌ای برای **عبیدخان ازبك** جانشین شیبك خان عمویش که بر ماوراء النهر حکومت می‌کرد فرستاد واو را تحریك نمود که از خون عمویش که بدست شاه صفوی ریخته شده انتقام بگیرد و زمانی که سپاه عثمانی به ایران حمله برد او نیز به خراسان بتازد.

درنامه چنین نوشته بود : « **والاجناب امارت مآب عزت نصاب دولت قباب** رفعت‌مناب سعادت‌اکتساب سیادت‌انتساب ملکی‌الذات ملکی الصفات ملکی‌العزمات مالك نواحی الملل سالك اقاصی‌الدول ناصب رایات الحشمةالزاهرة علی قمةالقبة الخضراء رافع‌الویةالمعظمة الباهرة علی ذروة المجد والاعتلاء باسط الامن والامان ناشرالعدل و الاحسان المستغنی عن التعریف والتوصیف والبیان المختص بصنوف لطایف عواطف الملك المستعان جلال الدولة والدنیا والدین حضرت‌اخوت مرتبت عبیدخان ...» .

مدتیست که اهالی بلاد شرق از دست صوفی بچه لئیم ناپاك اثیم افاك ذمیم سفاك بجان آمده‌اند . با طایفهٔ گمراه که « و من الناس من یتخذ من دون‌الله انداد

۱- مقبل بیك . لشگرکشی به ایران ص ۵۹ - ٥٤

یحبونهم کحب‌الله» وفرق‌ضالهٔ سرنگون که «یقطعون‌ماامرالله به‌ان‌یوصل ویفسدون فی الارض اولئك هم الخاسرون» حسب حال ایشانست بایقاد نارتعدی دود از خانمانها برآورده و بهر ناحیه که قدم نهاد کرهٔ خاك‌آن ناحیه را گوی صولجان فتنه و فساد گردانید تا ازصف نعال فرمانبری بصدرصفهٔ فرمان دهی ترقی‌یافت. در رقعهٔ بقعهٔآن دیارچون خط ترساکژ روی رشعار وثثار خودساخت. دماء مکرمه ومحصونه وفروج محرمه و مصونه را در معرض استباحت داشت. اهل و عیال ومال ومنال مسلمانان و حرث و زرع ونسل وضرع مستهلك و دفائن و ذخایر اکابر واصاغر همه عرضهٔ تلف‌گشت. ازقتل واسر وشکنجه وزجر آنچه درین عهد بمسکینان‌مظلوم از آن ظلوم وغشوم رسید اسباط بنی‌اسرائیل را از آل فرعون جبار وسکان بیت ـ المقدس را از بخت‌النصر غدار نرسید. دیرست که چشم‌آن غنوده بختان چون بخت و خرد صاحب دولتان روی خواب ندیدست ...»

«حالیا نسمات بواعث‌نعمت ازسبب الامور مرهونهٔ باوقاتها وزیدن گرفت و نفخات غیرت دین محمدی علی واضعه افضل الصلوة نوائر عصبیت پادشاهانهٔ ما را اشتغال داد وصیانت ناموس‌شریعت‌احمدی‌علیه‌اکمل‌التحیات‌خاطر عاطرجهانبانی را باحراز مثوبات جهاد تحریض وحضیض فرمود و شهسوار همت عالی نهمت پای عزیمت انا ظالم ان لم انتقم عن الظالم، در آورد. بعد از استخارهٔ ملك متعال و استشارت ملهم عقل فعال، رای جهان آرای بقلع وقمع آن مفسد خودکام وملحد خود رای مقرر و مصمم گشت. با لشگری انبوه و گروهی پرشکوه .... برون ازحد وعد، هر یکی در شمشیر زنی و خنجر گذاری بسان خورشید وبهرام مشهور جهان و همچون شهاب وسماك رامح در نیزه بازی و تیراندازی مشارالیه بالبنان است، عن قریب نهضت همایون بر سر آن سرلشکر جنود شیاطین و بیشوای عنود ملاعین و قافله سالارکبروکین و سر نفر رهزنان دنیا و دین سرکوزقلب منشرح الصدرست رجاء واثق وامل صادقست که برحسب مضمون منیف من کان‌لله کان‌الله له ... توفیق الهی رفیق وتائید نا متناهی همطریق ... گشته صبای نصرت بحکم نصرت

بالصبا در فضای ولقد نصرکم‌الله فی مواطن کثیره علمهای سر افراز را طلاوۀ خفوق واهتزاز بخشد...

«... جنابعالی را هم بهر والد[1] بزرگوار خویش تغمدالله بغفرانه از همه بیش بحقیقت معلوم ومتصورست که جوهر پاکیزۀ روح دریست بی‌بها در بحرفطرت که جز غواص صفت تکوین احسن الخالقین کسی را بدو دست رس نیست ..

«خون چنین پادشاه خردمند دانش پسند و عدل پرور داد گستر هدرگشتن بفتوای کتب‌علیکم القصاص فی‌القتلی در هیچ مذهب روانیست، وجه اولی وطریق اولی عندالله و عندالناس آنست که هر جد و جهدی که در آئینۀ احتمال عقلی و سرایای حیطۀ فهم و حوزۀ قوت وهمی رخ نماید، مباشرت فرمایند و راه مسارعت پیمایند، باشد که سهام صائب تدبیر بنشانه گاه نهادۀ تقدیر حسن اصابت نماید.. و و جود ناپاك‌آن‌ظالم غاشم ازمیان‌برخیزد. وغباری که از نکباء نکبات روزگار او برخاسته است بآب تیغ آتشبار مجاهدان دین دار فرونشیند فیما بعد جادۀ مخالصت گشاده و اسباب مواصلات بحکم تواصلوا بالکتب و لوشط المزار آماده شود بتورد رسائل تودد پیام وتردد رسل ذوی‌الاحترام باتحف‌محبت‌آنها وهدایای مودت اعلام تعاطفی که از تعارف ارواح در عالم اشباح سربزند از جانبین درمیان آید وحبل وداد واتحاد که استمساك احبا و اولیاء بدان‌باشد ازطرفین دوتاگردد بنیان یگانگی و اخوت روز بروز استحکام گیرد، وبنیاد ذات البین ساعة فساعة برامری که ستودۀ قدرت وآزمودۀ حکمت و فرموده شریعت است تأکد پذیرد.

اکنون برای تبلیغ‌این وثیقۀ صدق وصفا وانهاء این‌پیام مسرت‌انبا ازغلامان خاصۀ مامحمدبیك رزقت سلامة بدان‌صوب صولت‌مآب روانه‌گردانیده شد انشاءالله تعالی الاعزچون بشرف ملاقات حضور سرور بخش‌اختصاص یابدبخیر وزودی باخبار مسرات آن ذات ملائك ملکات باز مراجعت ومعاودت نماید همواره امداد عنایت ربانی و توفیقات سبحانی وتائیدات صمدانی قرین حالباد. بحق‌النون والصاد تحریر

۱- منظور عموی وی است.

فی اواخر شهر محرم الحرام سنه عشرین وتسعمانه»[۱].

عبیدخان ازبک جواب نامهٔ سلطان سلیم را در اواخر جمادی الثانی همان سال بتوسط **خورشید بهادر** از سرداران ازبک بدربار عثمانی فرستاد ..

مضمون نامهٔ سردار ازبک چنین بود:

« بخدمت عالیحضرت خلافت منقبت سلطنت مآب معالی نصاب فلک بارگاه ستاره سپاه سلطان سلاطین جهان وخاقان خواقین زمان پادشاه کشورگشای عدوبندو شاهنشاه ملک آرای ارجمند خدیو روم و یونان وخداوند خدایگان عالیشان شهریار بحر و بر وخداوندگار مظفر کهف الغزاة و المسلمین ، قاتل الکفرة و المشرکین ، قامع الفجرة و المتحدین المؤید من عندالله الذی لااله سواه ابوالنصر والفتح سلطان سلیم شاه .... کفی به شهیدا که همواره ولاجوی و هوا خواه آن سلطان جهان پناه بوده و میباشد و از دل وجان مشتاق جمال فرح مآل آن پسندیدهٔ دوران و مخدوم عالم و عالمیانست حضرت مسبب الاسباب عظیم شانه وکل احسانه وسیلهٔ که باعث ملاقات حقیقی گردد بخیر و خوبی میسر کناد ....

بعد هذا مشهود ضمیر منیرخورشید نظیر جهانگیر وخاطر عاطرفیض مآثرلانظیر اینکه بفرمودهٔ (وان تعد وانعمةالله لاتحصوها) . تعداد نعم بی‌نهایهٔ الهی نسبت بایام همایون پادشاهی مازیاده از آنست که شمهٔ از آن بتحریر رافان زمان و تقریر متکلمان انس و جان بزبان و بیان گنجد لابل شکران عطیهٔ بی‌پایان نه درآن‌حدود مرتبه است که بشکر شاکرین و ذکر ذاکرین ازعهده حمد وسپاس آن توان بیرون آمد. شعر .... با آنکه حضرت خاتم‌انبیاء علیه‌التحیة والثنا درین مقام کشح مقال از لااحصی‌ثناء کرده اما بگفتهٔ العبادةبقدرالطاعه غفلت از شکرگذاری نتوان‌نمود .. واز جملهٔ اقامت برین امر دفع شررنا رفتن وانطفاء آنست بر رشحات شمشر بدار و صرصر قهر صاعقه کردار از فراروزگار اهل روزگار وستم رسیدگان طغاة بغاة غدار علی الخصوص زنادقهٔ اوباش و ملاحدهٔ قزلباش دمرهم الله و خذلهم که از ابتداء

۱- منشآت فریدون بیک ج ۱ ص ۳۷۷ - ۳۷۹

خروج با بی‌دست و پا یی چند از عـلوج مفلوج از محض تغلب وتسلـط رو بظلم و بیداد نهاده چندین هزار مسلمان را بغیر حق بقتل آورده وهتک پردهٔ ناموس ارباب عرض کرده و سودای سلطنت با فکر خام در دیگ دماغ پخته و با سلاطین روزگار لاف برابری وپنجهٔ همباز وبی‌زده دفع و رفع آن قوم از واجبات دیده وفرایض‌عینیه انکاشته مرة بعد اخری مقالات و مکاوحات ازبکیان مسموع گماشتگان درگاه شده و هرچند بغفلت ما حسب التقدیر سبقتی از آن ملاعین بی دین و رفضهٔ زشت آئین بظهور پیوست. اما معلوم عالیست که هرگاه سبعی از سباع ویکی ازکلاب وصباع دیوانه گشته بضرر انسان قصد کند محلهٔ بل شهری از آن دفاع آن ضجرت‌کشیده بجمعیت واتفاق بمدافعه درمی کوشند پس گروهی که از قلت بکثرت رسیده و هر یک در دیوانگی شهرهٔ عالم شده و دائماً بخونفشانی و خون آشامی اوقات گذرانیده (یفسدون فی‌الارض اولئک هم الخاسرون) شاهد حال هریک افتاده شربی ازخدا و بیمی از شاه وگدا نکرده و بتمرد وتفرعن، بتوابع خویشتن دعوای (انار یکم‌الاعلی) نموده و آن مستحقان جهنم نیزکلمات ابلیسیه‌اش پذیرفته زبان اهل عالم در حق ایشان بدین نمط ناطق بود :

ترسیم از خدای وترسیم از کسی ترسیم از کسی که نمی‌ترسد ازخدای

مغ هذا کلب اصغر وکالت سیران کلب اکبرکه ازعین نادانی به نجم‌ثانی ملقب نموده و بازدواج کلیبة النساء ملطخ ساخته بسرداری لابل سربداری باموازی هشتاد هزار سوارو سرخ سر ناهموار از ایران به پریشانی تورانیان پرداخته پس‌از عبور از آب آمویه بسیار شهر و نواحی را بقتل عام سفیرنفیر روزقیام داده وازسطوت آن زشت اختر بدبخت حاکم کابل وقندهار با بردیگر اطاعتش کرده بخارج قبة الاسلام سمرقند در رسیدند وپیش ازقبل عصر به همان روز فیروز فرصت جنگ‌دست دادهندای (وان جندنالهم الغالبون) ازهاتف غیبی بگوش هوش نصرت مقرون ما در رسیده بطرفة العین دمار از روزگار ایشان برآوردیم شعر ... تا آنکه نزدیک بغروب آفتاب دولت خصم فرورفته آن نجم نحس طالع سعد ما دستگیر شد زنده

بپای سریر در رسانیدند و باقی امرا وسپاهش بالجمله منکسر و تباه گشته از جنگ گاه تاکنارهٔ آب که بیش ازیک ماهه راه است . شعر ... وتجم نحس را بجر سواری مالک ممالک سیاست وبی‌اعتباری گردانیده آتش خونش را باب شمشیر ازگردن و روی زحل تا ثیرش فرونشاندیم و آیهٔ وافی الهدایه (فقطع دابر القوم الذین ظلموا و الحمدلله رب‌العالمین) زجرالله قربن کاخ صماخش برخواندیم ومولودهٔ عمیمه‌اش باشتربانی چند بجمازه سواری‌از راه بی‌راه عبش وطبش کنان به‌تبریز رسیده روسپاهی شوهر بد اخترش را بسفید وسیاه عرصه داشت کرده چیزی‌مخفی ومستورنماند وچون آن پادشاه عالیجاه با سپاه نصرت دستگاه بدفع آن شر ذمهٔ قلیله نهضت فرموده‌اند این هوا خواه بی‌اشتباه و رود رسول فرخ پیام نظام الدین محمد بیک آرام‌الله تعالی اقباله را بخواص و عـوام پیغام داده از حـدود سمرقند دلپسند حماه الله و حرسه تا نهایت سر حد طاشکند بجمیع میرزایان وخان و سلطان و بهادران واغلان نژادان و امراء الوس وامراء تومان وزعماء جیوش ومرز بانان وجمهٔ طایعان و تابعان از بکیت وچغتای اوروان چنگیزخان را تنبیه نمود واز این اشارت بربشارت خبیر وآگاه ساخته در مهدد جمعیت وبسط قورلتای بمشاورهٔآرای سعادت نمای واتفاق برتصمیم از اله ان گروه مکروه متغلبه و فرق ضالهٔ رفضه لعنهم الله و دسرهم هستیم.... و در خدمت رسول مشارالیه عمدة‌الخواص خورشید بهادر رفت که بعد ازبساطبوسی بزودی در رسیده باشد که بجمعیت فریقین را در حوالی‌صفاهان وزنده رودسبب گشته خبرظفر اثر خداوندی را باحبا در رسند (و ما ذلک علی‌الله العزیز) باقی مکنونات را از مشارالیه استفسار فرمایند ... حررفی اواخر جمادی الثانیه سنه عشرین و تسعمائه .»[1]

سلطان سلیم پس از بیست و دو روزاقامت درشهر قسطنطنیه(استامبول)بطرف **اسکوتاری** حرکت نمود و بسوی مرزهای ایران رهسپار شد و در بیست وهفتم صفر ۹۲۰ ه ۲۳ آوریل ۱۵۱٤ م از محل **ازنکمید** نامه‌ای تهدید آمیز بزبان فارسی

۱- منشات فریدون بیک ج ۱ ص ۳۷۷ - ۳۷۹

برای شاه ایران نوشت و **قلیچ** نامی را که از طرف شاه اسمعیل برای جاسوسی باین نواحی آمده و بتوسط عثمانیان دستگیر شده بود مأمور رساندن نامه‌بشهریار صفوی نمود .

در این نامه که در حقیقت اعلام جنگ بایران بود سلطان سلیم بالحن خیلی تندی دلایل خصومت خود را نسبت بوی بیان داشته و چنین مینوشت؛ « بسم‌الله الرحمن الرحیم . قال الله الملک العلام ان الدین عندالله الاسلام و من یتبع غیر الاسلام دیناً فلن یقبل منه وهو فی‌آلآخرة من الخاسرین ، ومن جاء موعظة من ربه فانتهی فله ما سلف و امره الی‌الله و من عاد فاولئک‌اصحاب النار هم‌فیها خالدون .»

« الهم اجعلنا من الها دین المهتدین غیرالمضلین ولاالضالین وصلی‌الله علی سیدالعالمین محمد المصطفی النبی الامین وآله وصحبه اجمعین .

« اما بعد این خطاب مستطاب از جناب خلافت مآب ماکه قاتل الکفرة و المشرکین ، قامع اعداء الدین ، مرغم انوف الفراعین ، معفر تیجان الخواقین ، سلطان الغزاة و المجاهدین ، فریدون فرسکندر در کیخسروعدل و داد ، دارای‌عالی نژاد ، سلطان سلیم شاه بن سلطان بایزید بن سلطان محمد خانیم ، بسوی توکه فرمان ده عجم ، سپهسالار اعظم ، سردار معظم ، ضحاك روزگار ، داراب گیر و دار افراسیاب عهد ، امیر اسمعیل نامدار سمت صدوریافت تاخبیر وآگاه باشی‌که فعل فعال برحق وصنع جواد مطلق هرچند معلل بالغرض نیست متضمن مصالح وحکم نامتناهیست .کما ورد فی‌الکتاب المبین « و ما خلقنا السموات و الارض ومابینهما لاعبین» حکمت خلقت انسان‌که عین اعیان و نقاوۀ جهان وخلاصۀ اکوانست ،کما قال غروعلا « و هوالذی جعلکم خلایف فی‌الارض » اما از آن جهت‌که افراد این نوع بجامعیت لطافت روحانیت وکثافت جسمانیت مظهریت اسماء متقابله را قابلیت دارد ترقب غایت و تحقق خلافت بی‌اطاعت شریعت مقدسۀ والبی خطۀ نبوت علیه افضل الصلوات و اکمل‌التحیات صورت نبندد .

«هر آئیه شرایع نبوی فوز وسعادت دو جهانی و سبب مغفرت جاودانیست

پس هر که از مطاوعت احکام الهی رخ تا بدواز دائره انقیاد اوامر و نواحی بیرون آید وهتک پردهٔ دین وهـدم شرع متین را قیام نماید ، برکافـهٔ مسلمین عموماً و سلاطین عدل آئین خصوصاً واجبست که ندای « یا ایها الذین آمنو اکونوا انصار الله» بگوش هوش بشنوند و در دفع مکاید و رفع مفاسد آن مفسد بحسب الاستطاعه و الامکان بجان کوشند.

« مقصود از این تشبیب آنست کـه با تفرقـهٔ جماعت باینددربه به حکم بیت :

چو بیشه تهی گردد از نره شیر شغال اندر آید ببانگ دلیر

از طریق تعدی امارت بـلاد شرقی را متصدی گشتی و ازکنج مـذلت فرمان بری بصفهٔ باحشمت فرمانفرمائی قدم نهادی، ابواب ظلم وبیداد را برای مسلمانان باز کرده زندقه والحاد را با یکدیگر ازدواج وامتزاج دادی واشاعت فتنه وفسا دراشعار و دثار خودساخته علمهای ستمکاری برافراشتی ، شاهی وفرمان روائی را برحسب دواعی هوای نفس ورغبات طبیعت حل قیود شریعت واطلاق ازنوامیس ملت پنداشتی مقابح افعال و مساوی احوالت چون اباحت فروج محرمه و اراقت دماء مکرمه و تخریب مساجد ومنابر واحراق مراقد ومقابر واهانت علما وسادات والقاء مصاحف کریمه درقاذورات وسب شیخین کریمین رضی‌الله عنهما ، همه بحد تواتر پیوست. ائمهٔ دین و علماء مهتدین رضوان الله علیهم اجمعین کفر وار تداد ترا با اتباع و اشیاعت که موجبش قتلست، علی رؤس الاشهاد متفق الکلام و الاقلام با سر هم فتوی دادند :

« بناء علی ذلک مانیز جهت تقویت دین واعانت مظلومین و اغاثت ملهوفین و اطاعت اوامر الهی واقامت مراسم ناموس پادشاهی ، بجای حریر و پرنیان زره و خفتان پوشیدیم بعنایة الله و حسن توفیقه ، الویهٔ ظفر دثار و عسا کر نصرت شعار و شیران کـارزار و دلیران خنجرگذار ، که چون تیغ از نیام غضب برآرند عدوی مد بر را قاطع بدرجهٔ طالع گراید، وچون تیر بکمان کین دارند سهم موت الخصم ببرج

قوس در آرد ، در شهر صفر ختم بالخیر و الظفر از دریا عبور فرمودیم بدان نیت که اگر تائیدباری عزوجل یاری کند ، بسرپنجهٔ قوت کامکاری دست وبازوی ستمکاریت بر کنیم و از سر قدرت سروری سودای صفدری از سرسر اسیمهات بدرکنیم ، مفاسد شرو شورت از سر عجزه و مسکینان برداریم و ازآن آتش که در خانمانها زدهٔ ،دود از دودمانت برآریم . « من زرع الاحن حصدالمحن» چون قبل السیف تکلیف الاسلام حکم شریعت مصطفویست علیه الاسلام ، این نامهٔ نامی حلیهٔ تحریر و تحبیر یافت که نفوس آدمیزاد متفاوتست که الناس معادن کمعادن الذهب والفضة ، ملکات ردیه در بعض مزاج طبیعی است ، قابل زوال نیست ، که زنگی بشستن نگردد سفید و در بعضی عادیست از مزاولات شهوات و ممارست خسایس و اهمال طبیعتناشی است ، آنرا امکان از الـه است ، از آن گفتهاند که فئهٔ اشرار بتادیب وتعلیم از مقولهٔ اخبار باشد . بنابر احتمالی اگر خود را در سلک زمرهٔ « والـذین اذا فعلوا فاحشة اوظلموا انفسهم ذکروا الله فاستغفر و الذنوبهم» منسلک و منخرط گردانی ، در همه حال خدای متعال را حاضر وناظر دانی، از کارهای بدوکردارهای ناصواب و سیرتهای زشت پشیمانی نمائی، و از دورون دل و صمیم جان بتوبه واستغفار در آئی و آن قلاع و بقاع که زمینش در زمان پیشین سم ستورلشگر منصور ما را روی مالیده ، و از نعال مطایا هرگوشهٔ از آن نواحی حلقهٔ افکندگی بگوش کشیده بود ، از مضافات ممالک عثمانی محسوب داشته بندگان سدهٔ عظمت پناه ما را بسیاری ، سعادتتر است ، از نواب کامکاری غیر ازنکوئی و دلجوئی وعاطفت و خوش خوئی دیگر چیزی نبینی ، و اگر چنانچه بیت :

خوی بد درطبیعتی کهنشست نرود جزبوقت مرگ‌از دست

بر آن اعمال قبیحه و افعال فضیحه مصر و مجد باشی ، ان شاءالله تعالی الاعز ، عرصهٔ آن مملکت که از روی تغلب بدست تصرفت افتاده است ، عن قریب مخیم اردوی عسا کر نصرت مآثر ماخواهد شد. مدتیست ازغایت سبکساریسودای سرداری درسرداری ، و از فرط خود رائی دعوای جهانگیری و کشورگشائی برزبان

آری چو مردی بمیدان مردان در آی ـ کـه هرچه نهادهٔ به پردهٔ تقدیرست بظهور آید « و الامر یومئذ الله» و الاسلام علی من اتبع الهدی . حرر ذلک فی شهر صفر المظفر سنه‌عشرین وتسعمائه، بیورت ازنکمید.»[1]

همان روز نامهٔ دیگری به محمد بیک پسر **فرح شاه بیک** خلف خاندان آق‌قویونلو فرستاد و او را تحریک بمقاومت در مقابل شاه اسمعیل نمود.

متن نامه باین قرار بود :

جناب ایالت مـآب، سیادت نصاب سلطنت قباب سراج الدین محمد بیک ابن فرحشاد بیک دام‌اقباله، بعواطف پادشاهانه مقرون گشته، همانامعلوم همگنانست آنکه بکرات و مرات از مخلصان وثیق و واردان طریق برضمیر منیر بمرتبهٔ تحقیق رسیده که خاندان ایالت نژاد واقوام و عشایرآبا واجداد انجناب درنهایت مسلمانی و دینداری بوده‌اند، وپایهٔ مرتبهٔ حکومت و امارت ایشان همیشه بتقویت اسلام و دفع و رفع ظلم وآثام استحکام یافته وفطرات اصلی آنجناب نیز بر جادهٔ اهل سنّت و جماعت وهمت اومجبول برعادت‌حسنه وطاعت‌است، وآن قضیهٔ‌مشایعت ومراجعت از طایفهٔ ملاحدهٔ قزلباش وترك ایالت دیاربکرکه ملك موروثی‌انجنابود، بطریق اضطرار و اقع شده چون بمقتضای ان‌الله لاینظر الی صورکم و اعمالکم بل ینظر الی قلوبکم و بالکم برای‌منیر واضحست کـه آنجناب بهمان اعتقاد حق ثابت قدمست ازین قدرگرفتاری‌آنجناب بآن‌قوم زنادقه وملاحده‌خللی‌بدین ودیانت اوعاید نخواهد شد وصورت گرفتاری واسیری صحابهٔ کبار بدست مشرکان و کفار این صورت را عذر خواهست، و اما دلاوری و مردانگی کمر بستگـان دین مصطفوی و تابعان سیرت شجـاعت مرتضوی وبختیاران دینی و دنیوی را اول امری کـه رعایت باید نمود رعایت ننگ و ناموس مرد است، و حمیت و غیرت اسلامی در بعض قضایای عرص و ناموس ازسنن مردان دینست، حالیا چون نیت همایون باصلاح‌حال ممالک‌اسلام خصوصاً بلاد ایران زمین و استفتاح آن اقطار از دست تطاول ملحدان بی دین وقلع

۱ـ فریدون بیک . منشأت السلاطین ص ۳۷۹ - ۳۸۱

وقمع سرخیل شاه گمراه آن زنادقهٔ کافر نژاد مصمم و عزیمت توجه آن امصار مبرم شده، این عنایت نامه بجانب او شرف اصدار یافت که هرچند بعد آنست که بهر چه اقتضای وقت مصلحت دینی و دنیوی آن ممالك باشد مرعی داشته خود را از زمرهٔ خواص خدام و مخلصان این درگاه اعتقاد نماید.

هر که مطیع و چاکر این آستان شود

بر منتهای همت خود کامران شود

و بهر چه لایق این خلوص عقیدت وصفای نیت باشد یوما فیوما بظهور رساند. ان شاء الله العزیز مقدمات لحوق و اتصال آنجناب باین دولت عظمی مرتب ومهیا گشته او را بمراتب عظمی ومطالب علیا درمساند دین و دنیا سر افرازخواهیم داشت، و رتبهٔ جاه و جلال او را باضعاف مراتب آبا و اجداد و بر آسمان تربیت و عزت خواهیم افراشت . بغایة الله و توفیقه . تحریراً فی‌اواخر شهر صفر الخیر سنه عشرین و تسعمائه . »

شهریار صفوی که در این موقع در نواحی خاوری ایران سرگرم بیرون راندن ازبک‌ها از خراسان بود و نمی‌توانست شخصاً بمقابله باسلطان سلیم بپردازد ، محمد خان استاجلو فرمانده آرتش ایران وحاکم دیار بکررا مامور ساخت تاآذوقهٔ ولایات را که درسر راه قشون سلطان سلیم بود نابود سازد ، و راَهها را ویران کند و به آذربایجان عقب نشینی نماید. محمدخان نیز تمام دهات سر راه را آتش زد و باین ترتیب و رود آرتش ترك را به ایران بتاخیر انداخت ، وباندازه‌ای موجب ناراحتی و زحمت سپاه ترك را فراهم نمود ، که دشمن مجبور شد آذوقه را از راه دریا به بندر طرابوزان برساند.[1]

سلطان‌سلیم‌نیزپس ازفرستادن‌نامه‌به شاه‌ایران درشهرینی‌شهرمحل‌تمرکزسپاه ترك‌وارد گردید، ودرآنجا**حسن‌پاشا**بیکلربیکی**روم‌ایلی** وآرتش‌ینی‌چری که‌ازمتصرفات عثمانی‌رسیده‌بودند، بدوملحق‌شدند. سلطان‌عثمانی‌پس‌ازسان دیدن‌آرتش‌خود بطرف

۱ـ اسکندربیک‌منشی عالم‌آرای عباسی ـ جلد اول کتابخانه‌ملی پاریس .

ایران حرکت کرد، و در **سید غازی** برای ارضاء خاطر ینی چریها بآنها انعام فراوانی داد. سپس بیش فراولانی مرکب از بیست هزار سوار بفرماندهی **احمدشاه دوقه کین اوغلی** برای بدست آوردن اطلاعات و اخبار تازه ای از نقشه های جنگی ایرانیان و وضع سپاه آنها بطرف ایران روانه نمود، وخود از طریق **قونیه** به **قیصریه** آمد و در این شهر چند روزی توقف نمود و درضمن از علاء الدوله ذوالقدر خواست شخصاً بحضور وی بیاید، وبکمک او برضد ایرانیان بشتابد ولی ذوالقدر با درخواستهای سلطان عثمانی بمخالفت ورزید، چون وی تحت الحمایه دولت مصر بود، و نمی توانست بکمک سلطان سلیم بیاید، وحتی خواهش او را درفرستادن عده ای از سواران برجسته خود، برای پشتیبانی و تقویت سواره نظام ترک نپذیرفت و زمانی که مذاکرات ادامه داشت، بدستور وی سوارانش بقورخانه وآذوقه اردوی سلطان سلیم دستبرد زدند، و برخلاف تصورش سلطان عثمانی مجبور شد گروهی از سپاهیان خود را در تمام مدتی که با شاه اسمعیل در جنگ بود درمرزهای قلمرو حکومت علاء الدوله ذوالقدر نگهدارد، تا از حملات احتمالی وی در امان باشد.

در همین زمان سلطان سلیم **مصطفی کمال** کرد را با عده ای از سربازان خود مامور نمود تا **بای برد** را محصره کنند وباین ترتیب میخواست برا**رزنة الروم** تسلط یابد تا بتواند جناح چپ آرتش خود را از گزند احتمالی کردها و گرجی ها محفوظ بدارد. سپس چون نتوانست از پشتیبانی ذوالقدر برخوردار گردد بطرف **سیواس** رفت و در آنجا سپاه خود را سان دید.

سلطان سلیم چهل هزار تن سپاهیان خود را بین قیصریه وسیواس مستقر ساخت تا عقب اردوی خود را از حملات احتمالی دشمن محافظت کند، و از انقلابات و شورشهای هوا داران شاه اسمعیل که دراین مناطق پراکنده بودند جلوگیری نماید، چون با وجود قتل عام صوفیان و مردم شیعه اناطولی و مرزهای آیران باز عدهٔ بیشماری از فدائیان شاه ایران در این نواحی بودند.

از طرف دیگر چون محمدخان استاجلو تمام دهکده های سر راه آرتش ترک

را ویران ساخته ، و تمام آذوقه را ازبین برده بود، بدستور سلطان عثمانی از ولایات باختری امپراطوری‌خواربار ومهمات کافی تهیه‌شده وباکشتیهای ترک بنبدرطرابوزان حمل گردید ، و از آنجا با قاطر و شتر به اردوگاه فرستاده شد، اما اغلب اوقات کاروان مهمات وخواربار دستخوش دستبرد گرجیان وطوائف‌ترک که باایران دوست بودند قرار می‌گرفت.[۱]

ازسیواس سلطان سلیم چندتن ازسرداران خود قراچه پاشا، علی بیک میخال اوغلو ، و فرحشاد بیک بایندری آق‌قویونلو را برای‌کسب خبر از حرکت آرتش شاه‌اسمعیل بجلوفرستاد، ونامهٔ دیگری باهمان انشاء برای شاه‌ایران نوشت و بوسیلهٔ یکی دیگر از جاسوسان ایرانی‌که دستگیر شده بود برای شاه اسمعیل فرستاد .

در این نامه چنین نوشته بود[۲] : «انه من سلیمان وانه بسم‌الله الرحمن‌الرحیم الاتعلوا علی وأتونی مسلمین و صلی‌الله علی خیر خلقه محمد وآله وصحبه اجمعین هذاکتاب انزلناه مبارکاً فاتبعوه واتقوالعلکم تفلحون . این منشورظفر طغراکالوحی النازل من السماء بمقتضای ، و ماکنا معذبین حتی نبعث رسولا ، از حضرت ابهت منزلت ماکه خلیفة الله تعالی والدنیا بالطول و العرض مهبط ، و اما ما ینفع الناس فیمکث فی‌الارض » .

سلیمان مکان اسکندر نشان مظفر فرفریدون ظفر، قاتل الکفرة الفجرة ،کافل الکرام البررة ، المجاهد المرابط المنصور المظفر ، اللیث ابن الاسد ابن الغضنفر ، ناشرالواء العدل و الاحسان ، سلطان سلیم شاه ابن سلطان بایزید بن سلطان محمد خانیم‌بجانب ملک ملک عجم، مالک خطهٔ ظلم وستم، سرور وشرور و سردار اشرار، داراب زمان ضحاك روزگار عدیل قابیل ، امیر اسمعیل عز صدور یافت . معرب از آنست که ازبارگاه عزت و پیشگاه الوهیت یرلیغ ، تؤتی الملک من یشاء ، بتوقیع ما یفتح الله للناس من رحمة فلاممسک لها ،کلک تقدیر باسم سامی ما رقم زده ،

۱- مقبل بیک لشگرکشی به ایران ص ۵۹ - ٥٤

۲- نامه بی تاریخ است وبزبان فارسی‌است. منشآت فریدون بیک‌ص ۳۸۲

لاجرم اوامر و نواحی نوامیس‌الهی و امور احکام شاهنشاهی را درفضای زمین‌چون قضای آسمانی نفاذ داد. ذلک فضل‌الله یؤتیه من یشاء ، وچون بتواترآحاد استماع افتاد که ملت حنیفهٔ محمدیه ، علی واضعها الصلوة والتحیه ، را تابع رأی ضلالت آرای‌خودساخته واساس دین‌متین را برانداخته، لوای‌ظلم را بقواعدتعدی برافراخته نهی منکر و امر معروف از مغایر شریعت دانسته، شیعهٔ شنیعهٔ خود را بتحلیل فروج محرمه و اباحت دماء محترمه تحریص نموده بحکم سماعون للکذب اکالون للسحت باستماع کلمات مزخرفات واکل محرمات نموده ، مسجد خراب کرده وبت خانه ساخته‌پایهٔ بلندپایهٔ‌منابراسلام رابدست‌تعدی‌درهم‌شکسته، فرقان‌مبین را اساطیراولین خوانده،اشاعت‌شناعت راباعث‌شده‌نام‌خودحارث کرده، هرآینه‌بموجب‌فتوای‌عقل‌ونقل علمای‌اعلام‌ملت واجماع اهل‌سنت وجماعت، برذمت همت‌عالی‌نهمت‌ما که‌علوالهمة من‌الایمان نصرةلدین الله‌المنان، قطع وقمع ورد ومنع‌رسوم‌محدثه که رسم‌قدیمست ، کماوردفی قوله علیه‌السلام : من احدث فی‌امر ناهذا فهورد ، وفی‌روایة : من‌عمل عملالیس علیه امرنا فهورد متحتم ولازم گشت ، وچون قضای ربانی وتقدیرصمدانی اجل اجلهٔ‌کفرهٔ فجره را درقبضهٔ اقتدار ما نهاده بود ، کالقضاء المبرم توجه آن‌دیار نمود وبامتثال امر : لاتذر علی الارض من الکافرین دیاراً ، ان شاءالله العزیز اقدام کردیم تا از صولت تیغ ظفر دثار صاعقه‌کردار خار و خسی که درجویبار شریعت غرابنورسته وچون بقلة الحمقا نشو ونما یافته، از بن برآورده درخاک مذلت اندازیم تا لگدکوب حوافر مرسلات گردد که : وجعلوا اعزة اهلها اذلة وکذلک یفعلون ، و ازصدمهٔ گرزکین آئین مغز اعدای دین که بخیال خام پخته شده ، طعمهٔ شیران دلیران غزاة سازیم ، وسیعلم الذین ظلموا ای منقلب ینقلبون.

من آنم که چون برکشم تیغ تیز ... برآرم ز روی زمین رستخیز
کباب از دل نره شیران‌کنم ... صبوحی بخون دلیران‌کنم
شود صید زاغ کمانم عقاب ... ز تیغم بلرزد دل آفتاب
اگر در نبردم توکم دیدهٔ ... زگردون گردنده نشنیدهٔ

ز خورشید تابان عنانم بپرس | ز بهرام آب سنانم بپرس
اگر تاج داری مرا تیغ هست | چوتیغم بودتاجت آرم بدست
امیدم چنانست ز نیروی بخت | که بستانم ازدشمنان تاج وتخت

بموجب الدین النصیحة، اگر روی نیازبقبلهٔ اقبال وکعبهٔ آمال آستان ملائک آشیان‌ما ، که محال رحال رجالست آوردی و دست تعدی ازسر زیر دستان که پایمال ظلم و طغیان گشته‌اند ، کوتاه کردی و خود را در سلک التائب من الذنب کمن لاذنب له ، منسلک گردانیدی، و درمذهب وملت تبعیت سنت سنیهٔ حنیفهٔ محمدیه علیه الصلوة والتحیة و آله الطاهرین واصحابهٔ المتهدین رضوان الله علیهم اجمعین کـه : اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم ، کردی ، وآن بـلاد را با سرها از مضافات و متعلقات ممالک محروسهٔ عثمانیه شمر دی ، هرآینه عنایت پادشاهی و عاطفت شاهنشاهی ، ماشامل توگردد .

سایهٔ عدل و عنایت بسر او فکنیم

هر که چون مهرنهدروی بخاك درما

زهی سعادت آنکس که این اجابت کرد .

والا بحکم : العادة طبیعة ثانیه ، بر مقتضای طبع شرانگیز فتنه آمیز که : ما بالذات لایزول بالعرض ، باسیه دل چه سود گفتن وعظ ، بتایید الله وحسن توفیقه ، سرهرتاجداری‌تاج‌داری‌سازم وبساط بسیط زمین را ازآن‌نفوس‌پردازم، الآن حزب‌الله هم‌الغالبون دست ستمکاران را بقوت سرپنجهٔ یدبیضاپیچیده در هم کنم که : یدالله فوق ایدیهم بایدکـه پنبهٔ غفلت ازگوش هوش بیرون کرده کفن در دوش گرفته مهیا باشید که بموجب ، انما توعدون لات ، عسگر ظفر مخصوص ، کـانهم بنیان مرصوص ، چون اجل مسمی نداء اذاجاء اجلهم لایستاخرون ساعة ولایستقدمون ، در دهند و بحکم اقتلوهم حیث وجد تموهم عامل شوند ، دمار از روزگارت برآرند و در آن دیار نگذارند ، ولله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون فقطع دابرالقوم الذین ظلموا والحمدلله رب العالمین» .

سلیم در بیستم جمادی الاول ۹۲۰ هـ ژوییه ۱۵۱۴ م بمرز ایران برودخانهٔ **چای صوفی** رسید و وارد ارزنجان شد، ولی شهر را **نور علی** خلیفه روملو بدستور شاه اسمعیل تخلیه کرده بود.

پس از آنکه ارزنجان تسلیم شد سلطان سلیم بدشت **یاسی چمن** در نزدیکی ارزنجان رفت و مدتی در آنجا ماند.

در همین زمان جاسوسان خبر آوردند که شاه اسمعیل اصولاً در خیال جنگ و ستیز با دولت عثمانی نیست وکوشش دارد با ویران کردن راه‌های عبور سپاه عثمانی سلطان سلیم را بداخل خاک خود بکشاند و با آمدن فصل زمستان و سرمای سخت سربازان عثمانی را از گرسنگی و سرما بهلاکت برساند.

بدستور سلطان عثمانی برای جلوگیری ازانتشار این اخبار که موجب وحشت و شورش سپاهیان ترک میشد جاسوسان را بزندان انداختند. درضمن ازطرف **محمد بیک** پسر **فرحشاد بیک** آق‌قویونلو که در کردستان ایران قدرتی داشت مردی بنام **احمدجان** بار دو رسید که گفته های جاسوسان را تأئید می کرد.، و نامه‌ای هم درجواب نامهٔ سلطان سلیم همراه داشت که شاهزاده آق‌قویونلو از ترس شهریار ایران باآب پیاز نوشته بود تا اگر بدست ایرانیان افتد برملا نشود.

در جواب سلطان سلیم سلطان عثمانی محمد بیک چنین نگاشته بود:

« عرضهٔ عرصهٔ عظمت وجلال لایزال عالیا بعون الملک المتعال آنکه در اواخر ربیع الاخر عمت میامنه ، فرمان قضا جریان با حاجب قدیمی و الدما جدم قدوة الاماجدو الاعیان احمد جان زید قدره بر وجه ستروخفا باین بندهٔ بی‌ریا دررسید و درگوشهٔ تنهائی باکمال مبتلاتی آهسته آهسته گشاده و نهانی نهانی خوانده هر سطری راکه باشوق ونشاط مطالعه کرده مضمون جواهرمکنونش را معلوم مینمودم شروع بسطر دیگر ناکرده پیشینه را باب دیده می‌شستم وبااینطریق از دیدهٔ کج‌بین حساد می‌نهفتم و با خویشتن همواره می گفتم ، ترسم که سرم در سراین نامه رود. اتفاقاً هیچکس ازاین سرخفی‌اطلاع نیافته بعالم السروالخفیات تکیه کنان جوابش

را بآب پیاز در بیاض راز نوشته با قاصد مشارالیه اعاده کرد. اگر چه راقمش که از نیکخواهان اوجاغ ماست بعد از ایمان او بغلاظ شداد خبردار شده است، اما از او باکی نداریم. بیم ما از آنست که مبادا نواب اخلاص مآب گرفتار گشته همگی مستحق عتاب وعقاب گردیم. حسبی‌الله و نعم الوکیل. در هر باب توکل بجناب مسبب الاسباب کرده امیدواریم که پرستاریم و بزرگوار سرکار بندگان خویشتن بعنایت خود نگه دار ادوما را بمنزل مقصود در رساناد. فهوالمراد حاکمند امرکم اعلی»[1].

سلطان‌عثمانی برای‌آنکه‌شاه صفوی را بجنگ‌برانگیزد، نامهٔ‌دشنام‌آمیزی‌بزبان ترکی در تاریخ بیست و ششم جمادی الاول ۹۲۰ ه هیجدهم ژوئیه ۱۵۱٤ م برای وی فرستاد.

ترجمهٔ‌این نامه‌بدین مضمون‌بود: «**اسمعیل بهادر** اصلح‌الله شانه. در وصول مثال لازم الامتثال واضح گردد که چون بحد تواتر رسید که برای هتک پردهٔ اسلام وهدم شریعت سید الانام علیه السلام‌قیام تام نموده‌ای لهذا ائمه وعلماکثرهم الله امثالهم الی‌یوم الجزاء با سر هم فتوی دادند که بواسطهٔ اظفار خنجر وتیغ آبدار حک‌کردن نقطهٔ طینت مضرت نهادت که مرکز دائرهٔ فتنه وفساد است از صفحهٔ روزگار بکافهٔ مسلمین عموماً و بسلاطین اولی الامر و بخواقین ذوی‌القدرخصوصاً از جملهٔ واجبات‌است. بنابراین‌محض ازبرای احیای مراسم‌دین محمدی واقامت‌ناموس شرایع احمدی، با لشکر بیشمار دشمن شکار، بقصد تو بیلاد شرقی توجه همایون نموده و در مضمون شریف نامه‌های سابق که چند ماه پیش از این فرستاده شد فرموده بودم هنگامی که نواحی و اراضی که از جهة شاهی در تصرف تست بظل ظلیل رایات فتح آیات من‌مستسعد گردد، اگر مردی بمیدان بیا که مشیت و ارادت حق سبحانه و تعالی بهر چه تعلق گرفته بظهور بیاید. غرض از این اخبار این بود که چند ماه قبل تو نیز متنبه شده در تدارك اقدام نمائی و درآینده بهانه نیازی و

۱ـ منشات السلاطین ج ۱ - ص ۳۸۳

نگوئی که غافل بودم و ایام مساعد نشد که تمام اهالی حوزهٔ حکومت خود را جمع نمایم.

« مدتیست مدید که از مزاحمت نفوس متکاثره جهان گرفتار ضیق‌النفس و از مصادمت سلاح و سنان هوا دچار ضیق‌النفس و از نعال مطایا جرم زمین آهن پوش و از طنین نای روئین‌طاسچهٔ علیین پرخروش گردید. عجب است که در این‌اثناوضعی که ابهام از جرأت نماید سراً و جهراً و خیراً و شراً از تو ظاهر نگردید لاسیما درین حالت که تلال و جبال آذربایجان از نشانهٔ سم‌ستور لشگر منصور مانند سپهر پرهلال شده ، حال نیز نه نام و نشانی از تو پیدا و نه اثری از وجودت هویداست. چنان مستورالحالی که وجود و عدمت علی‌السواست.

« هر کس که دعوی شمشیر زنی دارد سینه را چون سپر هدف تیر تیز باید ساخت ، و هر که ادعای سروری دارد از زخم تیغ و تبر نمی‌هراسد.

عروس ملک کسی در کنار گیرد تنگ — که بوسه بر لب شمشیر آبدار دهد

« بر آنانکه سلامت را پرده نشینی اختیارمی کنند و از بیم‌مرگ جرأت‌شمشیر بستن و بر اسب نشستن ندارند. نام مردی نهادن خطاست.

در مرگ آنکو بکوبد بپای — بزین اندرآید بجنبد زجای

« حالیا سببش دانسته شد که چرا باین شدت انزوا درزاویهٔ خمول گزیده و بدین‌درجه اختفا کرده‌ای. همانا که این رعب و هراس‌ازکثرت ظفر استیناس برتو مستولی شده است. اگر این احتمال باعث باشد محض‌مصلحت ازالهٔ این‌معنی‌اینک چهل هزار لشگر نامدار از اردوی ظفر شعار جدا کرده فرمودیم که فیمابین‌سیواس و قیصریه در اردوی جداگانه بمانند. برای دشمن ارخای عنان و توسیع دائرهٔ میدان بیشتر از این نمی‌شود. اگر درطینت تو فی‌الجمله شمه‌ای ازغیرت وحمیت باشدالبته بمیدان جنگ‌ما ، آمده با لشگر من‌مقابله خواهی کرد تا در ازل هرچه مقدراست در معرض‌بروز جلوه گر گردد انشاءالله تعالی. والسلام‌علی‌من اتبع‌الهدی حرره‌فی‌اواخر

اولی الجمادین سنهٔ ۹۲۰ بیورت ارزنجان. [۱]

منظور از این نامه تحریص و ترغیب شاه اسمعیل بجنگ بود، چون تا بحال پادشاه ایران نه جوابی به نامه‌های سلطان‌سلیم داده بود ونه سرداران قزلباش مقاومتی از خود نشان داده بودند، بلکه بدستور شهریار صفوی بمقابله با سپاه ترك نپرداخته و عقب نشینی کرده بودند. بهمین جهت هم همراه نامهٔ خود عصا و خرقه و کشکول و تسبیح فرستاده بود تا شاه اسمعیل را بترس از جنگ سرزنش کند و باو بفهماند که عقب نشینی و احتراز از جنگ کار سرداران دلیر و شجاع نیست و بهتر است که وی بجای شمشیر خرقه و کشکول بر گیرد و مانند نیاکان خویش درویشی وصوفیگری را پیشه خود سازد.

در روز بیست و هفتم ماه جمادی‌الاولی زمانی که سلطان عثمانی در **آق‌ده** نزدیک **کماخ** بود نماینده‌ای از طرف شاه اسمعیل بنام **شاه‌قولی آقای روی‌نوکر** باردوی سلطان سلیم رسید و نامه‌ای از طرف شاه ایران تسلیم وی نمود، که همراه آن یك قوطی طلا پر از تریاك بود.

در این نامه برخلاف نامه‌های سلطان سلیم که خیلی بی‌ادبانه وپر عتاب و دشنام بود، خیلی ملایم و شاهانه و آراسته بادب و احترام بود، و در آن با کمال ذوق و بی اعتنائی و خونسردی و زیرکی طعنه‌هائی زده بود که نشانه‌ای از اخلاق متین و صبور شهریار ایران بود و با اخلاق خشن و خشمگین و آتشین سلطان سلیم سازگار نبود، زیرا بطوریکه جهانگرد ونیزی **کس فلس** [۲] توصیف می‌کند، «سلطان سلیم دارای رنگی روشن و قیافه‌ای بی‌رحم و دارای همان احساسات سربازانش می‌باشد و قیافه‌اش بیشتر وحشت زاست تا جذاب. [۳]»

شاه اسمعیل در این نامه پس از القاب لازم با بیانی ملیح و متین بیان داشته بود

۱- کتاب انقلاب اسلام نسخه خطی. ص ۱٦۳-۱٦٦. منشآت السلاطین ج ۱ ص ۳۸۰-۳۸٤

۲- Cos Fols

۳- هامر تاریخ امپراطوری عثمانی. ص ۴۰۳

که علت جنگ بین خود و او را نمی‌داند و علاقه دارد که روابط و علایق دوستی بین دو کشور حفظ گردد ، مخصوصاً آنکه علاءالدوله ذوالقدرجز اوکسی را تهدید نمی‌کند و روابط دوستی خود با او را در زمانی که سلطان سلیم حاکم طرابوزان بود گوشزدش کرده بود و پس ازآنکه با لحنی مؤدبانه دلایل خصومتی را که ازطرف سلطان عثمانی ذکر کرده بود رد می‌کرد ، وعلاقه خود را ببرقراری مجدد روابط دوستی دیرین بین دو کشود را بیان می‌داشت ، سپس پس از چند جمله توهین آمیز بایک حالت بی‌اعتنائی بنامه خود خاتمه می‌داد و نوشته بود من در اطراف اصفهان بشکار مشغولم ، ولی اگر این جواب دوستانه نتیجه مطلوب ندهد برای مقابله باکسی که مرا تهدید می‌کند لباس رزم می‌پوشم و در خاتمه همانطورکه میل داری رفتارکن . اگر تا بحال پرهیز از جنگ داشتم باینجهت بودکه بعواقب آن فکر می‌کردم.

متن نامـه بقرار زیر است : « سلامی کـه بمحبت مشحون و پیامی که بمودت مقرون باشد ، بحضرت جنت خضرت اسلام پناه سلطنت دستگاه المنظور بانظارالملك الاله مبارزالدولة والسلطنة والدنیاوالدین، سلطان سلیمشاه ایده‌الله بالدولةالابدیه و ادامه بالسعادة السر مدیه متحف و مهدی داشته آرزومند شناسند ، بعد هذامکاتیب شریفه مرة بعد اخری بدرجهٔ الشیءلایثنی‌الا وقد یثلث رسیده مضامین‌آن چون‌مشعر بعدوات و مبنی بر جرأت و جلادت بود ازآن حظ بسیار نمود . لکن مبداء و منشاء آن ندانستیم کـه چیست . در زمـان والدجنت مکانش انارالله برهانـه کـه نهضت همایون ما بسبب گستاخی علاءالـدولـهٔ ذوالقدر بمرز و بوم روم واقع شد ازجانبین بجز دوستی و یکجهتی چیزی دیگـر نشد و بـا آنحضرت نیز در آن وقت کـه والـی طرابوزان بودند اظهار یکجهتی میکردیم . حالا باعث کدورت معلوم نگشته بود . چون باقتضاء سلطنت باین خصوص عازم گشته‌اند سهل باشد .

ستیزه بجائی رساند سخن   که ویران کند خانمان کهن

غرض ما از تغافـل آن صوب دو چیز بود ، یـکی آنکـه اکثر سکنهٔ آن دیار مریدان اجداد عالی تبار ما اند ، رحمهم‌الله الملك الغفار ، دوم آنکه محبت ما بآن خاندان غزا عنوان قدیمست، و نمی‌خواستیم که شورشی چون عهدتیمور بآن سرزمین

طاری شود و هنوز هم نمی‌خواهیم و باین قدرها نمی‌رنجیم و چرا برنجیم. خصومت سلاطین رسم قدیمست.

عروس ملک کسی در کنار گیرد تنگ   که بوسه بر لب شمشیرآبدار دهد

اما کلمات نا مناسب وجهی ندارد و همانا آن اقوال از افکار الحادفکار منشیان برشی و محرران تریاکی که از قلت نشئه از سردماغ خشکی نوشته فرستادند و این همه توقف نیز خالی از ضرورتی نبوده می‌پنداریم. بنابرآن حقهٔ ذهبی مملو از کیفیت خاصه مختوم بمهر همایون مصحوب دارندهٔ قدوة المقربین شاهقولی آقای بوی نوکر رزقت سلامته ارسال رفت، تا اگر لازم باشد بکار داشته بزودی در رسند، تابعون آلهی آنچه در پردهٔ تقدیر مکنونست صورت پذیر گردد. فاما فکری بر اصل کرده و بسخن هر کسی مقید نشده اندیشه بر اصل نمایند که پشیمانی اخیر مفید نمی‌شود. و ما در وقت تحریر این نامه بشکار حدود صفاهان بودیم. در حال بتدارك مقابله مشغول گشته از سر دوستی جواب فرستادیم بهر نوع که میخواهند عمل کنند.

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات   با آل علی هر که در افتاد برافتاد.

و مزبور را نرنجانیده راه دهند که ولاتزر وازرة وزر اخری، و چون کار بجنگ انجامد تأخیر و تراخی راجایز ندارند. از راه عاقبت اندیشی درآیند والسلام» [۱]

لحن مسخره آمیز شاه اسمعیل باندازه ای سلطان سلیم را خشمگین ساخت که برخلاف رسوم درباری دستور داد سفیر ایران راقطعه قطعه کردند.

نامهٔ شاه اسمعیل بیشتر باعث خشم سلطان عثمانی شد، چون میدید که تمام تحریکات و دشنام‌های وی بی اثر مانده است و دشمن کوشش دارد که او را بداخلهٔ ایران بکشاند و با ازبین بردن خواربار و ویران کردن دهکده‌ها سپاه وی را گرفتار قحطی سازد بدون آنکه باوی روبرو گردد و بجنگ و ستیز پردازد.

سیاست جدید شاه اسمعیل در برابر سلطان سلیم سبب شد که آرتش ترك که پس از ماهها راه‌پیمائی و گرسنگی و سختی بدون هیچگونه جنگ فرسوده و خسته

۱- منشات فریدون ج ۱ ص ۳۸۴-۳۸۵. هامر تاریخ عثمانی ص۴۱۶

شده بودند بطغیان وادار شود. مشاوران و سرداران عثمانی که نتیجه‌ای‌ازاین‌لشگر کشی نمی‌دیدند و میترسیدند که کوشش آنها بشکست منجر شود از تصمیم سلطان عثمانی ناراضی بودند، باین‌جهت **همدم پاشا** بیگلربیک [۱] **فرامان** را که با سلطان خیلی نزدیک بود مأمورساختند تا او را از تعقیب دشمن منصرف سازد.

سلطان سلیم که مصمم‌به‌نبردباشاه اسمعیل بود و هرگونه عقب‌نشینی‌رادلیل بر جبن و ضعف خود می‌دید همدم‌پاشا ندیم خود را گردن زد و **زینل پاشا** سردار دیگر عثمانی را بجای اوگماشت و دستور پیشروی بطرف ایران را صادر نمود. [۲]

درچرموك سلطان‌عثمانی که از تصمیم‌شاه‌اسمعیل بستوه‌آمده بود نامهٔ‌دیگری بزبان ترکی برای او فرستاد که ترجمهٔ فارسی آن بدین مضمون است. « اسماعیل بهادر، اصلح‌الله شانه، هنگامی که توقیع رفیع جهانمطاع و حکم شریف واجب الانقیادو الاتباع بتو واصل شود، باید بدانی که مکتوب تو بدرگاه سعادت دستگاه من رسید. پس از ادای کلمات جسارت‌آمیز نوشته‌ای چیزی که مایهٔ ازدیاد جرأت است ارسال داشتم که در عزیمت مسارعت نموده ما را از انتظار برهانید.

مابنیروی جرأت ازراه دور با لشکر بی‌کران ورایات فتح‌آیات نصرت نشان، پس از طی مراحل و منازل بمملکت تو داخل شده‌ایم. در آئین سلاطین اولی‌الامر و مذهب خواقین ذوی‌القدر مملکت در حکم‌زن ایشانست وکسی‌راکه از مردی حصه‌ای و از فتوت بهره‌ای بلکه دردل فی‌الجمله زهره‌ای باشد، قطعاً راضی‌نمی‌شود که دیگری بناموس او تعرض کند.

معهذا اکنون روزها میگذرد که‌عساکرنصرت مأثر من‌بمملکت تو درآمده‌اند ولی‌از توهیچ گونه نام‌و نشانی‌پیدا واز وجودت‌اثری‌هویدانیست‌و چنان‌مستورالحال بسر میبری که حیات و مماتت یکسانست.

از این ننگ تا جاودان مهتران بگویند با نامور لشگران

۱- حاکم.

۲- ویکنت دولاژونکیر. امپراطوری عثمانی ج۱ ص۱۳۹

« ظاهر حال گواهی میدهد که اکتساب جرأت عارض برای که لازم است. تا امروز از جانب تو عملی بظهور نیامده است که از آن مردی و جلادت استنباط شود عمل تو ثمرهٔ مکر و حیلهٔ تست‌وشک‌نیست که‌این‌جرأت عارضی اثرتلبیس‌و تدلیس است و لاغیر. دوای دردی که تو بدان مبتلی هستی معلومست و برای تحصیل قوت قلب آنرا استعمال میکنی. حال نیز همان داروئی راکه بارها تجربه کرده‌ای بکار بر تا مگر در دلت اندك جرأتی پدید آرد.

« ما نیز برای ازالهٔ ضعف قلب تو چهل‌هزار تن از لشگر ظفر رهبر خودجدا کرده میان قیصریه و سیواس گذاشته‌ایم و دربارهٔ خصم بیش‌از این‌مروت و مردمی میسر نیست. اگر من‌بعد باز برقرار وضع سابق درکنج‌زاویهٔ رعب و هراس منزوی گردی نام مردی بر توگذاشتن حرامست و بهتر خواهد بود که بجای مغفر معجر و بجای زره چادر اختیار کنی و از سودای سرداری و سپهسالاری بگذری. ز تو این کار برناید تو با این کار برنائی. والسلام‌علی من‌اتبع‌الهدی تحریراً فی اواخر شهر جمادی‌الاخره سنهٔ عشرین و تسعمائه ». ۱

همراه این نامه مقداری البسهٔ زنانه عطریات و لوازم آرایش برای شاه‌ایران فرستاده شده بود. در ضمن‌سلطان سلیم‌نامهٔ دیگری برای عبیدخان ازبك فرستاد و از او خواست که درنبرد بین‌او و شاه ایران از اوپشتیبانی کند. سپس‌از **چرموك** بطرف **ترجان** رفت و از آنجا بطرف ایران پیش‌روی نمودتا اگر باآرتش‌شاه‌اسمیعل برخورد نکند تبریز پایتخت شهریار صفوی را تصرف نماید.

در راه **میرخان اوقلان محمد بیك** بسلطان سلیم گزارش داد که **خان محمد استاجلو** حکمران دیار بکر و از امرای بزرگ قزلباش بحدود **خوی** رسیده است، و شهریار ایران با سپاهیان خود بوی پیوسته و آمادهٔ کارزار است.

در همین زمان سلطان سلیم پیامی از طرف شهریار صفوی دریافت داشت که

۱ـ منشآت فریدون بیک ج ۱۰ ص ۳۸۵-۳۸۶

او را دعوت بنبرد در دشت چالدران [1] می‌نمود . این خبر موجب خرسندی سلطان عثمانی گردید ، چون سی‌ترسید اگر بیش از این در خاك دشمن پیشروی کند ، موجب شورش و نافرمانی سپاه ترك گردد ، و ممکن است بدست ایرانیان اسیر شود .

باین جهت با وجود مخالفت سربازان خود که می گفتند ما را برای جنگ آورده‌اید، درحالی که مقابل‌ما دشمنی‌نیست که با او بجنگیم آیا در این‌مملکت ویران تاکجا باید رفت . کمی جیره و مسافرت طولانی و اسبان لشگر سپاهی (سواره) و توپخانه را از پای درآورده است ، سپاه خسته و شکسته اگر در برابر لشگریان آسوده دشمن از عهدهٔ دفاع برنیاید ، تقصیر با که خواهد بود : اگر خدای ناکرده از قزلباشان شکست بخوریم این ننگ برای ما از مرگ بدتر است . پس بهترآنست که کس بفرستیم و با **اردبیل‌اوغلی**(شاه اسمعیل) صلح کنیم . سلطان‌سلیم‌در شب چهارشنبهٔ دوم رجب ۹۲۰ ه بیست و سوم اوت ۱۵۱۴ م بطرف دشت چالدران حرکت کرد و هنگام شب به تپه‌ای که مسلط بر دشت چالدران بود رسید .

برخورد دو رقیب‌در تپه‌ای‌مشرف بدشت چالدران بود و در نبردی که بین شاه ایران و سلطان عثمانی درگرفت بشکست شاه اسمعیل تمام شد ، چون جنگ با رقیبی مانند سلطان سلیم کاری بس‌خطرناك بود،مخصوصاً آن که عدم‌تساوی‌نیروی طرفین‌و قدرت دفاعی‌آن‌ها نشان می‌داد که شهریار صفوی در این‌نبرد پیروزی‌بدست نمی‌آورد .

آرتش عثمانی

آرتش‌عثمانی‌از بهترین و مجهزترین آرتش های اروپا وآسیا بود و از سپاهیان

۱- چالدران . امروزه نام یکی‌از دهستان‌های دوگانهٔ بخش سیه‌چشمهٔ شهرستان‌ماکو است و در بیست‌فرسنگی تبریز واقع است ، موقع طبیعی آن کوهستانی است و از طرف باختر بمرز ایران و ترکیه محدود می‌گردد. مساحت آن در حدود ۷۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد.

پیاده و سواره و توپخانه و نیروی دریائی تشکیل می‌یافت.

پیاده نظام

پیاده نظام ترك از سه قسمت ترکیب می‌یافت:

ینی‌چری‌ها [۱]

عزبها

قراولان مخصوص سلطان

ینی‌چریها هستهٔ اصلی سپاه عثمانی را تشکیل می‌دادند. این سپاهیان دارای حقوق و دورهٔ خدمت خاصی بودند و بیشتر از اسیران جنگی کشورهای اروپائی و آسیائی عیسوی مذهب که بدین اسلام درآمده بودند و تعلیمات نظامی یافته بودند ترکیب می‌یافت. آنها فقط از سلطان اطاعت می‌کردند. بهترین آنها از جوانان کشورهای **اسلاو و یونان** بودند.

عزبها ـ جزو پیاده نظام ذخیره بودند که بیشتر درزمان جنگ احضار میشدند، معمولاً عدهٔ آنها به چهل هزار می‌رسید.

قراولان خاصهٔ سلطان ـ که بدو دسته تقسیم و مأمور حفاظت سلطان و قصر سلطنتی بودند.

سواره نظام ـ بسه دسته تقسیم‌میشدند:

سپاهیان صاحب‌تیول ـ که دارای‌اراضی‌واملاك بودندکه‌دولت بآنها واگذار می‌کرد و عدهٔ آنها در زمان سلطان سلیم بـه شصت هزار نفر می‌رسید، و حکام **آناطولی** در آسیا و **روم ایلی** در اروپا آنها را تجهیز می‌نمودند.

آکنجی‌ها ـ جزو سواران ذخیره بشمار می‌رفتند، و فقط‌درزمان جنگ احضار میشدند، و عده‌آنهابه‌چهل هزار نفرمیرسید،وازبین زبده‌ترین‌سواران برگزیده میشدند.

۱ ـ هستهٔ اصلی‌آرتش‌ترك درزمان اورخان سلطان عثمانی‌تشکیل یافته و بنام‌ینی‌چری Janissaires معروف شده بود،این آرتش‌از پسران رعایای‌کشورهای مسیحی تحت‌الحمایهٔ ترك ها ترکیب یافته بود: تاریخ عثمانی. ویکونت دولاژونکیر ج۱ ص ۶۱-۵۸

سواران خاصهٔ سلطنتی ـ که دارای سرداران مخصوص بودند ، و در اطراف سلطان بجنگ می‌پرداختند .

سواران ترك برخلاف سواران ایرانی دارای اسلحهٔ سنگین و زره و کلاه‌خود نبودند و سلاح آنها سبکتر بود و در زمان سلطان سلیم فقط دستجات کوچکی ازآ نها دارای زره بودند و سپری سبك به سینهٔ اسبان خود می‌آویختند .

توپخانه ـ توپچیان‌ازعیسویانی که‌متخصص‌دراین‌امربودندبرگزیده‌میشدند، و بدین‌اسلام‌مشرف‌میگردیدند . فرماندهان آنها بنام **توپچی‌باشی** معروف بود،وازرمان سلطان سلیم‌دارای کادری ثابت و منظم‌بودند . یك قسمت ازاین توپخانه از **سوئد** ، **فرانسه و انگلستان** آمده بود . توپخانه مهم ترین عامل‌پیروزی آرتش‌عثمانی‌در تمام تهاجمات و نبردهایش بشمار می‌آمد .

نیروی دریائی ـ پس از فتح قسطنطنیه بدست **سلطان محمد فاتح** نیروی دریائی عثمانی از بزرگترین نیروی دریائی زمان خود بشمار می‌رفت و ناوگان ترك مجهز بتوپهای سنگین بود و درکرانه‌های دریای مدیترانه وجزایر **اژه** کشتی‌های جنگی ساخته میشد و ملوانانش بیشتر از اسیران جنگی غیر مسلمان بودند .

تجهیزات ـ اسلحهٔ نیروی نظامی‌عثمانی‌مرکب از تیر وکمان و خنجروتفنگ فتیله‌ای برای پیادگان بود . گر چه ینی‌چریها تفنگ فنیله‌ای بخصوص داشتند . تبرزین نیز از جملهٔ اسلحهٔ پیاده نظام بود .

سواره نظام دارای‌نیزه‌های گوناگون وگرز بود که دسته‌اش‌آهنین بود وسری بشکل گلابی وگاه گرد و خاردار ، وگاهی‌شش گوش‌داشت . مهمترین‌اسلحهٔ‌سواران عثمانی شمشیرکوتاه و سبك و یك لبه بود که در نبردهـای تن بتن از آن استفاده می‌نمودند . رویهمرفته سلطان سلیم دارای آرتشی‌بیش‌از صد و چهل هزار نفر بـود که دارای انضباطی کامل و تجهیزات مرتبی بودند و از بهترین سربازان عصرخود بشمارمی‌رفتند، دراحسن‌التواریخ عدهٔ سپاهیان‌عثمانی‌رادویست‌هزار ودر حبیب‌السیر

بیش از دویست هزار ذکر شده است [۱]

آرتش ایران

گرچه مورخال ترك عدهٔ سپاهیان ایران را در جنگ چالدران درحدود هشتاد تا یکصدوپنجاه هزار نفر ذکر کرده‌اند، ولی مسلماً درست نیست، و بطوریکه در تواریخ ایرانی مذکور است در حدود دوازده هزار سوار قزلباش و قریب هشت هزار سوار برجستهٔ دیگر بودند.

آرتش ایران از: **سواره نظام**، **پیاده نظام** تشکیل می گردید.

سواره نظام - بیشر مرکب از سربازان ترکمن و قزلباش بود که از بین بهترین سوارکاران ایران انتخاب می‌شدند و شجاعت آنها در نبرد زبان زدخاص و عام بود. سواران قزلباش دارای زره و کلاه‌خود بودند و پرهای سرخ بر تاج خود داشتند، **علاوه** بر سواران ترکمن عده‌ای از جنگ آوران قبایل کرد و ایرانی نیز در سپاه ایران خدمت می کردند.

سواره نظام دارای اسبانی قوی وچابك بود که بر پشت بسیاری از آنها زره‌های خاصی قرار داشت که اسب‌ها را از زخم شمشیر و نیزه محفوظ نگاه میداشت. اسلحهٔ آنها گرزهای آهنین بنام **شش‌پر** و تیروکمان و شمشیر و خنجر و تبرزین بود.

پیاده نظام - در ایران چندان اهمیتی نداشت، و در حقیقت هم نقش موثری در جنگ نداشت، و قورچیان (محافظان) هسته اصلی سپاه را تشکیل می‌دادند. سپاهیان ایران هنوز از تفنگ واسلحه های دیگر آتشین استفاده نمی کردند چون استعمال آنرا خلاف جوانمردی می دانستند.

۱- فلسفی در چند مقالهٔ تاریخی چاپ دانشگاه راجع به آرتش ترك شرح مفصلی بیان داشته است. رجوع شود بمقالهٔ چالدران. درکتاب تاریخ امپراطوری عثمانی تألیف ویکنت دولاژونکیر پاریس ۱۹۱٤ نیز راجع به چگونگی تشکیل آرتش ترك مفصلا ذکر شده است. و مخصوصاً درکتاب لشگرکشی به ایران نوشتهٔ مقبل بیك ص ۵۹.

آرتش ایران بصورت آرتش منظم دائمی نبود ، فقط در زمان جنگ بواسطهٔ دستوری کـه بحکام ولایات فرستاده میشد جمع‌آوری می گردید ، و بایستی از نظر دور نداشت که در قرون متمادی گذشته یعنی تا زمان شاه عباس کبیر شاهان ایرانی هیچوقت سپاهی بخرج خود نگاه نمی‌داشتند ، و فقط سپاهیان همانهائی بودنـد کـه حکام می گرفتند ، و هر ولایتی عدهٔ معینی بنسبت وسعت ، و ثروت اهالی نگاهداری می کرد.[۱]

شاه اسمعیل بیشتر بـایمان و عقیدهٔ قزلباش متکی بود ، کـه همگی در زمرهٔ صوفیان و فدائیان شاه صفوی بودند. افراد قزلباش نه تنها دستورهای مرشد کامل را بیچون و چرا می‌پذیرفتند ، بلکه افرادی دلیر و شجاع و بیباك بودند ، و بر سواران ترك برتری داشتند ، علاوه بر آن شاه اسمعیل می دانست که سربازان ترك در اثر پیمودن راههای دراز وصعب‌العبور خسته‌اند وکم‌بود خواربار وخطر شکست‌خودن در خاك دشمن آنها را بیمناك ساخته است ، مخصوصاً ینی‌چری‌ها کـه در طول راه چندین بار طغیان کرده بودند و ممکن بود هرآن دست بشورش بزنند ، و چون افراد شیعه و هواخواهان خاندان صفوی درمیان آنها زیاد بودند بیم آن‌میرفت با اندك فرصتی از سپاه دشمن کناروند. تنها عنصری که درسرنوشت پیروزی‌دخالت داشت سواره نظام ایرانی‌بود که در نتیجهٔ شورش های پی در پی‌ای که در ایران‌رخ داده بود و نبرد آن‌ها بر ضد این عناصر آشوب طلب کاملاً ورزیده شده بودند.

کاترینوزنو[۲] جهانگرد ایتالیائی که در زمان شاه اسمعیل اول مسافرت‌هائی به ایران نموده بود راجع‌به آرتش‌ایران قزلباش‌ها در هنگام نبرد بر ضد عثمانیان‌در جنگ چالدران چنین‌می‌نگارد : «آرتش‌شاه‌اسمعیل‌از پانزده‌هزار سواره نظام تشکیل می‌شد کـه تمامـاً از بین زبده‌ترین ایرانیان بر گزیـده و نگهداری میشدند و چون شاهان ایرانی عادت نداشتند که سربازان اجیر برای زمان جنگ نگهداری کنند .

۱- شاردن ایران و ایرانیان ج۲. ص ۱۹۶۰

۲- Caterino Zeno سفرنامه ایتالیائیها در ایران ۵۸-۵۹.

فقط عده‌ای سرباز بعنوان گارد سلطنتی بنام (پرتا) ۱ نگاه می‌داشتند. طبقهٔ اشرافی ایرانی که‌در این گارد سلطنتی‌وارد میشدند، دقت فراوانی‌در فراگرفتن اسب‌سواری می‌کردند و زمانی که بخدمت احضار می‌شدند با میل برای مقابله با دشمن حاضر می‌گردیدند و همراه خود باندازهٔ توانائیشان خدمتکارانی مسلح مانند خودشان همراه می‌آوردند. معذلک فقط در زمان جنگ بدفاع از میهن می‌پرداختند، و اگر سربازان ایرانی مثل سربازان ترک حقوقی دریافت می‌داشتند مسلماً خیلی بهتر از سربازان عثمانی بنبرد می‌پرداختند» ، و بموجب نوشته های دیگرسیاحان ایتالیائی «سربازان ریش و سبیل خود را نمی‌تراشیدند،لباس آنها هیچوقت تغییر نمی‌کرد و اسلحهٔ آنها خیلی‌زیبا بود، علاوه برآن زره وکلاه‌خودداشتند،بمثل‌سربازان ممالیک مصر نیزه و شمشیر وکمان و عده زیادی تیر همراه داشتند.۲

درعالم‌آرای عباسی تعدادسپاه‌شاه‌اسمعیل بیست‌هزار نفرذکرشده بود،وچنانکه مؤلف آن گوید چون سلطان سلیم «روی توجه به آذربایجان نهاد و نامهٔ بخاقان سلیمان شان نوشته از آمدن خود اعلام نمودو آن حضرت‌ازاصفهان‌بییلاقات همدان آمده بی آنکه خیال محاربه و نزاع رومیان در خاطر انور داشته باشد از آمدن بی هنگام او آگاه گشته از غایت حمیت مقید بجمعیت لشگر منصور ممالک ایران نشده با معدودی که در ظل‌لوای فلک فرسا حاضر بودند بمقابلهٔ‌امراشتافته. روزچهارشنبهٔ دوم‌رجب... در صحرای چالدران از اعمال خوی با بیست هزارکس در برابر آن لشگر نا محصور صفت قتال آراست...» ۳

در حقیقت عدهٔ سربازان ایرانی در جنگ چالدران کمتر از هفتاد هزار نفربود چون یک قسمت از افسران و فرماندهان آرتش ایران در خاور گرفتارکشمکش با ازبکان بودند. در نتیجه شاه اسمعیل بعلت آنکه در سرکوبی مخالفان خود دائماً

۱- Porta که گمان میرود همان محافظان شاه باشند.
۲- سفرنامه ایتالیائیها درایران ج۲ - ص ۱۹۶۰
۳- عالم‌آرای عباسی ج۱ ص۴۲.

در حرکت بود نمی‌توانست آرتش منظمی‌در اختیار داشته باشد ، تا بتواند باآرتش عثمانی مقابله کند. شهریار صفوی چون خبر ورود سپاه عثمانی را بمرزهای ایران شنید با عجله اصفهان را ترک کرد و با قسمتی از آرتش‌خود به استاجلو فرمانده‌قوای خود ملحق گردید ، ولی با ورود خود به دشت‌چالدران اشتباه نظامی بزرگی نمود، چون وی بهترین موقعیت را درشمال خوی که دارای مواضع‌طبیعی‌بود داشت وبهتر می‌توانست با سواران چابک و دلیر خود بر آرتش‌ترک بتازد و از خطر توپخانه‌خود را نجات بخشد، درحالیکه‌در چالدران‌نیروی توپخانهٔ‌دشمن‌موجب‌شکست وی گردید و شاه ایران نتوانست از خستگی و ناراضائی سربازان ترک بنحو احسن استفاده برد و مانند مواضع طبیعی خوی موجب شورش سربازان عثمانی و مخصوصاً از خرابکاری عوامل شیعه که همیشه حاضر بطغیان بودند بهره‌مند گردد[1] و سلطان سلیم توانست در چالدران از تمام نیروی نظامی خوددر نبرد بر ضد ایرانیان استفاده کند و در آن دشت سربازان بیباك قزلباش را هدف توپخانه خود قرار دهد.

بسیاری از مورخان ایرانی نوشته‌اند که شب پیش از نبرد چالدران زمانی که هنوز سپاه ترک از تپهٔ مجاور چالدران سرازیر نشده بود ، فرماندهان‌سپاه ایران **محمدخان استاجلو، نورعلی‌خلیفه روملو** و عدهٔ دیگر از سران سپاه که ازنقشهٔ‌نظامی سلطان سلیم کم‌و بیش باخبر بودند به شاه‌اسمعیل پیشنهاد کردند که پیش از آنکه سربازان ترک در دشت چالدران مستقر گردند و به آرایش توپخانه خود بپردازند ، بآنها شبیخون زده و آنها را از استفاده ازتوپخانهٔ خود مانع‌شوند ، **ولی‌دورمیش‌خان** رئیس طایفهٔ **شاملو** با این پیشنهاد مخالفت ورزید و شهریار صفوی نیز رأی او را پسندید و آنرا خلاف مردانگی‌و جوانمردی دانست[2].

صبح روزچهار شنبه دوم رجب ۹۲۰ ه بیست و سوم اوت ۱۵۱٤ بفرمان سلطان سلیم سپاهیان‌عثمانی‌بسوی دشت چالدران‌حرکت کردند وبلندی‌های‌باختری دشت را اشغال نمودند.

۱- مفیل بیك لشگرکشی به ایران.ص٦؛

۲- احسن‌التواریخ ص۱٤۵ چاپ کلکته.

وضع سپاه متخاصمین در دشت چالدران

طرز آرایش سپاه عثمانی ـ در دشت چالدران بدین ترتیب بود.

سواران نیکوبی[1] بفرماندهی **میخال اغلی** و دستجات دیگر پیش‌قراول بودند، و سواران **آناطولی** و **قرامان** بسرداری **سنان پاشا** و **زینل‌پاشا** در جناح‌راست (میمنه) قرارگرفتند، و سواران روم ایلی همراه سپاهیان اروپائی‌عثمانی بفرماندهی حسن پاشا در جناح چپ مستقر شدند. ینی‌چریهای پیاده بریاست **عثمان آغابال بمیز اوغلوسگبانباشی** پشت عراده‌های توپ‌درقلب سپاه قرار گرفتند، و وسایل‌حمل‌ونقل در اطراف آنها جای دادند و ارابه‌ها را بیکدیگر متصل ساختند تا سدی در مقابل حملات قزلباش‌ها باشد و باین‌ترتیب پیاده نظام در مقابل حملات احتمالی دشمن محافظت می‌شد.

توپخانه نیزبتوسط‌زنجیزهای‌مستحکمی‌بیکدیگر متصل‌شده بود وسد دیگری‌از آهن و آتش مانع‌از حملهٔ قزلباشها بـه ینی‌چریها می گردید، قراولان خاص‌سلطان در عقب‌ینی‌چریها جای گرفته بودند و در زیر نظر شخص سلطان بودند.

سلطان سلیم و وزیران وی **احمد پاشا، هرسگلی اوغلی** صدر اعظم، و **احمد پاشا دوقه‌کین اوغلی** و **مصطفی پاشا بیغلو چاوش** بر بالای تپه‌ای‌که مشرف بردشت چالدران بود، در زیر دو پرچم سرخ و سپید قرارگرفته بودند.

دستهٔ پیاده عزبها را در پیشا پیش توپخانه جـای داده بودند تا توپخانه از نظر دشمن‌دور باشد.دستهٔ دیگری از سپاه بفرماندهی‌**شادی‌پاشا** مرکب از سوارنظام و پیاده نظام برای حفاظت آن درمقابل حملات از پشت سرجای‌گرفته بود.

شاه اسمعیل‌که اعتماد زیادی بروحیهٔ سربازان خود داشت و باستقامت قابل تحسین سواره نظام خود مطمئن بود، بپیروزی خود در این نبرد اطمینان داشت، و با وجود آنکه دارای توپخانه نبود و باهمیت آن چندان پی‌نبرده بود ونمی‌دانست

۱- Nikobi

که سربازان ترک چقدر بان اهمیت می دهند معذلک وضعیت خوبی برای محدود کردن عملیات توپخانه دشمن گرفت.

وضع سپاه ایران در دشت چالدران

دسته‌ای از سواران قزلباش بفرماندهی **دورمیش خان شاملو**، **خلیل سلطان ذوالقدر** حکمران فارس **حسن بیک لله** وزیر سابق، **خلیل بیک**، **منتشا سلطان** حاکم تبریز، **نورعلی خلیفهٔ روملو** حاکم ارزنجان، **سلطان علی میر افشار** و **پیره بیک چاوشلو** در جناح راست.

دسته‌ای دیگر بسرپرستی **محمد خان استاجلو** حاکم دیار بکر و عده‌ای از حکام و سران استاجلو وگروهی دیگر از سپاهیان در جناح چپ.

در ضمن وزیر اعظم **نظام الدین میر عبدالباقی وکیل السلطنه**، **میرسید شریف الدین علی صدر قاضی عسگر** و **سید محمد کمونه** نقیب الاشراف **نجف**، با دسته‌ای دیگر از سواران در قلب لشگر در زیر پرچم شاهی قرار گرفتند.

دسته‌ای ازسواران قزلباش بفرماندهی **ساروپیره قورچی باشی** و **یوسف بیک ورساق** ـ که دژکماخ مأمور پنهان داشتن عملیات سپاه ایران بودند. شاه اسمعیل نیز با گروهی از سپاهیان خودکه از بهترین سواران بودند، در قسمتی از قلب لشگر قرار گرفت، تا در صورت لزوم بتواند بکمک سپاه خود پردازد. سلطان سلیم کوشش داشت تـا سپاه ایران را بتیررس توپخانـه خود برسانـد، چون توپخانـهٔ ترک قادر بتیراندازی بنقاط دور نبود و نمی‌توانست دشمن را از فاصلهٔ زیادی آماج گلوله‌های توپخانه خود قراردهد، بهمین جهت هم عزبها را در جلوی توپخانهٔ خود قرار داد، تا از نظر ایرانیان پنهان باشد، و همینکه سپاهیان دشمن نزدیک شوند عزبها را از جلوی توپخانه دور نموده و بآسانی بتیراندازی بپردازد و سپاه دشمن را منهزم سازد.

شاه اسمعیل که بتوسط جاسوسان خود از نقشهٔ جنگی سلطان سلیم با خبر شده بود، با دودستهٔ بزرگ از قزلباشهای سواره نظام، از دو طرف برای تاختن بسپاهیان

ترک مهیا گردید ، تا مانع از آزادی عمل توپخانهٔ دشمن گردد ، و سپس پس از گذشتن از توپخانهٔ دشمن بخود سلطان سلیم و قراولان خاصش حمله برد ، و از پشت سر بر پیاده نظام ینی‌چری بتازد .

سربازان سلطان سلیم با هستگی بطرف دشت چالدران سرازیر شدند، بامید آنکه بدین وسیله سپاهیان ایران را بطرف خود جلب نموده و به تیررس توپخانه خود برسانند ، در حالیکه شاه اسمعیل امیدش به سواره نظام بود که از ارتفاعات چالدران با حملهٔ سریعی بتوانند آنها را غافلگیر سازند .

در آغاز نبرد ساروپیره استاجلو و همراهانش که جزو پیش قراولان سپاه ایران بودند بر یکدسته از پیش قراولان ترک تاختند ، ولی کاری از پیش نبردند ، باین جهت شاه اسمعیل با سپاهیان خود که در جناح راست بود بر جناح چپ سپاه عثمانی حمله برد ، و به خان‌محمد استاجلو دستور داد که با عدهٔ دیگری ازسواران به جناح راست سلطان سلیم بتازد .

شاه اسمعیل باندازه‌ای سریع بدشمن حمله برد ،که عزبها نتوانستند از پیشاپیش توپخانه کنار روند و بدست سپاهیان قزلباش از پای درآمدند ، و باین ترتیب توپخانه در جناح چپ مورد استفاده قرارنگرفت ، حتی گلوله‌ای هم از توپها خارج نشد و سواران ترک عقب‌نشینی کردند ، ولی‌شاه ایران با تعقیب سپاهیان ترک از هدف اصلی خود که حمله بسربازان خاص‌سلطان و پادگان ینی‌چری بود دورشد .

باین ترتیب سلطان سلیم پی‌برد که نقشهٔ عملیات جنگی‌وی نقش بر آب شده است وسربازان اوبخطرافتاده اند . اما متأسفانه محمدخان استاجلو که‌مأمور حمله بجناح راست آرتش‌دشمن بود نتوانست بموقع‌جناح راست دشمن رادرهم‌بشکند ، و سنان‌پاشا فرماندهٔ این قسمت را شکست دهد و زمانی بجناح راست رسید که آتش توپخانهٔ دشمن سواره نظام ایران را هدف قرار داده بود بطوریکه آنها مجبور بفرار شدند .

هر گاه محمد خان استاجلو توانسته بود مانند شاه ایران جناح راست دشمن را درهم‌شکند و سنان پاشا را شکست دهد،سپاه دشمن کاری از پیش‌نمی‌برد ، چون

توپخانه که نمی‌توانست تغییر جهت دهد بکلی بی‌فایده می‌ماند و ینی‌چریها از دو طرف محاصره می‌شدند و قراولان مخصوص‌سلطان که عدهٔ‌آنهازیاد نبودنمی‌توانستند در مقابل حملات سپاه ایران مقاومت نمایند. اما حملهٔ وی خیلی آهسته‌تر انجام گرفت، بطوری که سنان پاشا فرمانده سپاه آناطولی توانست نقشهٔ جنگی دیگری طرح کند و شکست جناح چپ را جبران نماید و بموقع دستور داد که غربها بپشت توپخانه منتقل شوند وتوپخانه توانست سپاه ایران را گلوله باران نماید وخان‌محمد استاجلو که در جلو سواران اسب میتاخت کشته شد و جمعی از همراهانش بقتل رسیدند. سنان پاشا قسمتی از نیروی خود را بدنبال سواران استاجلو فرستاد تا مانع از تجمع مجدد آنها گردد و سلطان سلیم که منتظر نتیجهٔ نبرد جناح‌راست بود‌پس از پیروزی سنان پاشا از موقعیت استفاده کرده با تمام نیروئی که در اختیار داشت به شاه‌اسمعیل حمله برد، و در ضمن دستور داد که سدی را که از ارابه‌ها و دام‌های بارکش که بدور پیاده نظام ینی‌چری ایجاد شده بود، شکافتند و ینی‌چریها که‌آزاد شدند توانستند بحمله بپردازند، و بسیاری از جنگجویان قزلباش‌را بخاك افکنند.[۱]

نولس [۲] بتشریح جنگ چالدران پرداخته چنین مینویسد: «بدین ترتیب اسمعیل با سی‌هزار نفر به سیصد هزار سپاه ترك حمله برد. سواره نظام ایرانی از هر سو بدشمن حمله می‌برد وبا وجود کشته شدن بزرگترین سردار ایرانی استاجلو (اوستا اوغلی) و با وجودقدرت نظامی‌عثمانیان‌ایرانیان همه‌جا برای حمله به سلطان سلیم (سلیموس) حاضر بودند. هنگامیکه سنان (پاشا) با وجود شکست سپاهیان زیر فرماندهیش بموقع با دسته‌ای تازه نفس که از جنگ سپاهیان ایران رهائی یافته بودند برای نجات سلیم رسید و بالنتیجه سرنوشت جنگ را عوض کرد، سلیم که مایوس‌نشده و بپیروزی خود امیدوار بود، فرماندهی‌توپخانه را که بدور وی‌مجتمع

۱- مقبل بیگ. لشکر کشی به ایران ص ۵۹-۵٤. تاریخ شاه‌اسمعیل نسخهٔ خطی بریتیش موزئوم.

۲- the General History of the Turkes, Knolles ص ۹-۳٤۷

و برای موقع مقتضی نگاه داشته شده بود بعهده گرفت.

بعلت شدت کشت و کشتار از دو طرف که با هم درگیرشده بودند ، وبواسطهٔ صدا و دود باروت توپها دیگر نه چیزی دیده و نه شنیده میشد. اسبان وحشت‌زده در اثر غرش توپخانه ترکها باندازه‌ای دیوانه شده بودند که آرام‌نمودن آنها کاری بس مشکل بود.

جنگ تمام شده بود اما پیروزی مسلم نبود. »

شاه اسمعیل شخصاً چندین مرتبه بتوپخانهٔ دشمن تاخت [۱] ولی‌مثمر ثمر واقع نشد و عاقبت سپاه ایران شکست خورد و خود شاه با گروهی از قورچیان در میان سواران دشمن محصور شدند ، ولی شاه اسمعیل با شجاعت از خود دفاع کرد و در نبردی که با **علی بیک مالقوچ اوغلی** فرماندهٔ توپخانهٔ ترک که مردی زورمند و پهلوان بود ، با وجود آنکه یک دست او زخمی شد ولی با شمشیر چنان ضربتی بر سر وی وارد آورد که سر او رابدونیم کرد [۲]. شاه اسمعیل بعلت ضربات فراوانی که در جنگ دیده بود خواست خود را از مهلکه بدر برد ولی اسبش بگل فرو رفت و بر زمین افتاد. سربازان ترک خواستند او را از پای درآورند و اما **میرزا سلطانعلی‌افشار** از سران قزلباش که شباهتی از حیث صوری و لباس به شاه ایران داشت ، خود را شاه ایران معرفی کرد و ترکها او را دستگیر و نزد سلطان سلیم بردند ، شاه ایران با استفاده از اسب یکی از مهتران دو مرتبه بنبرد پرداخت. [۳]

سلطان همینکه پی برد که میرزا سلطان او را فریب داده امت و را کشت ، و بدستور وی سپاه سنان پاشا بتعقیب باقیمانده سپاه ایران تاختند و آنها را متفرق ساختند. شاه ایران چون مقاومت را بی‌فایده دید فرمان عقب نشینی داد ، و خود با قریب سیصد نفر سوار جنگ کنان از میدان جنگ گریخته ، و بقیهٔ سربازان قزلباش

۱- عالم‌آراء ص۳۲

۲- احسن‌التواریخ ص ۱۴۶

۳- تاریخ شاه اسمعیل نسخهٔ خطی بریتیش موزئوم.

دلیرانه بر قلب سپاه دشمن زده و از میدان بدر رفتند. سلطان سلیم از بیم حیلهٔ ایرانیان بتعقیب ایرانیان نپرداخت، ولی چون از آرتش ایران خبری نشد بچپاول اردوی ایران دست زد.

تلفات دوآرتش رقیب در جنگ چالدران که درحدود شش ساعت طول کشید، بگفتهٔ مورخان ایرانی به پنج هزار [۱] نفر میرسید که دو هزار نفر ازسپاه قزلباش و سه هزار کس از عثمانیان بقتل رسیده بودند، ولی نویسندگان ترک عدهٔ تلفات خود را در حدود سی الی چهل هزار نفر و تلفات ایرانیان را دو برابر دانسته‌اند. در لشگر عثمانی سواره نظام جناح راست از حملهٔ شاه اسمعیل صدمه فراوانی دیده بود و جناح چپ اردوی قزلباش بکلی نابود شده بود، در سایر قسمت‌ها تلفات کمتر بود. درحمله سپاه ایران بسواران استاجلو در اثر تیر اندازی توپخانه دشمن تلفات سخت رسیده بود و ازسرداران ایران استاجلو، سارو پیره قورچی باشی، میرعبدالباقی وکیل السلطنه، میرسید شریف صدر قاضی عسگر، خلفا بیک حاکم بغداد، سید محمد کمونه نقیب الاشراف نجف، سلطان علی بیک، حمزه بیک کوسه، سردار بیک حاکم گنجه و سعید محمد بیک حاکم مشهد، حسین بیک لله بیک حاکم خراسان کشته شدند. از فرماندهان عثمانی حسن پاشا امیرالامرای روم ایلی، حسن آقا سنجق بیک (حاکم) **موره** [۲] علی بیک مالقوچ اوغلی سنجق بیک صوفیه، اویس بیک سنجق قیصریه، و عدهٔ دیگری از سرداران عثمانی بقتل رسیدند.

بموجب نوشته های مورخان ترک علت شکست سریع شاه اسمعیل نداشتن توپخانه، و تجهیزات جنگی کامل بود، و فرماندهان دارای نقشه های جنگی صحیحی نبودند، وگرنه شاه صفوی میتوانست، مدتی اردوی عثمانی را مشغول سازد تا زمستان فرا رسد و سلطان سلیم را وادار به ترک مخاصمه و عقد قرارداد صلح نماید.

در چپاول اردوی ایران غنائم بسیاری از زرو سیم بدست سپاهیان ترک افتاد،

۱- اسکندر بیک منشی. عالم‌آرای عباسی. نسخهٔ خطی. کتابخانهٔ ملی پاریس.

۲- Morée

و بگفتهٔ مورخان ترک چند تن از زنان ایرانی که در لباس رزم همراه شوهرانشان بمیدان نبرد آمده بودند، بدست سپاهیان عثمانی افتادند، دو زن از حرم‌سرای شاه اسمعیل بنام **بهروزه خانم و تاجلی خانم** در میان زنان بودند. در ضمن جسد بسیاری از زنان دلاور ایران در میدان جنگ پیدا شد که بدستور سلطان سلیم با تشریفات بخاك سپرده شد، چنانکه یکی از مورخان ایتالیائی بنام **ساگردو** [۱] درین باره چنین می‌نویسد: «در میان کشتگان اجساد زنان ایرانی پیدا شد در لباس مردان جنگ بمیدان آمده بودند تا در سرنوشت شوهران خود شریك و در افتخار نبرد سهیم باشند. سلیم بر جرأت و دلیری و وطن پرستی ایشان آفرین گفت و فرمان داد که با تشریفات نظامی آنان را بخاك سپارند.»

از زنان حرم شاه، بهروزه خانم زن عقدی شاه اسمعیل و تاجلی خانم بگفتهٔ نویسندگان ترك معشوقه وی بود [۲] تاجلی خانم که بدست مسیح پاشا زاده سردار ترك اسیر شده بود، پس از دو شب اقامت در اردوگاه سلطان با بخشش یک‌جفت گوشواره خود بوی که بشکل قلوه ای از لعل بود، خود را آزاد ساخت و درلباس مردانه از اردوی سلطان سلیم گریخت و به تبریز رفت.

در تاریخ عالم‌آرای شاه اسمعیل در باره فرار خانم چنین نوشته شده است: «در جنگ چالدران شاه اسمعیل با سلطان سلیم زنی نقابدار در میدان شمشیر میزد و با ترکان میجنگید. این زن تاجلو بیگم زن شیخ اوغلی بود (شاه اسمعیل)، سلطان سلیم میخواست اورا دستگیر کند، ولی توفیق نیافت... نقابدار پس از فرار شاه‌اسمعیل مفقود شد. شاه دورمیش‌خان را با سیصد کس بدنبال او فرستاد که مگر او را پیدا کنند، زیرا که در تبریز نبود. تاجلو خانم زخم برداشته از میدان بدر رفته بود و

۲- Sagredo. تاریخ امپراطوری عثمانی.

۱- مقبل بیک. لشکر کشی به‌ایران ص ۸۱. بایستی متذکر شد که هیچیک ازنویسندگان ایرانی راجع باسارت زن شاه اسمعیل چیزی ننوشته اند، و بموجب نوشتهٔ فریدون بیک شاه اسمعیل بعلت عجله‌ای که داشت تنها به چالدران آمد. منشآت السلاطین ۱۲۰

نمیداست بکجا میرود. اتفاقاً میرزا شاه حسین اصفهانی وزیر دورمیش‌خان شاملو، بار خانه گرفته از اصفهان برای خان می‌آورد. چون دو منزل از تبریز بیرون آمد، رسید بآن صحرا و فرود آمد و از شاه و از شکست قزلباش خبر نداشت. تاجلو بیگم باو برخورد و او بیگم را برداشت که برگردد و از راه مراغه بدررود و شاید سراغ شاه کند که کجاست، که به دورمیش‌خان برخورد و بخدمت شاه رفتند. شاه به بیگم عتاب و خطاب بسیار کرد که ترا بجنگ چکار: اگر پس از این چنین کاری کنی ترا خواهم کشت..».

ولی بهروزه خانم در دست سلطان سلیم اسیر باقی ماند. گرچه در هیچیک از تواریخ ذکری از گرفتار شدن زن شاه‌اسمعیل بدست سلطان عثمانی نیست، معذلک مورخان ایرانی نیز ذکری از وجود زنان نقابدار در نبرد چالدران نموده اند، ولی بعلت احترام به شهریار صفوی نامی از اسیر شدن آنان نبرده‌اند.

پس از شکست شاه اسمعیل به آذربایجان آمد و سلطان سلیم باردوگاه عثمانی مراجعت کرد و **احمد پاشا هرسکل اوغلی** صدر اعظم را مأمور تصرف تبریز پایتخت شاه صفوی نمود و بموجب فرمانی از اهالی خواست که ازاحمد پاشا اطاعت کنند متن این فرمان چنین بود. «اکابر و اعیان سکان خطهٔ تبریز، سیما فخرالسادات **میرعبدالوهاب** رزقت سلامته، بعنایت و مراحم شاهانه سمت اختصاص یافته بدانند که شفقت و رأفت در ترقیه حال مسلمانان و تطییب قلوب‌عجزه ومسکینان و تتمیم مصالح ملک و ملت و تنظیم مناظم دین و دولت بیش از بیش است. همه‌کس را شکر ایزد متعال واجبست که ایشانرا از دست ظلم‌چنین‌ظالم غدار رهانید وسایهٔ عدالت سعادتبخش ما را بر سر ایشان گسترانید. حالاپیش از نزول اجلال اردوی همایون برافاضهٔ عدل‌و انصاف و ازالهٔ جور واعتساف، دستوربکرم و وزیر معظم و کبیر مفخم ذوالقدر الاتم و المجدالاشم و النجابة الکرم، مدبر الامور بالرأی المصاب بین الامم، نظام‌الملک و العالم، مقرب الحضرة السلطانیه، مشیرالدولة الخاقانیه، الخاص‌بمزید عنایة الملک‌الصمد، مبارزالدنیا والدین احمد، دامت‌معالیه،

بدان جانب فرستادیم . چون پاشای مومی‌الیه بشهر تبریز فرودآیدبا انواع تعظیم و تبجیل و تکریم و تجلیل پیشداد (پیشواز) او در دوید و اوامر و نواهیش که همه فرمان قضا جریان قدر نفاذ ماست بسمع‌اطاعت و انقیاد بشنوید و امتثالش‌را ازصمیم دل و جان قیام تام نمائید و این‌معنی‌را در بارهٔ شماعین‌عنایت ومحض‌حمایت‌دانید . تحریرافی‌الیوم الثانی من شهر رجب المرجب سنهٔ عشرین وتسعمائهٔ . »[۱] . پس از آن سران سپاه را باداد و بهرکدام که‌درجنگ پیروزی بدست آورده بودند خلعت و پاداش داد ، و ازشهر خوی خبر پیروزی خود راکتباً برای سلطان مصر ، **سلطان سلیمان** ولیعهد خود ، و خان تاتار شبه جزیره**کریمه**·وعبید خان ازبک فرستاد .[۲]

در روز نهم رجب دو نفر از فرماندهان خود **پیری پاشا چلبی** و احمد پاشا دوقه‌کین اوغلی با عده‌ای از سربازان ینی‌چری به پایتخت ایران مأمور داشت تا مقدمات ورودوی را فراهم‌سازند،و باقیماندهٔ سربازان قزلباش را بقتل برسانند ، و در دهم ماه رجب بطرف تبریز حرکت کرد . ولی‌در بین‌راه عده‌ای از طرف شاه‌اسمعیل مأمورکشتن سلطان سلیم شدندکه بمقصود نرسیدند .

شش روز بعد سلطان عثمانی بمحلهٔ **سرخاب** رسید و از این محل تا شهرتمام راه فرشهای گرانبها گسترده شده بود و جمعی از علما و اعیان شهر باستقبال آمده بودند . بدستورسلطان لشگریان در خارج‌از شهرگرد آمدند و دست‌از چپاول‌برداشتند و بکشتار مردم خاتمه دادند .

بفرمان سلطان مسجد جهانشاه که بدستور امیر مظفرالدین جهانشاه قراقویونلو ساخته شده بود و مسجد حسن پادشاه متعلق به اوزون حسن که بفرمان شاه‌اسمعیل ویران شده بود مرمت گردید . روز بعد جمعه هفدهم‌رجب سلطان سلیم‌بمسجدحسن پادشاه رفت و نمازگذارد ، ولی در موقع خطبه خواندن‌که از مراسم اهل سنت بود خطیب بجای‌نام‌سلطان‌سلیم گفت«السلطان‌بن السلطان‌ابوالمظفراسمعیل بهادرخان .» ،

۱ـ ایضاً . ج ۱ . ص ۳۹۱۰

۲ـ منشآت السلاطین . ج ۱ . ص ۳۸۹-۳۹۱

و چون سرداران ترک خواستند او را از پای در آورند بدستور سلطان سلیم از کشتن وی چشم پوشیدند.

پس از آن سلطان عثمانی دستور داد تمام خزائن و اموال شهریار صفوی و سران قزلباش را ضبط نمایند، و شهر تبریز را مرکز فرماندهی خود قرار داد، چون که مایل بود که زمستان را در این شهر بسر برد و سراسر آذربایجان را مطیع سازد و در بهار به عراق و فارس و اصفهان حمله برد.

در تبریز با اهالی با کمال ملاطفت رفتار نمود، چون که نسبت بتمدن ایرانی ستایش فراوانی داشت و شاید بهمین جهت بود که مردمان تبریز را قتل عام نکرد. این علاقهٔ او از بکار بردن زبان فارسی در نامه های خودش ظاهر است [۱]، ولی مدت توقف وی در این شهر طولی نکشید، چون در اثر نبودن خوار بار که بدستور شاه اسمعیل منهدم شده بود، برای نگاهداری سربازان خود در مضیقه بود، و از طرف دیگر خطر طغیان سربازان ترک که با نقشهٔ نظامی سلطان موافق نبودند او را تهدید می کرد. سلطان سلیم تاج شاهی و مقداری از جواهرات و عده ای از هنرمندان و صنعتگران ایرانی شامل شاعر و نقاش و نویسنده و زرگر و قالی باف و صحاف و و متخصصین تربیت کرم ابریشم که درحدود چندصد نفر بودند، روانهٔ استامبول نمود [۲] و خود زمستان را در **قراباغ** بسر برد و در بازگشت از راه **مرند وزنوز** که خواربار بیشتر در دست رس داشت گذشت و هنگام عبور از رودخانهٔ **ارس** بسبب طغیان آب در حدود چندین نفر از سپاهیانش تلف شدند. روز دوم شعبان بشهر **نخجوان** رسید و آنجا را متصرف شد، و سپس دژ **ایروان** را تسخیر نمود و از آنجا به **قارص** و **ارزروم** رسید و از آنجا به **اماسیه** آمد. چند روز بعد چند تن از رجال ایرانی بنام **میر نورالدین عبدالوهاب**، **قاضی اسحق**، **ملا شکرالله مغانی** و **حمزه خلیفه** با هدایائی و نامه

۱- بیشتر **ازنامه های سلطان سلیم** بشاه اسمعیل و عبیدخان ازبک بزبان فارسی با انشاء زیبا بود که نشان می دهد تا چه اندازه تمدن ایرانی در آسیای صغیر نفوذ داشت.

۲- Study of History. Toynbee ج ۱ ص ۳۹۵.

پیش سلطان سلیم آمدند. آنها مأموریت داشتند که از سلطان بخواهند تابهروزه خانم زن شاه اسمعیل را به ایران بفرستد، و قرار داد صلحی امضا کند.

سلطان عثمانی در جواب سفرای ایران گفت: «بصوفی اوغلی بنویسید که حضرت خداوندگار (سلطان سلیم) میگوید زنش را بفتوای علمای اهل سنت بشوهر دادم تا بداند که زنان مسلمین را در حضورشوهرشان بکام قزلباشان دادن چه تأثیری دارد... آنروزها که با غوای ملاهای بیدین و دنیا پرست علما واعیان سنیان ایرانرا زنده زنده بآتش می انداخت، و دختران مسلمین را مثل اسرای کفار حربی محل اطفای آتش شهوت قرار میداد آیا نمی دانست که منتقم حقیقی انتقام خواهد کشید؟ تا از آن مذهب ناحق عدول نکند و آن آخوند های بیدین راکه فتوی بجواز و حلیت ضبط املاک و اموال و اولاد و عیال و ریختن خون ناحق مسلمین و سب خلفای ثلاث و ام المؤمنین و سایر اصحاب گرام و تابعین داده اند، باین درگاه نفرستد و بدعتهائی که خلاف شرع انور است و شایع ساخته ممنوع و مرفوع نسازد، او را و تابعانش را بدتر و کمتر از کافر حربی میشناسم. در شریعت غرا هم بدون ضرورت مصالحه باکافر حربی حرامست و انشاءالله رحمن باز در اوایل بهار در قلب مملکتش با او روبر خواهم شد و بار دوم باز بخت یکدیگر را آزمایش خواهیم کرد......» و چند روز بعد بفرمان سلطان عثمانی سفرا و نمایندگان شاه اسمعیل را دستگیر کردند و بزندان بردند. همین امتناع سلطان ازپس فرستادن زن شاه موجب اعتراض بسیاری از علمای ترک گردید[1]

۱- بموجب نوشته های مورخان ترک بهروزه خانم را سلطان سلیم بعقد یکی از علمای ترک بنام جعفر چلبی تاج زاده درآورد و پس ازکشتن او سلطان با احترام با بهروزه خانم رفتار کرد و عاقبت او را روانهٔ شهر اوزنه نمود. تاریخ امپراطوری عثمانی بقلم ویکنت دولا ژونکیر ج ۱ ص ۱۴۰.

مبارزه بر سر تفوق سیاسی

بین

امپراطوری عثمانی و شاهنشاهی ایران

گرچه نخستین کشمکش بین شاهنشاهی صفوی و امپراطوری عثمانی با وجود شکست شاه اسمعیل در چالدران بجائی نرسید ، ولی نخستین برخورد نشانه ای از درگیر شدن مجدد دورقیب سر سخت سلطان سلیم و شهریار ایران بود، امااین مرتبه کشمکش صورت دیگری بخود می گرفت و توازن سیاسی که مدتی در شرق بعلت قدرت روز افزون شاهنشاهی ایران حکمفرما بود ، بـرهم میخورد ، چون مسلماً توسعهٔ یکی از این دو کشور بضرر دیگری تمام میشد ؛ یعنی در اثر ضعف نمی توانست در مقابل سیاست جاه طلبانه و کشورگشائی دیگری مقاومت ورزد .

دو حکومت دست نشانده ای بفاصلهٔ مساوی بین قسطنطنیه پایتخت عثمانی و تبریز پایتخت صفوی قرار داشتند که خیلی ضعیف بودند ، یکی کشوردست نشاندهٔ ذوالقدر بود در کوههای جنوب شبه جزیرهٔ **آناطولی** ، دیگر امپراطوری ممالیک سوریه ومصر که مورد توجه دو کشور ایران و عثمانی بود .

پس از آن که نبرد چالدران در ۹۲۰ هـ ۱۵۱۴ م پایان یافت ، دو رقیب بفکر تصرف سر زمینهای ایالات عرب نشین اطراف این دو کشور افتادند . شاهنشاه صفوی مایل بتوسعهٔ متصرفات خود تا **دریای مدیترانه** بود و سلطان عثمانی تمایل خود را ببسط مرزهای خود تا شبه جزیرهٔ آناطولی ابراز می داشت ، تا بدین وسیله مانع از پیشروی شاه اسمعیل در این سر زمینها گردد .

شاه اسمعیل در سیاست توسعهٔ طلبی امتیاز بیشتری بر رقیب خود سلطان سلیم داشت و نقاط **سوق الجیشی** واقـع در جبل **آمل** در تصرف ایران بود و بشاه صفوی

اجازه می‌داد که نظری به سوریه داشته باشد، همانطوری که یکی از قسمتهای آرتش وی نیز بنام **شاملو** (آرتش سوریه‌ای) معروف بود و آنرا تأیید می‌کرد[1]. **سلطان** سلیم هم برای پیروزی بر رقیب خود بایستی با شتاب عمل کند و اتفاقاً حوادثی که در این زمان در آن سرزمینها رخ داد بنفع سلطان عثمانی تمام شد.

پس از شکست شاه صفوی در چالدران بسیاری از سران **کردستان**[2] که اهالی آنجا از سنیان متعصب بودند بطرفداری سلطان عثمانی برخاستند و حاکم ایرانی آنجا را بیرون راندند و اهالی دیار بکر و شهرهای دیگر پیوند خود را با سلطان سلیم خواستار شدند و درهای خود را بروی آنها باز نمودند، بطوریکه طولی نکشید که بیست و پنج شهر با دولت عثمانی متحد شدند وبا وجودآنکه دربسیاری ازاستحکامات و شهرهای دیگر پادگانهای نظامی ایران وجود داشت سلطان سلیم از نزدیک‌شدن کردها استفاده نمود، و به کردستان حمله برد.

پس از آن که دژ **بایبورد**[3] وحصن **کیفا**[4] از طرف ترک ها اشغال‌شدوتسلط آنها بر ارزنجان محرز گردید، کماخ دژ قدیمی‌مرزامپراطوری عثمانی مورد حملهٔ عثمانیان قرارگرفت، چون‌که تسلط بر این منطقه امنیت را در ارزنجان برقرار می‌ساخت و همچنین بایبورد را از حملات افرادی‌که از این دژ بآنجا دستبرد می‌زدند، محفوظ می داشت.

با تسلط بر کماخ علاءالدوله ذوالقدر که در زمانی که شاه اسمعیل برضد

۱- Study of History' Toynbee ج ۱ ص ۳۸۷

۲- کردستان - قسمتی استاز آسیای باختری که بدو قسمت‌می‌باشدوبین‌ایران،عراق ترکیه و قفقاز واقع است: کردستان ترک شامل ناحیه کوهستانی بین **ارز روم** و **دیاربکر** از یک طرف ودره علیای دجله تا **موصل**. کردستان ایران‌شامل قسمت بزرگی ازآذربایجان و ناحیه شمالی همدان است. دیکسیونر تاریخ و جغرافیا M. N Bouillet

۳- Baïburd

۴- Keifi

عثمانیان وارد جنگ شده بود حاضر بکمک بدولت عثمانی نشده بود ، رسماً تهدید می‌شد. سلطان سلیم در ۹۲۱ ه ۱۵۱۵ م به کشور ذوالقدر حمله برد ، شاه ایران نیز کوشش داشت که علاءالدوله را برانگیزد تا بر استحکامات مرزی قلمرو خود حمله برد و بوی پیشنهاد دوستی و اتحاد نمود و هدایائی برای او فرستاد و از وی خواست که آذوقه و ذخیره‌ای که عثمانیان در آن استحکامات جمع آوری و ذخیره نموده‌اند تاراج کند، تا سلطان سلیم دیگر نتواند بر ایران حمله نماید.

این امر سبب شد که سلطان سلیم در ماه ربیع الثانی ۹۲۱ ه ۱۵۱۵ م نیروی ذوالقدر را در محل **گورك سو** درهم شکست و او را به قتل رسانید و در نتیجه تمام متصرفاتش به دست سلطان عثمانی افتاد.

در اواخر همین سال بود که بار دیگر سفیرانی از طرف شهریار صفوی بنام **کمال‌الدین حسین بیک و بهرام آقا** با نامه‌ای و هدایائی پر ارزش نزد سلطان سلیم بدربار استامبول فرستاده شدند و شاه اسمعیل تمایل خود را ببرقراری روابط دوستی دیرین و صلح ابراز داشت ، ولی متأسفانه سلطان عثمانی حاضر بقبول پیشنهادهای شاه ایران نشد ، و پس از خواندن نامه شاه اسمعیل بآن جوابی نداد و نمایندگان ایران را بزندان انداخت.

آخرین نامهٔ شاه اسمعیل به سلطان سلیم بدین مضمون بود.

« حضرت سامی مرتبت عالی منقبت سلطنت پناه عدالت دستگاه ، خورشید رفعت ، جمشید رتبت ، فریدون فر اسکندر در ، دارای ممالک آرای ، ناهید انتفاع برجیس ارتفاع ، افتخار اعاظم السلاطین ، اعتضاد افاخم الخواقین ، رافع اعلام الملک والدین ، حامی الاسلام والمسلمین ، المنتشر مناشیر معدلته فی الافاق ، الظاهر تباشیر نصفته من افق الاستحقاق ، المؤید من عند الملک الاله ، غیاث السلطنة والمعدلة والحشمة والشوکة والاقبال ، سلطان سلیم شاه ، ایدالله میامن ملکه و سلطانه و ایده بکمال لطفه واحسانه ، شرایف دعوات طیبات محبت آیات ولطایف تحیات زاکیات مودت سمات مقتبس از انوار « ان لربکم فی ایام دهرکم نفحات » که طراوت ازهار و

نضارت گلزارش صفا بخش خاطر ارباب صدق و صفا و روح افزای ضمایر اصحاب صداقت و ولابود و نسیم دلگشای آن مروج ارواح و مفتح ابواب فتوح باشد ، متحف و مهدی و مبلغ و مؤدی داشته منهای ضمیر منیر مهر تنویر آنکه بنا براستحکام قواعد محبت و ولاو انتظام سودت و صفا که از مقتضیات آثار علاقهٔ ابوت و نبوت و متمات اطوار و رابطهٔ فتوت و مروت است و در سوابق ایام باتم واحق تحقق آن از جانب حضرت ابوت مکان فردوس آشیان انارالله برهانه بنوعی منظور و مشهود بود که محسود سلاطین اقطار و مغبوط خواقین امصار گشته علی الدوام چنانچه مستدعای شیمهٔ جبلیه و مقتضای فطرت اصلیهٔ این محب است بدفع و رفع ارباب زیغ وعدوان و قلع و قمع اصحاب عصیان وطغیان اشتغال نمود ، و بهیچوجه از آنجانب امکان مخالفت و احتمال منازعت ملحوظ و متصور نبود. بلکه همیشه احیاء مراسم محبت موروثی صمیمی و اعلاء معالم صداقت یقینی قدیمی فیمابین اولاد امجاد سلطنت نژاد حضرت فردوس مکان نسبت این محب را از حضرت خلافت مرتبت ظهوری یافت، واشعهٔ لمعات نیر اختصاص و اتحاد در مجابی خواطر و مرایای ضمایر از ایشان می تافت.

« مکمون ضمیر و مکنون خاطر تصویر معانی آن بود که هرگاه که در امور سلطنت و مهام مملکت بمیامن معدلت و نصفت آن حضرت اتساق وانتظام یابد تسدید این معانی وتشیید این مبانی بموجب فرمودهٔ محبة الآباء قرابة الابناء، بنوعی ثبوت وتحقیق پذیرد که در وقایع ملکیه وملیه وحوادث دینیه ودنیویه ازجانبین وظائف موافقت وامداد و لوازم موافقت اسعاد بظهور رسد. فکیف که مظنهٔ تعرض و مداخلت وتصور تعصب و مجادلت. اما عجب از اعتقاد آنست که منشاء نشأه خلاف ، غیر افساد ارباب فتنه و فساد و ایقاع اصحاب اغراض و عناد نبوده ، از اقاویل کاذبهٔ باطله و اباطیل لاطائلهٔ جمعی غرضناك بی باك آئینهٔ خاطر بی عیب را که مطرح انوار غیب است ، مکدر ساخته باشند ، و ضمیر منیر را از انعکاس صور معانی صفا و وفاء ارثی واتساقی پرداخته ، و مع ذلك همچنان از جبلت کریمه و محبت قدیمه تعجب تمام روی نمود

که با وجود تأسیس آن قواعد مشیدة الارکان و ترصیف آن مقاعد مستحکمةالبنیان تأثیر اقوال و تغییر احوال تواند بود.

«بناهٔ علیه هر چند از اکناف اخبار توجه ایشان بدین بلاد آثار خلاف مقتضیات محبت و وداد میرسید، قطع رابطهٔ اعتماد ننموده بسمع قبول مسموع نمیشد، و شاهد عدل این کلام صدق آنکه در آن هنگام چنانچه بمسامع علیه رسیده باشد، احضار عساکر اطراف نکرده بعد از تیقن آن اخبار بـا مخصوصی چند از ملازمان رکاب و معدودی از مردم حدود «دیاربکر» وقت الضروره بصوب مقابله استقبال نموده و حسب المقدور آنچه مرقوم صفایح صحایف غیب بود بر لوایح عالم شهادت پرتو انداخت. و چون استنشاق نسایم صلاح و استرواح روایح اصلاح حین معاودت از ریاض احوال ایشان نموده، همگی همت و جملگی نهمت بامنیت بلاد و فراغ عباد مصروف و منعطف بود. حمایت حدود اسلام مخزون خزینهٔ نیت و مکنون گنجینهٔ طویت بود. مخالفت سلاطین دین‌دار موجب اختلال مبانی دین و ایمان و سبب جرأت و جسارت اهل کفر و عصیان میشود. هرآینه بمقتضای حقیقت مؤدای «من سبق بین الاخوین بالصلح فهو اسبق بدخول الجنه» رعایةً لحقوق الاخوة و وثوق المحبة باهداء آثار موافقت و اشعار شعار مصادقت مسابقت نموده و مضمون سعادت رهنمون آیهٔ کریمهٔ «الصلح خیر، و ان طائفتان من المؤمنین اقتتلوا فاصلحوا بینهما و لا تتبع سبیل المفسدین» وجههٔ توجه و قدوهٔ تنبه ساخته سیادت و نقابت پناهی، افادت و افاضت دستگاهی، امیر نور السیادة و **نورالدین عبدالوهاب** را جهت تأسیس اساس یگانگی و تغییر مخالفت و بیگانگی بدانصوب صواب مآب روانه گردانیده است، و ترصد آن بود که چون اصلاح کافهٔ انام و مصالح اهل اسلام را متضمن است، سیادت مآب مشارالیه را بزودی روانه ساخته اظهار خصایص اتحاد ذاتی علی الرسم السابق و الوجه اللایق فرمایند، و اکنون مدتی از آن گذشته و اثری بر آن مترتب نگشته، بخاطر خطور نمود که چون در این اثنا بی‌وقوف و شعور جانبین بعضی از امراء حدود طرفین تجاوز نموده صورتی چند بفعل آورده که موهم تبلیغات محولهٔ سیادت پناهی

مرضی‌الصفاتست ، همان که سبب تسویف و تعویق آن باشد. لهذا امارت مآبی رفعت نصابی کمال‌الدین **حسین بیک** و عمدة‌الاعاظم **بهرام آغا** را که از زمرهٔ خواص ارباب اخلاص این خاندانند ، فرستاد و تفاصیل حالات بتقریر وافی مشارالیهما که از حقایق آن کماهی آگاهی دارند و معتمد علیه‌اند محول شد که هنگام مجال مرفوع گردانند. یقین که مصالح عموم انام و انتظام مناظم امور جمهور اهل اسلام را نصب العین ساخته فتح ابواب رخاونشر اسباب ولا بانبعاث وسایط ورسایل وتجویز آمد شد قوافل و رواحل خواهند فرمود ، و الحق از ارسال رسل و ابلاغ مراسلات و بسط بساط مفاوضات و مکاتبات غیر ملاحظهٔ فراغ حال عموم برایا و جمعیت بال قاطبهٔ رعایا نبوده و نیست. چه وثوق بعنایت نا متناهی‌واعتماد بکرم بیدریغ آلهی زیاده از آنست که صورت دیگر متصور خاطر تواند شد. والدعا مخلد و مؤید و ختم بالصلوة علی محمد و آل‌محمد ، بمقام تبریز.»[1]

سپس سلطان عثمانی **ادریس** نام را که اصلاً کرد بود و سابقاً در نزد شاهزاده یعقوب آق‌قویونلو مقامی‌داشت وکشور را بخوبی‌می‌شناخت ، مأمور ساخت که نزد سرکردگان کرد رفته و آنها را بر ضد شاه اسمعیل تحریک نماید و از اتحاد با شاه منصرف سازد.

سلطان عثمانی بیشتر اتکائش به نهضتی بود که بنفع وی در بین کردها و درکردستان بر پا شده بود.

شاه اسمعیل چون دید که سلطان سلیم حاضر بصلح نیست ناچار نخست **نور علی خلیفهٔ روملو و محمد بیک ایغوت اوغلی** از سران معروف قزلباش را مأمور ساخت تا درنواحی‌ارزنجان بقتل وغارت پردازند ، ولی‌متأسفانه این‌دوسردار کاری از پیش‌نبردند وازسپاهیان ترک شکست خوردند و نورعلی کشته شد. جمادی‌الاخر ۹۲۱ ه‍ ۱۵۱۵ م

پس از آن شهریار صفوی قراخان استاجلو را با سپاهی به دیار بکر فرستاد تا

۱- منشأت السلاطین. ج ۱ ص ۴۱۲-۴۱۴

در راه اردوی ترک آبادیها را آتش زند و خواربار را نابود سازد و در ضمن باردوی دشمن شبیخون زند و کردستان ترک را مجدداً اشغال کند. وی با سپاهیان خود پایتخت دیار بکر قره‌آمد را محاصره کرد، ولی در این شهر **بیک لو محمد** [۱] از طرف سلطان عثمانی مأمور حفاظت کشور بود. اهالی دیار بکر از سلطان سلیم کمک خواستند و وی عده ای از ینی‌چری ها را برای دفاع از شهر فرستاد و قراخان مجبور بترک محاصره گردید [۲]

برای مرتبه دوم قراخان دیاربکررا محاصره کرد، اما با مقاومت‌شدید کردها برخورد تا آنکه با رسیدن نیروی کمکی ترک خطر محاصره‌رفع‌شدو سپاه ایران شکست خورد، و محاصره شکسته شد و شهر بتصرف آرتش ترک درآمد و مخصوصاً شورش اهالی کرد در اثر تحریک ادریس کمک مؤثری بپیروزی ترکها نمود [۳] سپس آرتش عثمانی بطرف **ماردین** حرکت کرد و با وجود آنکه این شهر دارای استحکامات نیرومندی بود بازاز طرف عثمانیان اشغال گردید، چون اهالی‌شهر مخفیانه با ادریس ارتباط حاصل کرده و شهر را بوی تسلیم نمودند.

در این موقع فرماندهٔ نیروی ایران قراخان که بطرف ماردین حرکت می کرد، شش صدنفر از بهترین سپاه خود را از **راه کرکوک** بـه بغداد فرستاد تـا شاید از این راه به ماردین برسند. سایرجاده‌ها از طرف بیک های کرد مخالف ایران مسدود شده بود. در این موقع حملهٔ نـاگهانی سپاه ایران بـه دیار بکر **وکرش** آرتش ترک بفرماندهی **بیک لو** را مجبور بعقب نشینی نمود و سپس آرتش ایران برای شوراندن قبایل ترکمان بر ضد عثمانی بطرف دیار بکر حرکت کرد، اما بمقاومت آرتش ترک برخورد نمود و شکست خورد و قراخان مجروح شد و نتوانست بجنگ ادامه دهد

۱- Buykli
۲- اسکندر بیک منشی. عالم آرای عباسی. نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی پاریس.
۳- هامر. تاریخ امپراطوری عثمانی. ص ۲۸؛

و ماردین از طرف ترک ها تصرف شد. در همین ضمن همانطوریکه ذکر شد[۱] شهرهای حصن کیفا و **سنجار** ، **ارغنه** ، **بیرجیک**[۲] و **جرمیک**[۳] بتصرف ترک ها درآمد[۴]

با تصرف دیار بکر ، ماردین و سایرشهرهای مهم کردستان بزرگترین قسمت بین النهرین کردنشین بدست عثمانی ها افتاد ومجدداً ایرانیان درنواحی اسیای باختری که از ازمنه قدیم با رومی ها و **امپراطوری بیزانس** برخورد کرده بودند با عثمانیها مواجه شدند و مرزهای بین دو کشور پس از زدوخوردهای طولانی بین دو رقیب سرسخت تعیین گردید، و خط مرزی بین دو کشور از دریاچه ارومیه و آذربایجان شروع تا حدود باختری ایران که به شهر **ملطیه**[۵] شهر قدیمی نزدیک مصب علیای فرات ادامه می یافت[۶] تعیین شد.

باین ترتیب قسمت اعظم از بین النهرین جزو متصرفات امپراطوری عثمانی می گردید و از این پس یک خط مرزی طبیعی و نیرومند دو کشور سرکش را که دائماً یکدیگر را تهدید می کردند جدا ساخت[۷] ، و شکست چالدران نشان داد که از این پس مرزی که امپراطوری عثمانی را از شاهنشاهی صفوی مجزا می کند چه خواهد بود و « موجی از احساسات که نسبت بخاندان صفوی از آذربایجان گرفته تا داخل آسیای مرکزی وجود داشت از این پس بیرحمانه درهم میشکست »[۸] و تاچه اندازه توسعهٔ ایران در نواحی باختری با شکالات فراوان برخورد خواهد کرد و تا چه حد عملی نیست.

۱- هامر. تاریخ عثمانی. ص ٤٣

۲- Biredjik

۳- Djermik

٤- ویکونت دولاژونکیر. تاریخ عثمانی . ج ۱ . ص ۱٤۱

٥- Malatia

٦- دائرة المعارف اسلامی : ج ٤ ایران.

۷- هامر. تاریخ عثمانی ص ٤۳۱

۸- دائرة المعارف اسلامی جلد. ٤ ایران

نتیجهٔ سیاسی جنگ ایران و عثمانی این بود که کشور ذوالقدر و کشور **ممالیک مصر و سوریه** در ۹۲۳ ﻫ ۱۵۱۷ م بتصرف دولت عثمانی درآمد ، یعنی پس از کشته شدن علاءالدوله ذوالقدر کشور اونیز جزو متصرفات سلطان سلیم گردید و پس از تصرف قاهره ۹۲۳ ﻫ ۱۵۱۷ م سلطان سلیم آخرین خلیفهٔ مصر بنام **المتوکل علی الله محمد** را از سمت خود معزول ساخت و مجدداً او را بهمان سمت خلافت دست نشاندهٔ خود گماشت وشخصاً عنوان خلافت را هم بعنوان سلطنت اضافه نمود و نیروی معنوی را بنیروی مادی ضمیمه ساخت ؛ یعنی در حقیقت بزرگترین نیروئی را که در جامعهٔ مسلمان مؤثر بود در دست گرفت . علاوه بر آن بنهضت‌های شیعه در آناطولی پایان داده شد و این خود اهمیت فراوانی داشت ، چون که در این موقع مسائل مذهبی تأثیر عمیقی در تحولات اجتماعی در این مناطق داشت .

در ایران هیچگونه تحولات سیاسی پیش نیامد ولی اثرات اجتماعی آن خیلی زیاد بود ، چون در جریان تاریخی ایران آنچه که موجب جدائی عناصر نژادی در ایران شده بود در نتیجهٔ جنگ ایران و ترک که جنبهٔ ملی داشت از بین رفت واحساسات و غرور ملی آنها را بیکدیگر نزدیک ساخت ، حقیقت تاریخی در اثر کینه توزی ایرانیان بر ضد بیگانگان محو گردید ، و اگر بعد از این احساسات میهن پرستی باز بمنصه ظهور رسید در نتیجهٔ خاطرات رنج و مشقت گذشته و سنن ملی بود که آنرا تشدید نمود . در حقیقت میتوان گفت که جهاد بر ضد دشمن دیرینه بهترین نیروئی بود که توانست وحدت ملی ایران را بر پایه‌ای مستحکم استوار سازد .

پس از دست رفتن قسمتی از کردستان شاه اسمعیل کوشش نمود که بتشکیل اتحادیه‌ای بر ضد ترکها بپردازد و با کشورهای بیگانه رقیب دولت عثمانی روابط دوستی برقرار کند و نامه‌های متعددی بدربار **ونیز** و **اسپانیا** فرستاد ، ولی متأسفانه بعلت نبودن راههای ارتباطی ، و اشکالات مسافرت نامه‌ها بدون جواب ماند ، در ضمن سفرائی به **مجارستان** ، **لهستان** و **صربستان** فرستاد و آن کشورها را بجنگ با دولت عثمانی تشویق

نمود و عده‌ای از صوفیان آناطولی را که در دژ **تورخال** از توابع **اماسیه** جمع شده بودند پشتیبانی کرد ودر ۹۲۵ ه ۱۵۱۹ م بتحریک شاه صفوی شورش کردند و در آناطولی بتاخت و تاز پرداختند ولی سرانجام بدست نیروی قلی بیک شهسواراوغلی وزیر ترك سرکوبی شدند.

سلطان سلیم هم تا سال ۹۲۳ ه ۱۵۱۷ م قسمتی ازگرجستان را تصرف نمود و در ۹۲۶ ه ۱۵۲۰ م با آنکه مریض بود از پایتخت خود خارج گردید تابه **ادرنه** رود و بتهیه مقدمات حملهٔ مجدد به ایران بپردازد، ولی‌دربین راه درگذشت هشتم شوال ۹۲۶ ه ۱۵۲۰ م

شاه اسمعیل پس از مرگ سلطان سلیم از شورش **لوندخان** حاکم گرجستان که در زمان نبرد ایران و عثمانی بایالت **شکی** حمله برده و آنجا را خراب کرده‌بود استفاده نموده آرتشی بریاست **دیو سلطان روملو** برای تصرف گرجستان فرستاد، اما همینکه آرتش ایران باین سرزمین رسید لوندخان سر اطاعت فرود آورد و سایرایالات گرجستان نیز اطاعت نمودند.[1]

بدین ترتیب شاه اسمعیل در مقابل از دست دادن ایالات باختری ایران گرجستان را بتصرف درآورد، ولی در مدت چهارسالی که پس‌از مرگ سلطان‌سلیم زنده بود خیال انتقام را از سر بدر نکرد و همیشه بفکر حملهٔ مجدد به امپراطوری عثمانی بود، ولی مرگ ناگهانی‌وی در ۱۹ رجب ۹۳۰ ه ۲۳ مه ۱۵۲٤ م مانع از تصرف مجدد ایالات از دست رفته و انتقام‌جنگ چالدران گردید. وی در سی و هشت سالگی بمرض سل در محل **صائن کدوکی** نزدیک شهر **سرآب** در آذربایجان فوت نمود.

۱- تاریخ شاه اسمعیل نسخه خطی. بریتیش موزئوم

روابط سیاسی شاه اسمعیل باکشورهای اروپائی

خطری که از جانب ترکها کشورهای اروپائی را تهدید می کرد ، زمینه را برای نزدیکی آنها با ایران مساعد ساخت، چون با پیدایش شاهنشاهی صفوی قدرت تازه‌ای در خاور کشور عثمانی بوجود می‌آمد ، که میتوانست درمقابل سیاست جاه‌طلبی سلاطین عثمانی سدی ایجاد نماید و با متوجه نمودن امپراطوری عثمانی بطرف خاور ، اروپائیان را از خطر حملات عثمانیان به قارهٔ اروپا نجات دهد.

باین جهت اروپائیان کوشش نمودند که با ایرانیان روابط دوستی و مودت بر قرار نمایند، و از این راه کمک موثری در کشمکش خودشان با امپراطوری عثمانی، که پیروزی‌های درخشانش در اروپا باعث بیم و هراس آنها شده بود ، بدست آورند.

شاه اسمعیل نیز در اثر سیاست توسعه طلبی سلاطین عثمانی در خاور ، از این موقعیت استفاده وکوشش نمود که با ایجاد اتحادیه‌های دوستی و بستن معاهداتی ، دوستانی بیابد ، بهمین جهت سعی خود را در ایجاد روابط سیاسی با اروپائیان بکار برد . چند کشور اروپائی نیز در ضمن برقراری روابط سیاسی با ایران کوشش نمودند تا روابط اقتصادی و بازرگانی نیز برقرار سازند .

از طرف دیگر در اروپا تحولات دریانوردی و اختراع قطب‌نما ، و تکمیل فن دریا نوردی اروپائیان را بر آن داشته بود که راهی از طریق دریا به آسیا بیابند ، مخصوصاً آنکه فتوحات عثمانیها در شرق راه بازرگانی قدیم که خاور را به اروپا متصل می‌ساخت ، قطع کرده بود ، و آنها را از سوریه ، آسیای صغیر و جزایر اژه بیرون رانده بود ودیگر ناوگان اروپائیان نمی‌توانست به بنادر شرقی مدیترانه کالا حمل کند .

بهمین جهت در قرن دهم هجری پانزدهم میلادی اروپائیان سعی نمودند با

سرکوبی مسلمین افریقا را دور زده وراه جدیدی به بنادر خاور دور و هندوستان که بموجب نوشته‌های مارکوپولو [1] از ثروتمندترین نواحی دنیا بشمار می‌رفت، بیابند.

مخصوصاً آنکه در قرون وسطی بسیاری از بازرگانان اروپا بعلت برقراری روابط بازرگانی با آسیا، و دادوستد ادویه توانسته بودند ثروتمند شوند، و از این ببعد دیگر راهی که اروپا را از راه خشکی به قارهٔ آسیا متصل می ساخت بتوسط ترک‌ها قطع شده بود و بایستی راه دیگری بیابند که از خطر تهدید عثمانیها برکنار باشند. این مسأله سبب شد که دوران جدیدی در روابط اروپائیان و ایران باز و مخصوصاً دست اندازی آنها به هندوستان و لزوم نگاهداری راههای دریائی برای حفظ این شبه قاره، که یکی از ذیقیمت ترین و پرثروت ترین مستعمره‌های آنروز بشمار می‌آمد، کشورهای مستعمراتی آنروز مانند **پرتقال** را متوجه **خلیج فارس**، مهمترین نقطهٔ سوق‌الجیشی همسایه هندوستان نمود.

از زمانیکه اعراب بر این نواحی دست اندازی نموده بودند جزیرهٔ **هرمز** در مدخل خلیج فارس بصورت مرکز بازرگانی با هندوستان درآمده بود. در دست داشتن این جزیره که خلیج فارس را بدریای **عمان** متصل می‌ساخت اجازه می‌داد که بازرگانی با هندوستان را بازرسی و حفاظت این‌شبه قاره را با ایجاد یک پایگاه دریائی در آن جزیره تأمین نماید.

این موضوع سبب برقراری روابط بین ایران با کشورهای بیگانه و ایجاد نفوذ اروپائیان در این کشور گردید و گرچه بصفویه اجازه داد که از آن‌بنفع‌خوداستفاده برد و موجب ناراحتی امپراطوری عثمانی گردد، ولی نتایج بعدی آن خیلی بضرر کشور ایران تمام شد و شاید یکی از علل عقب ماندگی‌ایران؛ یعنی نفوذ بیگانگان در این کشور از این مسئله ناشی شد.

۱ـ تاریخ تمدن ج ۱ بخش اکتشافات جغرافیائی تألیف مؤلف.

روابط سیاسی ایران و امپراطوری ونیز

تسلط عثمانیان برقسطنطنیه و انهدام امپراطوری **بیزانس** در ۸۵۷ هـ ۱۴۵۳ م بدست سلطان **محمد فاتح** بترکها اجازه دادکه شاه راه بازرگانی بین قارهٔ اروپا و قارهٔ آسیا را مسدود نمایند ، و بهمین‌سبب موجب وحشت دولی که در بازرگانی و راههای ارتباطی بین دریای **مدیترانه** و دریای **سیاه** ذینفع بودندگردد : مخصوصاً کشور **ونیز** [1] که بزرگترین کشور مقتدر دریائی آن روز بود و با ایالات آسیای‌صغیر روابط بازرگانی داشت ، بیشتر بوحشت افتاد و تنها سرزمین مستقلی‌که با ونیزکه جزیرهٔ **قبرس** راهم در دست داشت ارتباط نزدیک داشت ناحیه ای بود بنام **قرامان**[2] در جنوب **قونیه** تاکرانهٔ جنوبی‌آسیای صغیرکه مشرف بر مدیترانه بود[3] باین جهت ونیز **علاقهٔ** فراوانی‌ببرقراری دوستی‌با **اوزون** حسن پادشاه آق‌قویونلو ، دوست قرامان و رقیب عثمانیان داشت.

سنای ونیز پیمان دوستی با آق‌قویونلوها را تصویب کرده‌بود و **کوئیری‌نی**[4] بعنوان **سفیر** بدربار ایران فرستاده شد و یکسال بعد دوسفیر از طرف‌دولت ایران‌یکی پس از دیگری بدربار ونیز رسیدند ، اما مذاکرات تعقیب نشد تا زمانیکه ترکها جزیرهٔ اوبه[5] راکه متعلق به ونیزیها بود تصاحب نمودند .

در این‌تاریخ کوئیری‌نی‌به ونیز مراجعت نمودوکاترینولازنو ازشریف‌زادگان ونیزی بعنوان نمایندهٔ دربار ونیز به ایران مسافرت نمود ، ولی در همان حال که او

1- Peuples et Civilisations LA Fin du Moyen Age et Les Debuts de l'Age Moderne

۲- لسترنج . سر زمینهای خلافت شرقی . ترجمه محمود عرفان . انتشارات بنگاه ترجمه و نشرکتاب .

۳- مینورسکی . ایران در قرن پانزدهم . مقالات مینورسکی . چاپ دانشگاه .

۴- Quirini

۵- Eubée

در تبریز بود نمایندهٔ اوزون حسن در دربار ونیز برای دریافت اسلحه و مهمات بمذاکره مشغول بود.

این مرتبه **ژیوزوفا (یوسف) باربارو**[۱] مأموریت یافت مقداری اسلحه و مهمات به اوزون حسن تحویل دهد. دولت ونیز در ضمن مخفیانه او را مأمور نموده بود که بوی تضمین دهد که هیچ زمان دولت متبوع وی با عثمانیان پیمان صلح و دوستی منعقد نخواهد کرد، مگر اینکه ترکها را وادار نماید که تمام آسیای صغیر را تا تنگه ها به ایران واگذار کند.[۲] اما متأسفانه باربارو مدتی در قبرس معطل ماند زیرا در آنجا در عملیات نظامی ناوگان دریائی دریاسالار **ماسنیکو**[۳] که در اثر درخواستهای مکرر شاهزاده **قرامان** برای تصرف نقاطی مانند **سلفکه**[۴] واقع در کرانهٔ مدیترانه انجام می گرفت شرکت نمود. باین ترتیب اسلحه و مهمات بموقع به اوزون حسن که در جنگ با عثمانیان درگیر بود نرسید. پس از نبرد **ترجان**[۵] اوزون حسن نامه ای بدربار ونیز فرستاد وآن دولت را ازقصد خود دائر برحملهٔ مجدد به عثمانیها خبر داد، و درضمن زنورا مأمور گزارش در بارهٔ موقعیت خود بدربار ونیز نمود.

در سال ۸۷۸ ه ۱۴۷۴ م او ینیبان[۶] بدستور حکومت ونیز بـه ایران آمـد و سپس باربارو باو ملحق شد. اما اینمرتبه اوزون حسن که گرفتار کشمکش های داخلی درایران بود، دنبالهٔ مذاکرات با ونیز را نگرفت. باربارو نیز به ونیز برگشت چون هر نوع امیدی در بارهٔ حمله پادشاه آق قویونلو به عثمانیان از بین رفته بود، پس از مرگ وی ونیز در شوال ۸۸۳ م دسامبر ۱۴۷۸ م مجبور بامضای قرارداد صلح با

۱- Giosopha Barbaro
۲- مینورسکی. مقالات مینورسکی
۳- Macenigo
۴- Selefkeh
۵- Terdjan
۶- oyniban

ترکها گردید.

مرگ اوزون حسن مدت زمانی وقفه‌ای در روابط ایران و ونیز ایجاد نمود، و چون بعلت کشمکش های مدعیان تاج و تخت ایران قدرت آق‌قویونلوها روبزوال گذاشته بود ونیز دیگر نمی‌توانست برضد امپراطوری عثمانی متکی بدولت ایران که در هرج و مرج بسر می‌برد باشد. اما همینکه شاه اسمعیل صفوی توانست بتشکیل شاهنشاهی صفوی اقدام کند، روابط ونیز با ایران مجدداً رونق گرفت و شهریار صفوی کوشش نمود تا اتحادیه‌ای با ونیز دوست قدیمی ایران بر ضد بایزید دوم سلطان عثمانی تشکیل دهد، و دو سفیر به ونیز فرستاد تا این کشور را دعوت بتشکیل اتحادیه‌ای با او بر ضد عثمانی بنماید.

سفرای شاه‌اسمعیل مأموریت داشتند که کشور ونیز را بحملهٔ از راه دریا به عثمانیان تشویق نمایند و در حالیکه شاه ایران از طرف خشکی بآنها حمله می‌نماید آنان هم از طرف دریا پشتیبان او باشند. باین ترتیب به ونیزیها اجازه می‌داد که مجدداً سرزمینهای از دست رفتهٔ خود را درمدیترانه بدست آورند [۱]. اما ونیزیها که در حال جنگ با پاپ **ژول دوم** [۲] و متحدینش بودند [۳] دیگر نمی توانستند بدرخواستهای شاه‌اسمعیل ترتیب اثر دهند، مخصوصاً آنکه پس از امضای قرارداد صلح با ترکها دیگر نقض قرارداد از طرف آنها ممکن نبود.

ونیزیها سفرای شاه ایران را با احترامات لازمه پذیرفتند و درجواب گفتند که هیچ زمان دوستی دیرینهٔ خود را با ایران فراموش نخواهند کرد، ولی هیچگونه وعده‌ای بآنها ندادند.

کمی بعد سفرای ایران که نتوانسته بودند از آنها کمکی دریافت کنند به قبرس بازگشتند و سپس از آنجا به **سوریه** آمدند و دراین کشور کنفرانس خصوصی

۱- Berchet برشه La Republica di Venezia et la Persia ص ۲۰.

۲- Jules

۳- Les Debuts de l' Age Moderne. Peuples et Civilisations ص ۱۰-۹۰.

با حاکم **دمشق پتروس** زنو [1] تشکیل دادند. اما بایزیددوم که جاسوسانی در آن مجمع داشت از مذاکرات آنها با خبر گشت و از سلطان مصر خواست که آنها را دستگیر سازد، باین ترتیب کوشش های شاه اسمعیل بشکست منجر شد چون ونیزیها حاضر بهمکاری با دولت ایران بر ضد عثمانیان نشدند. [2]

۱- Petrus Zeno
۲- نولس - تاریخ عمومی ترک ها.ص ۲۲۰

روابط سیاسی ایران باکشور پرتقال

نخستین کشوری که در یافتن راه‌جدید دریائی که از خطر عثمانیان برکنار باشد کوشش نمود پرتقالیها بودند، چون علاقهٔ فراوانی داشتند راه مستقیم دریایی ای بیابند که آن‌ها را از خطر کشورهای ونیز و ژن محفوظ دارد. اکتشافات پرتقالیها از سال ۱۴۱۹ م شروع گردید و نخست **سوتا**[۱] از دماغهٔ **بوژادر**[۲] گذشت. سپس **بارتلمی‌دیاز**[۳] در سال ۸۹۲ ﻫ ۱۴۸۶ م از دماغهٔ **امیدنیک** عبور کرده وارد دریای هندوستان شد. دوازده سال بعد ۹۰۴ ﻫ ۱۴۹۸ م یکی‌دیگر از دریانوردان پرتقالی بنام **دریاسالار واسکودوگاما**[۴] بکمک یکی از ملوانان عرب در **کالی‌کوت**[۵] کرانه هندوستان پیاده گردید.

سفر، واسکودوگاما راه ایجادمستعمرات را برای پرتقال در هندوستان وسایر نواحی آسیا بازکرد.

پس از دست یافتن پرتقالیها به هندوستان کوشش آنها در یافتن پایگاههای دریائی در سر راه‌این‌شبه‌قاره مصروف گردید تا از این‌طریق راهی که بین کشورشان و هندوستان بود حفظ کنند، ولی‌چون اطلاعات کافی‌راجع‌بتکیه گاههائی که‌دارای اهمیت و در سر راه بود نداشتند و نمی توانستند بازرگانی خود را با این مستعمرهٔ ذیقیمت بر روی اصول صحیحی‌قرار دهند، **آمانوئل**[۶] پادشاه پرتقال تصمیم ببرقراری

۱- Ceuta

۲- Bojador

۳- Bartholomé Diaz

۵- Vasco de Gama

۶- Calicut

۱- Emanuel

یک نیروی دریائی مقتدری در هندوستان گرفت که متکی باشد به تکیه‌گاه‌هائی در چند بندر که در آن ها پادگانهای نظامی مستقر شده باشد.

باین جهت فرانسیسکو دآلمدیا [۱] از جانب پادشاه پرتقال بنیابت سلطنت در هندوستان منصوب گردید و سیاست مستعمراتی امانوئل پادشاه پرتقال را تعقیب نمود، و بدستور دولت متبوع خود تکیه‌گاه‌هائی در کرانه‌های افریقا بنا کرد [۲]. اما با پخش نیروهای نظامی در تکیه‌گاه‌های مختلف مخالفت ورزید، چون بنظر وی در هنگام حملهٔ ناگهانی از طرف کشورهای مستعمراتی رقیب، بعلت قلت افراد نظامی مقاومت غیر ممکن مینمود. باین جهت **آلفونسو دآلبوکرک** [۳] بجای وی نائب‌السلطنه مستعمرات گردید [۴]

نظر اصلی نائب‌السلطنهٔ جدید ایجاد یک امپراطوری حقیقی مستعمراتی در هندوستان بود، ولی پیشنهاد نمی‌کرد که قسمت اعظم از شبه قارهٔ هند در تصرف دولت پرتقال درآید و فقط درکرانه ها به ایجاد پایگاه‌های متعدد و مستحکم، که بتواند این نواحی را محافظت کند بنظر وی کافی بود.

آلبوکرک معتقد بود که اگر پرتقالیها بتوانند تسلط خود را بر دریاها، با داشتن یک نیروی دریائی مقتدر که محل توقف و بارگیری در راه داشته باشد، برقرار سازند، و یک سیاست صحیحی نسبت به بومیان اعمال نمایند، خواهند توانست نفوذ خود را دراطراف وجوانب متصرفات اولیه خود در هندوستان بسط، و بتدریج سرزمینهای متصرفی خود را گسترش دهند.

نقشه‌ای که آلبوکرک طرح کرده بود قسمت **خاوری افریقا، دریای احمر، خلیج**

۱- Francisco d' Almedia

۲- Y. N. L. Baker باکر. تاریخ اکتشافات جغرافیائی. ص ۶۷-۵۷

۳- Alphonso d' Albuquerque

۴- تاریخ تمدن بخش اکتشافات تألیف مؤلف.

فارس،جزایر ملوك [۱] و چین‌را شامل بود ، باین جهت‌در ۹۱۳ ه ۱۵۰۸ م از شهر لیسبون [۲] در پرتقال با چهار ناو جنگی بطرف **آسیا** حرکت کرد ،جزیرهٔ **سقوطره**[۳] در اوقیانوس هند را تصرف نمود و سپس‌با شش‌ناو جنگی‌و چهارصد نفر بدستورآمانوئل اول پادشاه پرتقال در بیست و سوم ربیع‌الثانی ۹۱٤ ه بیستم اوت ۱۵۰۸ م بطرف کرانهٔ عربستان رهسپار شد و **قلهات** [٤] را اشغال نمود . این‌شهر متعلق به حکومت جزیره **هرمز** بود ، که کلید راههائی بود که به مدخل خلیج فارس‌منتهی میشد [٥] . سپس‌**الخبورا** [٦] و **مسقط** را بتصرف‌آورد،وغارت نمودو آتش‌زد . آنگاه برای‌تصرف جزیرهٔ هرمز حرکت نمود تا بدینوسیله بر تمام خطوط بازرگانی خلیج دست یابد و در نتیجه راه بازرگانی‌دریای احمر به‌آسیا را بر مسلمانان مصر و سودان وعربستان مسدود سازد .

تصرف جزیره هرمز.

جزیرهٔ هرمز درکتب قدیم**هرموز** یا **هرموج**نوشته اندوگمان می‌رود قسمت اول کلمهٔ هرموز همان هور یا خور است‌که معنی‌بندر را میدهد ، و تا قرن هشتم هجری **جرون** نام داشت و بندری بنام هرمز در حوالی شهر میناب درکرانه دریا بود که بندر بازرگانی کرمان وسیستان بشمار می‌رفت که‌درقرن هفتم‌هجری‌سیزدهم میلادی بنا شده بود

این جزیره از قدیم خیلی معروف بوده است و از قرن هفتم هجری (سیزدهم میلادی) اهمیت فراوانی یافت و در ٦۹۹ ه ۱۳۲۰ م جزایرکیش و بحرین بآن ملحق شد و تا دوقرن مرکز بازرگانی خلیج فارس بود . در زمان حملهٔ پرتقالیها

۱- Moluques

۲- Lisbonne

۳- Socotora

٤- Kalayat

٥- Hist. de l' Expension Coloniale. P. 63. Van Deslinden

٦- Al Khabura

این جزیره محل داد و ستد بود و بگفته سیاحان و جغرافی دانان اسلامی مرکز بازرگانی غلات و برنج و انگور و نیل بود.

جغرافی نویسان و جهانگردان بنای این شهر یعنی میناب را از آثار اردشیر بابکان ساسانی دانسته‌اند. دراواخر قرن پنجم هجری (قرن یازدهم میلادی) سلسله‌ای از امرای ایرانی بر آن حکومت می‌کردند که تاریخ آنان چندان روشن نیست، و تماماً از خراج گزاران اتابکان فارس بودند و سپس مطیع حکام مغول فارس شدند.

در مدت چندین قرن این جزیره اهمیت فراوانی از نظر بازرگانی بین المللی یافت، بطوریکه راجع به بازرگانی آن چنین نوشته‌اند: «گاهی بیش از سیصد کشتی از کشورهای مختلف در لنگرگاه هرموز جمع میشوند و همیشه چهارصد بازرگان در آن شهر بسر می‌برند. بازرگانی آن بیشتر مروارید و ابریشم و سنگهای قیمتی و ادویه است.» [۱] در قرن دهم هجری شانزدهم میلادی شاهزاده‌جوانی بسن دوازده سالگی بنام **سیف الدین** بر هرمز حکومت می‌کرد، ولی کارها بدست عمویش **خواجه عطار** سپرده شده بود. وی مردی زیرک وشجاع و کاردان بود و هرمز دارای استقلال داخلی نسبی بود و فقط سالیانه مقداری مالیات (خراج) به ایران می‌پرداخت.

خواجه نیروئی بیشتر از دوازده‌هزار و پانصد مرد و چهارصد ناو جنگی در کرانهٔ هرمز جمع آورد، و از کشورهای همجوار مانند ایران و عربستان عده‌ای را اجیر نمود و سپاهی در حدود سی‌هزار نفر تشکیل داد. پرتقالیها هنگامیکه به جلوی بندر هرمز رسیدند به این آرتش که برای مقابله با آنها مجهز شده بود برخوردند.

آلبوکرك کوشش نمود تا با آنها وارد مذاکره شود و شرایط خود را بآنها بقبولاند و اظهار داشت: «از طرف شاه پرتقال مأموریت دارد شاه هرمز را تحت سرپرستی خود قرار دهد و به آنها اجازه دهد که در دریاها ببازرگانی و صید ماهی بپردازند، بشرط آنکه خراج متناسبی به کشور پرتقال بدهند.» [۱] اما مذاکرات وی بجائی نرسید و با وجود قدرت پرتقالیها امیر هرمز وارد جنگ گردید و نبرد دریائی

۱- سفرنامهٔ لودویك وارتمان Ludowig Wartheman. زندگانی شاه عباس ج ٤ ص ۱٤۸

سختی بین اهالی جزیره و پرتقالیها درگرفت ، که پرتقالیها بعلت داشتن توپ وتفنگ پیروز شدند ، و اطراف جزیرهٔ هرموز را خراب کردند.

خواجه عطار چون موقةً خود را بآن اندازه مقتدر نمی دید که با آن ها مجدداً واردجنگ شود بتشکیل شورای دولتی پرداخت وشو را تصمیم بقبول پیشنهاد های پرتقالیها گرفت.

قرارداد صلح بین خواجه عطار و پرتقالیها بامضا رسید. بموجب آن امیر هرمز تابع و خراجگذار پرتقال می گشت و مبلغ پنج هزار شرافین (اشرافی) غرامت جنگ می پرداخت ، و تعهد می نمود که همه ساله مبلغ پانزده هزار اشرافی بدولت پرتقال مالیات پردازد ، و بآنها زمین برای ساختمان یک دژ واگذار کند[۱] ، ضمناً بموجب قرارداد دیگری امیر هرمز تعهد می نمود که از کالاهای پرتقالی بیش از مقدار معین گمرك دریافت نکند ، و کالاهای سر زمین هرمز نیز از پرداخت عوارض گمرکی در پرتقال معاف باشد و هیچیك از ناوهای اهالی جزیره بدون اجازهٔ پرتقالیها در خلیج فارس ببازرگانی نپردازد.

معذلك عطار که از این پس خود را دست نشاندهٔ پرتقالیها می دید بفکر تغییراتی بنفع خود در قرارداد منعقده بین دو کشور افتاد ، و در ضمن بعلت خیانت پرتقالیها اطلاعاتی راجع بناوگان و نیروی پرتقالیها در جزیرهٔ هرمز بدست آورد . بموجب این اخبار افراد نیروی دریائی پرتقال بیش از چهارصد و شصت نفر نبود.

عطار از موقع استفاده کرده قرارداد را یک جانبه لغو نمود و آلبوکرك را که دیگر از طرف فرماندهان ناوگانش پشتیبانی نمی شد ، از جزیره طرد کرد. در همین ضمن شاه اسمعیل سفیری بهندوستان نزد وی فرستاد و با آلبوکرك معاهده دوستانه بست.

اما این شکست چندان طولی نکشید و فرمانده پرتقالی مجدداً بفکر هجوم به جزیرهٔ هرمز افتاد و با خبرهائی که از برادرزاده اش پرو[۱] آلبوکرك ، که چندماه پیش بآن جزیره فرستاده بود بدست آورد با بیست و شش ناو جنگی در پنجم محرم ۹۲۱ هـ بیستم

۱- Hre Gle des Vayages. Prevot ج ۱ ص ۹۸

فوریه ۱۵۱۵ م درکرانهٔ جزیرهٔ هرمز پهلو گرفت.

در این موقع وضع تغییر یافته بود و شاه جدید جزیره **توران** شاه، که جانشین سیف‌الدین شده بود در دست **رئیس نورالدین**، که مردی مقتدر و با شهامت بود، بازیچه‌ای بیش نبود. آلبوکرک از این وضع ناهنجار استفاده و هرمز را اشغال نمود و رئیس نورالدین را بقتل رسانید و در آن جزیره یک دژ مستحکم در نزدیکی کاخ سلطنتی شاه در مورونا ساخت، و شهر را خلع سلاح کردوتوپخانهٔ دژها بدست پرتقالیها افتاد، و خلاصه آلبوکرک جزیرهٔ هرمز را متصرف شد.

پیروزی غیر منتظرهٔ آلبوکرک و تصرف هرمزکه یک دژ مستحکم و بندر بازرگانی بود ضامن تسلط پرتقالیها بر خلیج فارس گردید. سپس آلبوکرک گمبرون (بندر عباس) درکرانهٔ ایران را اشغال نمود و آنرا مرکز تجارت با ایران قرار داد، درضمن درجزیرهٔ هرمز و جزایر اطراف آن مانند **قشم** دژهائی بنا کردو مقدارزیادی کالا برای فروش به محلی که در هرمز تأسیس کرده بود برد، و برای جلب رضایت اهالی این کالا ها را بقیمت ارزان در دسترس مشتریان بومی قرار داد.

برقراری سیادت بازرگانی پرتقالیها در خلیج‌فارس وکرانه های باختری ایران بیشتر بسبب گرفتاریهای شاه اسمعیل در داخل کشور بودکه بوی اجازه نمی‌داد بکمک پادشاه هرمز در مقابل تجاوز پرتقالیها بیاید.

چنانکه پس از این اتفاقات و کشمکش ها شاه ایران از امیر هرمز طلب خراج معوقه را نمود و امیر هرمز متوسل به آلبوکرک گردید. دریاسالار پرتقالی در جواب وی گفت: ما هرمز را با زور و توانائی گرفته‌ایم و متعلق باعلیحضرت دم مانول [۱] پادشاه پرتقال است و امیر هرمز را حق آنکه بپادشاه دیگری جزوی خراج بدهد نیست، وگرنه او را از امیری خلع خواهیم نمود، وکسی راکه از شاه ایران بیمی

۲- Pero

۱- Dom Manoel

نداشته باشد بجایش خواهیم نشاند.[۱]

آلبوکرک چندی بعد از جزیرهٔ هرمز به‌هندوستان رفت، و از جانب پادشاه پرتقال بمقام نیابت سلطنت هند منصوب گردید، در همین‌زمان از طرف شاه‌اسمعیل نماینده ای پیش وی آمد و قراردادی بین وی و دولت ایران بامضا رسید.

۱- نیروی دریائی پرتقال با حملهٔ ایران به **بحرین** و **قطیف** همراهی کند.

۲- در فرونشاندن انقلابات کرانه های **بلوچستان** و **مکران** با دولت ایران یاری‌نماید.

۳- دو دولت با هم متحد شوند و با دولت عثمانی بجنگ پردازند.

٤- دولت ایران‌از تصرف جزیرهٔ هرمز صرف نظر کرده و موافقت‌می نماید‌که امیر آنجا دست نشاندهٔ دولت پرتقال باشد، و ایران در امور آن‌جزیره‌دخالت‌ننماید.

درهمان‌سال آلبوکرک‌برادرزاده خود پرو را بریاست نیروی اشغالی پرتقالیها در هرمز گماشت و به هندوستان بازگشت و طولی نکشید که درگذشت.

پس از مرگ‌نایب‌السلطنه هندوستان دولت پرتقال با این مقدمات بر خلیج فارس تسلط یافت و ناوگانش از مرکز بازرگانی‌آن دولت در هرمز با اغلب بنادر ایران و عربستان معاملات بازرگانی‌و انحصاری داشتند. در این‌مدت بسواحل‌ایران نیز دست‌اندازی نمودند ودر اثر تجاوزات و سخت گیری و آزمندی ایشان بازرگانی بحرین، مسقط و هرمز روبزوال رفت.

پس‌ازمرگ آلبوکرک لوپوسوارز[۱] بنیابت سلطنت رسیده ودرزمان او پرتقالیها گمرك جزیره هرمز را در دست گرفتند و بعلت اجحاف و ظلم آنها در هرمز مسقط و بحرین انقلابات شدیدی برخاست و عده‌ای از نگهبانان دژهای پرتقالی بقتل رسیدند.

امیر هرمز هم از موقعیت استفاده کرده و دژ پرتقالی جزیره را محاصره نمود،

۲- فلسفی زندگی شاه عباس ج٤ ص١٤٨.

۱- Loposoarez

ولی چون به پرتقالیها از مسقط کمک رسید امیر شهر را آتش زده و بجزیره قشم گریخت و در آنجا کشته شد، و فرزند سیزده ساله‌اش **محمد شاه** جانشین او گردید پس از آن نایب‌السلطنه جدید هندوستان بنام دم‌دوارت دو منزس[۱] درکنار رودخانه سیناب با امیر تازهٔ جزیره قراردادی بست که بموجب آن فرمانروائی پادشاه پرتقال‌را بر آن جزیره تصدیق می‌نمود. (رمضان ۹۲۹ ه ژوییه ۱۵۱۳ م)

۲- Dom. Duarte de Menzes

۴- فلسفی تاریخ روابط ایران و اروپا در زمان صفویه چاپ تهران ۱۳۱٦

روابط سیاسی با اسپانیا

از دست دادن ایالات باختری ایران ، پس از شکست چالدران یک شکست سیاسی بزرگی برای شاه اسمعیل بود ، چون برای نخستین بار در نبردهایش بر ضد دشمنان ، بنیروی ترکها که بی‌نهایت خطرناك بود برخورد می‌کرد ، و برای نبرد با این رقیب سر سخت بفکر افتاد تا اتحادیه‌ای با دشمنان امپراطوری عثمانی؛ یعنی کشور های اروپائی تشکیل دهد تا بتواند از دو طرف ترکها را تحت فشار قرار دهد.

باین جهت سفیری با نامه ای بدربار امپراطور **شارل کن**[1] ، و سفیر دیگری با نامه‌ای بدربار پادشاه **مجارستان** لوئی دوم[2] فرستاد و چنانکه شفر[3] مینویسد : «نمایندهٔ شاه اسمعیل بنام **فراترپتروس‌دومون لیبان**[4] که در مکاتیب شارل کن ذکر شده است در ۱۵۲۵ با نامه ای به **تولدو**[5] آمد. متن آن نامه بزبان لاتینی ترجمه شد و بهمراهی نامه‌ای که شاه ایران بپادشاه مجارستان فرستاده بود ، منتشر گردید .

۱- Charles Quint بنام شارل پنجم امپراطور اطریش که در ۱۵۱۹ ارثیهٔ چهار خانوادهٔ بورگونی Bourgogne ، اطریش، آراگون Aragon وکاستیل Castille راتصاحب نمود و پس از مرگ ماکزیمیلین Maximilien امپراطور آلمان ، وی بپادشاهی آن کشور رسید ، و او خود را شارل پنجم لقب داد. وی مؤسس خاندان هابسبورگ Habsbourg بود . مجموعه Peuples et Civilisations ج۸ Les Debuts de l'Age Moderne

۲- Louis . نامه‌ای که شاه اسمعیل به پادشاه مجارستان نوشت بهمان مضمون نامه‌ای بود که به شارلکن فرستاد و در همان تاریخ .

۳- Scheffer

۴- Frater Petrus de Monte Libano

۵- Toledo

این دو نامه بدین شکل تاریخ و امضاء شده بود: بتاریخ شوال ۹۲۹ هجری اوت ۱۵۲۳ دوستار شما شاه اسمعیل صفوی پسر شیخ حیدر.[1]

در این دو نامه که به شارل کن و لولی دوم فرستاده بود شاه اسمعیل بآنها وعده می‌داد که قرار دادهای دوستی و همکاری دائم با آنها منعقد کند، و آنها را تحریک و تشویق باتحاد با خود برای سرکوبی ترکها نمود.

در نامه ایکه به شارل‌پنجم‌امپراطور آلمان (شارل کن) نوشته بود چنین بیان داشته بود:

المجدلله فی‌السموات و السلم علی‌الارض.

«ستایش‌وحمد وثنای بسیار ایزد تبارك و تعالی راکه‌آسمان و زمین‌را بیافرید و پیدایش رعد و برق نشانه‌ای است از وجود یکتایش، و با دانشی که در دنیا رواج داد بشر را از جهل نجات بخشید، و با ایجاد خورشید و ماه ستارگان عالم را نورانی ساخت.... اگر بخواست خدا این نامه بدست شما رسید، خواهید دانست که فرر پطرس[2] از طرف پادشاه **مجارستان** با نامه‌ای نزد ما آمد و نامه‌آن پادشاه را با مسرت خاطر خواندیم، و اکنون فرریطرس مذکور را حامل این نامه می‌سازیم و امید داریم که وصول آن مایهٔ خرسندی شما گردد.

از شما با اصرار تمام، انتظار دارم که در خواهش های من دقت کنید، ما باید در ماه آوریل از دوجانب بر دشمن مشترك خویش سلطان عثمانی حمله کنیم. از ماه آوریل تا هر وقتیکه فتح نصیب ما گردد باید بجنگیم، سفیری هم وقتی‌ازطرف پادشاه **لوزیتانی**[3] از راه تبریز پیش ما آمده بود، و بتوسط او بپادشاه مزبور نامه نوشتیم، ولی تاکنون جوابی از او نرسیده است.

۱- مراسلات کارل‌پنجم Karl Lanz, Correspondenz des Kaiser Karl v. Leipzig ۱۸٤٤

۲- همان فراترپتروس دوـمون لیبان می‌باشد

۳- قسمتی از اسپانیا و پرتقال امروز.

چنانکه از رعایای عثمانی شنیده ایم پادشاهان عیسوی با یکدیگر در جنگ و ستیزند و این سبب ناراحتی زیاد می‌باشد. بهمین‌سبب بپادشاه مجارستان نوشتیم که از دشمنی با پادشاهان مقتدر اروپا پرهیز کند. چه میدانم که او بعزم جنگ با اعلیحضرت، سپاهی فراهم کرده، با فرستادن نامه و سفیر میخواهد مرا نیز در این امر با خود متحد سازد و من پیوسته درخواست او را رد کرده‌ام، زیرا چنانکه شما میگوئید میخواهم در سعادت و بدبختی با شما یار باشم و هرکه متحد خویش را تنها گذارد و بدو خیانت کند، مستوجب جزای خداوند قادرقهار است. بنابراین لازم است زودتر به تهیهٔ سپاه اقدام کنید و امیدوارم که برای تحریک و تحریض شما به نوشتن مراسلات دیگری نیازی نباشد، چه مسافت دوراست و فرستادن نامه‌دشوار، مخصوصاً که سلطان عثمانی دریاها را در تصرف دارد و فرستادن سفرای دیگر جز این سفیر برای ما میسر نیست،البته بسلطان پیمان شکن عثمانی اعتماد نکنید. سلطان کسی است که بر اتحاد و سوگند و وفاداری وقعی نمی‌نهد و در راه نابود کردن شما از هیچ کاری دریغ ندارد. این دشمن اجدادی چنان عهد شکن است که قطعاً با شاهنشاه بزرگی که در کشور آلمان پادشاه است، براستی سخن نخواهد گفت تحریرا فی‌شوال ۹۲۹ [۱]

الحمدلله رب‌العالمین آمین آمین-دوستدار شما شاه اسمعیل صفوی پسرشیخ حیدر در ۹۲۰ ه ۱۵۱۴ خاندان **اسپانیا** و **اطریش** متحداً در تحت لوای یک پادشاه بنام‌شارل کن‌قرارگرفت و این‌قدرت جدید مستقیماً **فرانسه** را که بر سر مسألهٔ ایتالیا بـا اسپانیا درکشمکش بود تهدید می کرد. فرانسه نه تنها مجبور بدفاع از **ناپل** و **میلان** بود، بلکه بایستی‌مرزهای خود را درمقابل حملات دشمن حفظ کند، باین‌جهت

۱- رونوشت هردو نامه در بریتیش موزئوم لندن موجود است، که در یک جزوه ای که در ۱۵۸۰ م منتشرگردید و نویسنده آن گمنام است بنام«رونوشت نامه‌های صفوی‌بزرگ شاه ایران برای شاهان کاتولیک اسپانیاومجارستان» ذکرشده است. پاریس ۱۵۸۰ میلادی.

فرانسوای اول پادشاه فرانسه کوشش نموده بود با دشمنان امپراطوری آلمان، مخصوصاً با **عثمانی** که یکی از سرسخت ترین دشمنان امپراطوری بود، روابط دوستانه برقرار سازد.[۱]

شارل کن بهمین علت برسیدن نمایندهٔ شاه اسمعیل چون از طرف ترک ها تهدید میشد تصمیم بتعقیب مذاکرات و قبول پیشنهادهای شهریار صفوی گردید، و در جواب نامهٔ شاه ایران امپراطور شارل کن **فرپیردو من لیبان** را با نامهٔ جوابیه بدربار ایران فرستاد.

متن نامه چنین است: «بشاهزادهٔ والاتبار و توانا شاه اسمعیل صفوی شاهنشاه ایران برادر و بهترین دوست ما

کارل شاهزادهٔ والاتبار که از پرتوالطاف الهی امپراطور روم و عالم مسیحیت و آلمان و پادشاه ممالک اسپانی و هر دو قسمت خاك **سیسیل**[۲] و **ناوار**[۳] و **غرناطه**، و جزایر **بالئار**[۴] و جزایر **سعید**[۵] و **هند** و کشور طلای تازه[٦] و امیر زمینهای دوردست در افریقا و امارت نشینهای آلمان وفرانسه است. برای پادشاه پرهیزکار وسعادتمند شاه اسمعیل صفوی که پادشاه ایران و دوست ما است از خدای قادر عالمیان که خدای سه گانه یگانه است آرزومند کامیابی و سعادتیم.

ای پادشاه عالیمقام و برادر محبوب در سال پیش **فرپطرس** نام از کشیشان **مارونی جبل‌لبنان** از عالیجناب نامه ای آورد که در آن از طرف آن پادشاه دعوت بجنگ بر ضد دشمن مشترك خود سلطان عثمانی شده بودیم و بایستی در ماه آوریل

۱- مجموعه Ples et Civilisations ج ۸.

۲- Sicile

۳- Navarre

٤- Les îles de Baleares

٥- Les iles Fortunées

٦- امریکای جنوبی.

مستقیماً داخل این جنگ شویم. ولی از قضای بد نامه در موقعیکه آن اعلیحضرت معین کرده بودند هنوز بما نرسیده بود تا بفراغ خاطر قراری در آن باب داده شود، بعلاوه بسیار تعجب کردیم که نامهٔ مزبور برخلاف آنچه در میان پادشاهان مرسوم و معمول است مهر و امضاء نداشت و بهمین سبب چندی در اعتبار آن نامه و قبول قاصد مردد بودیم، ولی نظر بدوستی و مودتی که در میان است با اشتیاق خاص فرستاده و نامه را پذیرفتیم و اگر در جواب تأخیری شده بسبب آن بوده است که پیوسته در انتظار وصول اخبار تازه از جانب شما و تعیین تکلیف امر خطیری که سخن اقدام بدان در میانست بوده‌ایم. ولی در این مدت هیچگونه خبری نرسید وحتی شنیده شد که آن اعلیحضرت را گزندی رسیده ودرگذشته‌اند. امیدواریم که شایعه‌ای بیش نباشد.

عجالةً نگرانی ما بسیار است، زیرا گرد آوردن سپاه برای جنگ باسلطان خالی از اشکال نیست از این گذشته چند ماه بسختی بیمار بودیم و بعلاوه پادشاه فرانسه فرانسیس اول [۱] ما را بجنگ با خود برانگیخت و در جنگ سختی که با ما کرد، شکست‌های بسیار خورد و خود نیز اسیر سرداران ما گردید اینک که بیاری خدا چنین فتحی نصیب ما گشته چون پیوسته آرزومند صلح و آرامش در خاك عیسویان بوده‌ایم امید کامل داریم که دیگر کاری جز آنکه بنا به میل و اشتیاق مشترك بر ضد ترکان عثمانی بجنگ پردازیم نمانده باشد.

بهمین سبب همین فرستاده را باز نزد اعلیحضرت باز میگردانم تا مراتب را دربارهٔ تصمیم ما بجنگ بعرض برساند، شما نیز مقاصد خود را بتوسط کسانی که طرف اعتماد کامل هستند باطلاع ما برسانیدو در این امر هرچه زودتر اقدام شود مناسبتر است، چه ما کاملاً حاضریم که با قوای خود و سپاه متفقین آن اعلیحضرت بجنگ با این دشمن بی آزرم بپردازیم. امید است که خدای متعال بآن اعلیحضرت صحت و سلامت عطا فرماید و تمام درخواستهای ایشان را اجابت کند.

۱- فرانسوای اول.

نوشته شد در ۲۰ اوت ۱۵۲۵ میلاد نجات دهنده مسیح در شهر ما **تولد و»**
این نامه هنگامی بدربار ایران رسید که شاه اسمعیل درگذشته بود و جانشین وی شاه طهماسب، که پادشاهی متعصب بود و نسبت به اروپائیان از خود علاقه ای نشان نمی‌داد، گردیده بود لذا جوابی بنامهٔ شارل کن نداد.

دربار شارل کن اطلاعاتی از آنچه در آسیا اتفاق می‌افتاد نداشت و از اینجهت امپراطوری آلمان نامهٔ دیگری برای شاه ایران نوشت و **یوحنابالبی**[1] شوالیه اورشلیم و نجیب زاده هتل را مأمور رساندن نامه بدربار ایران نمود. سفیر امپراطور مأموریت داشت که شفاهاً بعرض شاه اسمعیل برساند که امپراطور آلمان و برادرش پادشاه مجارستان بمرزهای دولت عثمانی حمله خواهند کرد و لازم است که شاه ایران حملات خود را از طرف دیگر بمرزهای ترکیه شروع نماید و اگر قادر بجنگ با عثمانیان نیست: «بحملاتی بر ضد عثمانیان در مرزهای این کشور اقدام کند بطوریکه شاید دولت ترکیه مجبور شود تامقداری از نیروهای خود را که درمرزهای کشور مجارستان برای حملهٔ باین کشورها تجهیز کرده است بمرزهای ایران انتقال دهد و این کشور را از تهدید مستقیم ترکها نجات بخشد»[2] دستوراتی که همراه نامه امپراطور بود منظور وی را روشن می‌ساخت.

متن نامه بقرار ذیل بود: «شاهزادهٔ والاتبار توانا، برادر و دوست گرامی، خبر کارهای آن پادشاه که بنیروی شجاعت و کاردانی و تدبیر، تمام امرای مشرق زمین را مطیع خویش ساخته است، باز بگوش ما رسید و میدانیم که آن پادشاه پیوسته سپاه وقوای خود را بر ضد دشمن خارجی بکار برده و همواره با مخالفان ستمکاری و استبداد هم عهد و دوست بوده اند. چون ما نیز در این باب با آن پادشاه موافقت کامل داریم، **یوحنابالبی**[3] را که از نزدیکان وامرای لشگر و اعیان دربار امپراطوری و بکمال صداقت و وفاداری نسبت بما معروفست بخدمت فرستادیم تا مقاصد شخصی ما را بعرض آن اعلیحضرت برساند و در خواستهای ما را بگوید متمنی است که مشارالیه را طرف

۱- Johann Balbi
۲- Charrière. Négociations de la France dans Le Levant T. I. P ۱۷٤

اطمینان و اعتماد کامل شناخته و عرایض وی را عین واقع بدانند و چنانکه بر آن اعلیحضرت معلوم گردیدمقصودحقیقی ما تأمین سعادت و آزادی عالم‌انسانیت است، درانجام این مقصود مبارك كـه فی الحقیقه شایستهٔ پادشاهانست بـا تمام قوای خویش بـه مساعدت ما برخیزند.

بدیهی است اگر از ما خدمتی برآید که شایستهٔ مقام‌آن اعلیحضرت باشددر ارجاع‌آن مضایقه‌نخواهند‌کرد‌که باکمال صداقت و حقیقت بانجام‌آن همت‌خواهیم گماشت و امید واریم که خداوند طول عمرآن پادشاه والاجاه را زیاد فرماید.

نوشته شددر شهر تولدو بتاریخ ۱۵ فوریه۱۵۲۹ میلادی (ششم‌جمادی‌الاخر ۹۳۵) مطابق دهمین سال پادشاهی ما در قلمرو ممالك روم در چهاردهمین سال جلوس ما بتخت شاهی.

بپادشاه و الاتبارتوانا ، مقتدر ترین سلاطین مشرق ، پادشاه سعید پرهیزکار شاه اسمعیل صفوی شاهنشاه ایران دوست و برادر گرامی‌ما. »[۱]

و مخصوصاً گوشزد مینماید که امپراطور آلمان پادشاه فرانسه را باین جهت آزاد ساخته است ، که در موقع جنگ او با عثمانی رسماً بکمك وی آید ، ولی‌پادشاه با ونیزیها و سلطان عثمانی قرار داد مودت بسته است در حالیکه دو پسرش در دربار امپراطور بگروگان می‌باشند.

باین جهت سلطان عثمانی بتحریك پادشاه فرانسه به مجارستان حمله برده و پادشاه آنجاکه شوهر خواهر امپراطور است بقتل رسانیده است. حال کـه برادر امپراطور (فردیناند اول) بپادشاهی مجارستان رسیده است مشترکاً تصمیم بجنگ با عثمانیها گرفته‌اند که یکی‌از ایتالیا ودیگری ازطرف مجارستان‌بخاك‌امپراطوری‌عثمانی بتازد، و از ایران میخواهند که در همین هنگام به دولت عثمانی حمله برد.

چهار نامه از شوالیه بالبی بدربار امپراطور شارل‌کن جزئیات رسیدن او را

۱- بالبی دستور داشت که پیروزیهای شارل و جنگهای او را با فرانسوای اول واسیر شدن پادشاه فرانسه بدست او را برای شاه ایران توضیح بدهد.

به حلب شرح می‌دهد که نخستین آن بتاریخ سی‌ام اوت ۱۵۲۹ است راجع به حضور وی در تجمع ترکهای زیر فرماندهی پاشای دمشق وکوشش بیفایدهٔ وی برای رفتن به ایران

دومین نامه مورخ ۲۷ نوامبر ۱۵۲۹ مربوط بعللی بود که موجب شد وی به حلب بیاید و نقشهٔ وی از گذشتن بیراهه بطرف ایران و عاقبت رسیدن وی به بابل و روابطش با حکام ایرانی

سومین نامه بتاریخ ۱۳ مه ۱۵۳۰ می‌باشد و دیگر دنبالهٔ مسافرت اونامعلوم است و نتیجه همانطوریکه پیش‌بینی‌میشد چندان مفید نبود ، چنانکه در نامه‌هائی که از طرف وی بدربار امپراطور آلمان فرستاده و اشکالات کار را گوشزد کرده این موضوع بثبوت می‌رسد.[1]

در نتیجه کوشش شهریار صفوی برای برقراری ارتباط باکشورهای اروپائی، دشمن ترکها بنتیجه مطلوب نرسید : نخست بعلت اشکالات فراوان و طولانی بودن راه ها ، وعاقبت بسبب آنکه عثمانیها همینکه به فرستادگان دو طرف در راه دست یافتند راه را بر آنها بستند ، و حتی بعضی از آنها را نیز کشتند ،ومخصوصاً مرگ ناگهانی شاه اسمعیل مزید بر علت گردید. اماکوشش شاه ایران در برقراری روابط باکشورهای اروپائی مقدمه‌ای گردید برای ایجاد ارتباط مستقیم‌بین کشور های اروپائی به ایران.

رویهمرفته‌فعالیت‌های‌سیاسی‌شاه اسمعیل که پر از حوادث بود موجب گردید که شاهنشاهی صفویه که بیش از دو قرن طول کشید پی ریزی گردد. درحقیقت بسبب کارهای مهمی که وی انجام داد شهریار صفوی را میتوان جزو افرادی که بیش از همه بانقلاب اخلاقی ایران خدمت کرده اند شمرد ، و نامش باکارهای بزرگی که جانشینان وی برای عظمت شاهنشاهی ایران نمودند همراه است ، و در تمام دوران زندگیش همیشه از پشتیبانی بی دریغ ملت ایران برخوردار بود.

۱- نامه ایکه شاه‌اسمعیل به شارل‌کن نوشته بود بتاریخ اکتبر۱۵۱۸ در سال ۱۸۲۰ بدربار مجارستان رسید. مذاکرات فرانسه باکشورهای خاور میانه ج۱ ص ۱۵۷

زندگی شاه اسمعیل پس از نبرد چالدران

پس از شکست از سپاه عثمانی در چالـدران شاه اسمعیل از هرگونـه فعالیت سیاسی کناره گیری کرد، و فقط بفکر انتقام از امپراطور عثمانی سلطان سلیم بود ، وی هنگامیکه درنبرد با عثمانیان شکست خورد بیست و هشت سال بیش نداشت ، و تا این زمان در تمام نبردهایش برضد دشمنان خود پیروز شده بود و حتی مجروح نیز نشده بود ، وخود را شکست ناپذیر میدانست.

باین جهت شکست چالدران در اخلاق و روحیه او اثرعمیقی گذاشت و غرور ونخوتش بنومیدی تبدیل گردید ، وپس از برگشت از میدان جنگ به درجزین رفت، و لباس سیاه در برکرد وعمامه بر سرنهاد ، و بدستوروی سادات سیاه پوش گردیدند، و بر پرچم ها که برنگ سیاه بود کلمهٔ القصاص نقش کردند ، و خود او دراثرغم و اندوه بمیگساری پرداخت ،وبرخلاف گذشته ازکشت وکشتار سرتدین خودداری نمود .

تمام شورش ها و اغتشاشات بدست سرداران قزلباش خاموش شد و از آنرو تا زمان مرگش وقایع مهمی درکشور رخ نداد ، و خود او در میدان جنگ شرکت نکرد ،ولی بطوریکه ذکر شد عثمانیان توانستند دیاربکر را متصرف شوند وعبیدالله خان ازبک نیز بلخ و قندهار را گرفت و به خراسان تجاوز نمود ، در حالیکه شاه بیشتر وقت خود را صرف شکار و میگساری مینمود.

درسال ۹۲۱ هـ ۱۶ - ۱۵۱۵ م شاه در تبریز صاحب فرزندی گردیـد و نام وی را القاص میرزا گذاشت ، در همین زمان امیر سلطان موصلو و دیو سلطان روملو حکمرانان قاین و بلخ شاه ایران را در تبریز ملاقات کردنـد و از بیکفـایتی زینال سلطان شاملو حاکم خراسان شکایت نمودند و از قحطی سختی که خراسان را تهدید

می‌کرد شاه را بازگو کردند. شاه اسمعیل **طهماسب میرزا** [1] پسر خود را بحکومت خراسان منصوب نمود و **امیر سلطان‌موصلو** را به للگی و **غیاث‌الدین‌محمد** را بسمت وزیری همراه وی نمود.

طهماسب میرزا در ماه ربیع اول ۹۲۲ هـ - ۱۵۱٦ به هرات رسید و امیرخان موصلو بسبب کودکی وی زمام اموررا بدست گرفت. شاه نیزبطرف **نخجوان** حرکت نمود و در آنجا فرستادگان شیروانشاه بحضور وی بار یافتند و وفاداری و دوستی وی را بعرض شاه رسانیدند، و بدستور شاه، **شاه حسین اصفهانی و جمال‌الدین محمد** بنزد شیروانشاه فرستاده شدندتا پیمانهای‌دوستانه شهریارایران را برای ایجاد روابط حسنه باطلاع وی برسانند.

در ذی‌الحجه سال ۹۲٤ هـ ۱۵۱۸ م شاه به اصفهان رفت تا تابستان را در آنجا بگذراند.

در سال۹۲٦ هـ ۱۵۲۰م، اردوگاه سلطنتی‌در **سلطانیه** مستقر شد و در اینجا **شاه علی بیک الیاس‌اوسلطان** حاکم‌عراق بشاه خبر داد که لشگریان عثمانی‌بطرف بغداد در حرکتند. شاه اسمعیل **دورمیش خان شاملو** و دیگر سران سپاه قزلباش را بـه بغداد فرستاد و شخصاً بجانب **بیستون** پیشروی کرد، و سپاهیان عثمانی بسبب مرگ سلطان سلیم خاك عراق را ترك گفتند.

شهریار ایران پس از شنیدن خبر حرکت عثمانیان بکشور خود، بطرف قـم حرکت کرد و از آنجا عازم اصفهان گردید و مجدداً بـه ساوه رفت و نیروی قزلباش که به بغداد رفته بود بوی پیوست و شاه شخصاً در جشن عروسی شاهزاده **خانش خانم**دختر خویش‌با **امیر دیباج** به همدان آمد، و پس‌از انجام عروسی‌عازم **مراغـه** شد، سپس در جشن عروسی دختر دیگر خود با **سلطان خلیل** پسر شیخ شاه شیروان شرکت جست و بعد برای‌گذراندن زمستان به نخجوان رهسپارگردید.

۱- طهماسب میرزا در ۲٦ ذی‌الحجه‌سال ۹۱۹ هـ مارس ۱۵۱۳ درشاه‌آباد اصفهان متولد و ویرا ابوالفتح طهماسب میرزا نام نهادند.

در این زمان در خراسان چون طهماسب میرزا هنوز کودکی بیش نبود امیرخان موصلو نائب السلطنه بتحریک یکی از نزدیکان خویش غیاث الدین محمد را ازوزارت معزول و **امیر سمرقندی** را بجای وی گماشته و **ابوالفتح خان** را مشاور مخصوص نموده بود.

وزیر جدید با گرفتن مالیاتهای سنگین موجب شورش اهالی گردید، **و این خبر بتوسط** جاسوسان به امپراطوری عثمانی رسید. با دستگیری یکی از این جاسوسان در **نخجوان** معلوم گردید که تحریک نایب السلطنه بمنظور مخالفت با حکومت مرکزی است، **لذا** شاه نائب السلطنه را از خراسان فراخواند.

در همین زمان ازبک ها که هرات را تهدید می کردند، بابر را برآن داشتند با وجود **مخالفت** امیرخان موصلو قندهار را محاصره نماید. اما در بهار سال ۹۲۷ ﻫ ۱۵۲۱ م **عبیدالله** خان ازبک با بیست هزار سپاهی بقصد حمله به خراسان **از رود جیحون گذشت**، ولی امیرخان موصلو بمحافظت هرات که مورد نظر خان ازبک بود **همت گماشت** و در نتیجه ازبک ها شکست خوردند و به **ترکستان** برگشتند.

بفرمان نایب السلطنه غیاث الدین محمد زندانی شد و سپس بقتل رسید و سبب آن این بود که وی بشاه گزارشی داده بود که وزیر جدید بابر را تحریک بمحاصره هرات نموده است. شاه **فوراً** طهماسب میرزا را احضار و نائب السلطنه را از سمت خود معزول ساخت و **سام میرزا** پسر دیگرش را بحکومت خراسان منصوب نمود و بهمراهی **دورمیش خان** شاملو که نائب السلطنه اوشده بود به هرات رفتند. ذی الحجه ۹۲۷ ﻫ نوامبر ۱۵۲۱ م. بابر بتقاضای دورمیش خان دست از محاصره هرات برداشت و بطرف **کابل** رفت و نائب السلطنه چند نفر را برای عرض تبریک بدربار بابر فرستاد، در حالیکه چند نفر از فرستادگان بابر وارد هرات شده و خبر سقوط قندهار را بدست وی گزارش دادند.

در اوایل زمستان ۹۲۸ ﻫ ۱۵۲۲ م شاه اسمعیل وارد تبریز پایتخت خود گردید و بدستور وی در خراسان و فارس مکانهائی برای پناهندگان ترک اختصاص

داده شد. در ضمن سفیری برای خواستگاری دختر شیخ‌شاه شیروان بنزد او فرستاد و شیخ شاه یکی از دختران خود را بعقد شاه درآورد و مراسم ازدواج خیلی با جلال و شکوه انجام شد بتاریخ ۹۳۰ ه ۱۵۲٤ م. سپس شاه اسمعیل بطرف شیروان حرکت نمود ولی در راه باو خبر رسید که شیخ شاه بدرود حیات گفته است و شهریار صفوی همینکه وارد شیروان گردید خلیل پسر شیخ شاه را بجانشینی پدر منصوب کرد، و بعد به **شکی** رفت و دیو سلطان روملو را بجای **بایزید** استاجلو بمقام صدارت تعیین کرد.

شاه اسمعیل دراین‌شهر بسختی بیمار شد، ولی از راه اردبیل به تبریز حرکت نمود، و در این شهر حالش بهتر گردید، اما هنگام عزیمت به پایتخت در **صائین کدوکی** در نزدیکی آذربایجان در سن سی و هشت سالگی وفات یافت نوزدهم رجب ۹۳۰ ه بیست و سوم مه ۱۵۲٤.

جمال‌الدین محمد مراسم تدفین بجای آورد وجسد شاه اسمعیل در جوار اجدادش در اردبیل بخاک سپرده شد، مدت حیات وی سی و هشت سال و دوران سلطنتش بیست و چهار سال بود. از وی چهار پسر بنام **طهماسب** میرزا ولیعهد **القاص** میرزا، **سام** میرزا و **بهرام** میرزا و پنج دختر **پری‌خان‌خانم**، **مهین‌بانو سلطانوم**، **فرنگیس خانم** و **زینب خانم**، **خانش‌خانم**، بجای ماند.[1]

شاه اسمعیل در طول مدت سلطنت خود بر تمام دشمنان خود پیروز گردید، و مرزهای کشورش را از هر سو بسط داد، و مرزهای ایران رابحدود زمان شاهنشاهی ساسانیان رسانید، و فارس، عراق، خوزستان، کرمان، خراسان و قسمتی از ماوراءالنهر جزو قلمرو شاهنشاهی صفویه گردید، و زمانی دیاربکر مرو و بلخ و قندهار را نیز تصاحب نمود و جزو قلمرو حکمرانی خود درآورد.

۱- یکی ازشعرای زمان تاریخ فوت شاه اسمعیل صفوی را در دوبیتی منظوم ساخته و گوید:

شاه گردون پناه اسمعیل — آنکه چون مهر در نقاب شده
ازجهان و ظل شدش تاریخ — سایه تاریخ آفتاب شده

نتیجه

دوران پرحادثهٔ زندگانی شاه اسمعیل و فعالیت‌های درخشان وی، باب جدیدی درتحولات تاریخی ایران باز نمود ، و با برقراری مذهب شیعه بعنوان مذهب ملی، بزرگترین ضربت مرگ بار را برپیکر اسلام وارد ساخت ، وی در تمام فعالیت‌هایش چه در داخل کشور برای برقراری وحدت ملی و سیاسی ایران و چه در خارج برای تثبیت قدرت سلطنت و صیانت کشور توانست خود را شخصیتی بارز ، سیاستمداری قابل و مرد سیاسی طراز اولی معرفی نماید ، و در حالیکه میتوانست مانند سایر شاهزادگان کوچك ایرانی برای خود حکومتی مستقل در داخل ایران تشکیل دهد بآن اکتفا ننمود ، و از تمام نیروی فعالهٔ ایرانیان که تا این زمان پنهانی وجود داشت استفاده برد و با این نیرو و کوشش مداوم و خستگی‌ناپذیر خود برای احیای مجد و عظمت دیرینهٔ کشور خود قدم برداشت.

با حس تشخیص نیرومند خود در راه ایجاد وحدت ملی از احساسات ملی کمك خواست ، یعنی تمام عناصر مخالف با نفوذ بیگانگان را که در موقع لزوم برایش مفید واقع میشد بدور خود جمع نمود ، اگر از خشونت وسخت گیری وی خرده گیری شود بایستی وضع آن زمان را که خشونت از صفات عمومی و رایج بود در نظر گرفت و اگر نسبت بزبان و نژاد ایرانی که اساس ملیت ایرانی بود اهمیتی قائل نشد و طوائف ترك نژاد قزلباش را بر ایرانیان برتری داد و زبان ترکی را زبان رسمی دربار نمود و خودش بیشتر بزبان ترکی شعر گفت (در حالیکه زبان فارسی در امپراطوری عثمانی و هندوستان زبان ادبی و درباری بود و بیشتر بآن زبان چیز مینوشتند) از

این نظر بود که وی قدرت و عظمت خود را مدیون قبایل ترك و تاتار می‌دانست که از کودکی پشتیبان وی بودند و نمی‌توانست دفعتاً دست آنها را از کارهای دولتی کوتاه کند و بتدریج است که در زمان شاهنشاهی صفوی اقتدار روز افزون این قبایل روبزوال می گذارد.

در حقیقت قبایل ترك برای شاه ایران ابزار و آلات کار بودند، چنانکه مذهب شیعه برای شاه اسمعیل وسیلهٔ اجرای مقاصد سیاسی برای برقراری وحدت سیاسی ایران بود. عظمت و بزرگی کارهای وی زمانی بهتر جلوه می کند که نتایج تاریخی آنرا بسنجیم.

نخستین نتیجه ای که بزودی معلوم شد تجزیهٔ قطعی دنیای ایرانی به سه قسمت مشخص بود که در نتیجهٔ برقراری شیعه از طرف شاه صفوی در ایران بوقوع پیوست و این سه قسمت عبارت بود :

۱- **ماوراء النهر** (گر چه نیز از دورهٔ ترکمانان قراقویونلو و آق‌قویونلو عملاً در اختیار حکومت ایران نبود شاه اسمعیل نیز موقتاً توانست آنجا را بتصرف درآورد.)

۲- **ایران امروزی**

۳- **کشور ترك نشین**

دو مرزجدید این سرزمین ها را از یکدیگر مجزا می‌ساخت؛ یکی سرزمین ایران و توران (ماوراءالنهر)، دیگری مرزی که ایران را از امپراطوری عثمانی مجزا می‌نمود، یعنی در حقیقت این مرزهای جدید کشور شیعهٔ ایران را از دو کشور سنی مجاورخود مشخص می‌ساخت.

بیش از شاه اسمعیل پیروان هر دو طریقه درکنار هم و مخلوط با یکدیگر بزندگی خود ادامه می‌دادند، ولی قبولاندن مذهب شیعه بعنوان تنها مذهب رسمی، اوضاع اجتماعی وقت را در هم‌ریخت و آن سه کشور نو بنیاد را بر ضد هم

برانگیخت.

این جدائی مانع از بسط زندگی معنوی و فرهنگ ایران که سراسر دنیای قدیم را فراگرفته بود گردید و در هر سه کشور این انحطاط فرهنگ و زندگی معنوی بخوبی مشاهده شد.

ماوراءالنهر: نیاز ببسط فرهنگ داشت تا بتواند خود را از قیود و آداب و رسوم بدویان فاتح ازبک نجات بخشد، و جدائیش از ایران تقریباً این کشور را از تمام برتری‌های تمدن ایرانی محروم ساخت و دو مرتبه بهمان حالت بربریت سوق یافت، بطوریکه پس از انقراض شاهنشاهی صفوی و دوران هرج و مرج ایران، روسها توانستند در اواسط دورهٔ قاجاریه این‌سرزمین را به آسانی ضمیمهٔ کشور پهناور خود نمایند.

مرز بین ایران وامپراطوری عثمانی: سرزمین ترک نشین که در زمان سلجوقیان بتصرف ترکها درآمده بود، درحقیقت مستعمره‌ای بیش برای ایرانیان نبود، وبرای آنکه نفوذ فرهنگ وتمدن ایران در آنجا باقی بماند لازم بود که در تماس دائم با ایرانیان باشند. مرزهای جدید نه تنها فاصلهٔ جغرافیائی بود و دو کشور را از یکدیگر جدا می کرد بلکه در حقیقت مرز مذهبی بود که بعلت اختلاف مسلک و ایمان و عقیده از این پس هرگونه تماس فرهنگی و بسط نفوذ تمدن ایرانی در این سرزمین را غیر عملی می‌ساخت.

در حقیقت سیاست مذهبی شاه اسمعیل ضربهٔ مهلکی بر نفوذ فرهنگ وتمدن ایران در خاك عثمانی وارد مینمود و مدت چهار قرن بعدی زندگی معنوی وفرهنگی عثمانیها در انحطاط کامل بسر می‌برد.

ایران با تشکیل یك شاهنشاهی مقتدری در داخل کشور دو مرتبه مقام خود را در دنیای آنزمان بدست می‌آورد، ولی بسبب محصور شدن در بین دو کشور سنی ارتباط خود را با دنیای آنروزی قطع می کرد. سیاست شاهان صفوی برسیاست قطع رابطه با سنیان دور می‌زد. وروی همین سیاست بود که شهریار صفوی با سخت گیری هرچه تمامتر نسبت بسنیان رفتار می کرد. و این روش ضربهٔ بزرگی بفرهنگ وتمدن

ایران وارد می‌ساخت ، بخصوص که هدف سیاسی شهریاران صفوی هم مخالفت با امپراطوری عثمانی بود و قسمت اعظم از نیروی خود را در راه تبلیغات شیعه بکار می‌بردند ، و به نشر فرهنگ و تمدن ایران در آسیای صغیر توجه نداشتند.

مذهب شیعه اصولاً با تصوف وعرفان مغایرت داشت وتصوف و عرفان همان نیروی خلاقه ای بود که تا بحال موجب ترقی وبسط فرهنگ و تمدن ایرانی گشته، و در چندین قرن که ایران گرفتار هرج و مرج و زیر سلطهٔ بیگانگان بود موجب بقاء کشور شده بود. این نیروی خلاقه از این پس بسدی غیر قابل نفوذ برمیخورد و شاید هم فلسفهٔ استبدادی شاهان صفوی علاوه بر فکر مذهبی مانع هرگونه‌فعالیت فرهنگی‌درکشور می گشت ، بجز روش‌مکتبی[1] که با نبوغ‌ایرانی‌مغایرت و باتوسعهٔ افکار فلسفی‌و عرفانی نا سازگاری داشت. اما بایستی‌از نظر دور نداشت‌که زندگی فرهنگی ایرانی‌که دوران درخشندگی‌و عظمت خود را مدیون زمان مغولها بود در اواخر قرن پانزدهم رو بانحطاط گذاشته بود ، و قدرت صفویه نتوانست آنرا از این انحطاط حتمی‌نجات بخشد ، زیرا سیاست مذهبی فرمانروایان این‌سلسله ، نسبت به عثمانیان مانع از این‌کار بود . با مقایسهٔ این وضع با آنچه که در قرون جدید در دنیا بوقوع می پیوست ، شاید بتوان قسمتی از این انحطاط فرهنگی را مربوط به طرز تفکر و مفهوم‌فرمانروائی‌دانست‌که در مغز شاهان صفوی پرورش یافته وعاقبت تمام روح آنها را فراگرفته بود.

برخلاف ایجاد انحطاط فرهنگی مذهب شیعه‌که بصورت مذهب ملی درآمده بود ، عامل اصلی وحدت ملی ایران جدید شد ، و این‌نیروی جدید بود‌که احساسات ملی را برانگیخت ، و اجازه دادکه ایرانیان خود را از این هرج و مرجی‌که در قرن دوازدهم هجری درکشور پدید آمد ، نجات بخشند ، و بتوانند وحدت ملی را درقرن سیزدهم هجری ـ قرن نوزدهم میلادی بر بنیان مستحکمی استوار سازند ، و بدین

۱ـ تاریخ تمدن ، تالیف این جانب : تحولات علمی.

ترتیب ایران توانست در شرایط جدید روابط دیرین خود را با دنیای باختری‌از سر گیرد ، این روابط نخست بصورت بازرگانی شروع شد و سپس به ارتباط فرهنگی تبدیل گشت.

ولی با تمام این تحولات ، دوران درخشان هنری زمان شاهنشاهی صفوی را نباید از نظردورداشت. در این دوره یک‌روش کلاسیک جدیدی بنیان گذاری‌شد، که درآن نبوغ ایرانی درخشندگی داشت و از عناصر تمدن های گذشتهٔ آسیا الهام می‌گرفت.

فهرست اسامی اشخاص

ب

ش

ص

ض

ط

ع

فهرست اسامی اماکن

ش

ص

ط

ع

غ

ف

ل

م

ن

و

ه

مآخذ فارسی کتاب

احسن‌التواریخ تألیف **حسن بیك روملو**
تاریخ سلطنت شاه اسمعیل صفوی و شاه طهماسب نسخهٔ خطی ، بریتیش موزئوم

احسن‌التواریخ تألیف **محمد فریدبیك**
بزبان ترکی ترجمهٔ فارسی میرزا عبدالباقی مستوفی اصفهانی

احسن‌التواریخ (ذیل) تألیف **حسن بیك**
تاریخ تیموریان و صفویه نسخهٔ خطی ،کتابخانه ملی پاریس

تاریخ ادبیات ایران تألیف ادواردبرون بزبان انگیسی ترجمهٔ فارسی

تاریخ ایران (تاریخ مغول) تألیف مرحوم عباس اقبال ، تهران ۱۳۱۲

تاریخ جهان‌آراء نوشتهٔ ملاابوبکر تهرانی. نسخهٔ خطی،کتابخانه ملی تهران

تاریخ ترکستان (شیبانی) تألیف **محمدامین بن‌میرزازمان بخارائی**، نسخهٔ خطی
کتابخانه ملی پاریس

تاریخ تمدن تألیف نویسنده تهران ۱۳۳۸

تاریخ شاه‌اسمعیل ازابتدای سلطنت‌تامرگ وی،بدون نام‌مؤلف، نسخهٔ‌خطی‌بریتیش‌موزئوم

تاریخ کرمان تألیف **احمد علی‌خان وزیری کرمانی**
بتصحیح دکتر محمدابراهیم باستانی پاریزی ۱۳۴۰

تاریخ سرزمین هند نگارش **علی اصغرحکمت** تهران ۱۳۲۷

حبیب‌السیر تألیف غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی مشهور به **خواندمیر**چاپ تهران

دیوان اشعار ترکی شاه اسمعیل اول متخلص به**خطائی** نسخهٔ خطی

روضة‌الصفا تألیف محمدبن‌خاوندشاه ملقب به**میرخواند**، نسخهٔ‌خطی کتابخانه‌ملی‌پاریس

روضة‌الصفویه تألیف **میرزا بیك** بن‌حسن‌حسینی**جنابدی** ، نسخهٔ‌خطی بریتیش موزئوم

زندگانی شاه عباس اول تألیف نصرالله فلسفی تهران ۱۳۳۴

سرزمین‌های خلافت‌شرقی ، **لسترنج** ترجمهٔ **محمود عرفان**، انتشارات بنگاه ترجمه
و نشرکتاب

سلطنت شاه اسمعیل و شاه طهماسب تألیف **امیرمحمود** ابن **امیرخواند** نسخهٔ
خطی بریتیش موزئوم

سلسلة‌النسب صفویه تألیف **شیخ حسین** پسر **شیخ‌ابدال پیرزاده زاهدی** چاپ
برلین ۱۳۴۳ هجری قمری

شیخ صفی و تبارش تألیف کسروی رساله
طبقات سلاطین اسلام تألیف **استانلی لین پول** ترجمهٔ مرحوم اقبال ۱۳۲۲
عالم آرای عباسی (ذیل) متعلق به **اسکندر بیك منشی ترکمان** نسخهٔ خطی، کتابخانه ملی پاریس
لب التواریخ تألیف **امیر یحیی بن عبداللطیف الحسینی قزوینی** نسخهٔ خطی، کتابخانه ملی پاریس
لشگرکشی بایران تألیف **مقبل بیك** پاریس ۱۹۲۸
مجله دانشکده ادبیات تهران مقالهٔ چالدران نوشتهٔ نصرالله فلسفی سال اول شماره ۲
مجموعهٔ اسناد و مکاتبات تاریخی ایران
گردآورنده: دکتر عبدالحسین نوائی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب
مرآت العالم تألیف **محمد بختیارخان** تاریخ عمومی، نسخهٔ خطی، کتابخانهٔ ملی پاریس
منشآت السلاطین نوشتهٔ احمد فریدون توقیعی معروف به **فریدون بیك**
در دو جلد، چاپ استامبول ۱۲۷٤ هجری قمری
منشآت فارسی و ترکی حاوی مراسلات سلاطین صفوی وعثمانی، نسخهٔ خطی کتابخانه ملی پاریس

مآخذ خارجی

ARNOLD (T.W.).- The preaching of islam, a history of the propagation of the Muslim Faith. London, 1896.

AUJÉNE AUBIN.- Le chiisme et la nationalité musulmane. Revue du Monde Musulman, tome IV, année 1908. La perse d'aujourd'hui. Paris, 1908, in-16.

BAKER (Y.N.L.) Histoire des découvertes géographiques Paris.

BARBIER DE MEYNARD.- Dictionnaire géographique et historique de la Perse.

BERCHET.- La Republica di Venezia e la Persia. Torino, 1865.

BLANCHARD (Raoul).- La géographie universelle, Asie occidentale, tome VIII, Paris 1929.

BLOCHET (E).- Catalogue des Manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale de Paris, 4 vol. Paris 1905-1934.

BOUVAT (Lucien).- L'empire mongol (2e phase) tome VIII-3 de l'Histoire du Monde sous la direction d'Eugène Cavaignac. Paris 1929, in-8.

BOUVAT (Lucien).-Essai sur la civilisation timuride. Journal Asiatique 1926, avril-juin.

BROWNE (E.G).- Literary history of Persia. 4 vol. Cambridge, 1929.

CAHUN (L).-Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405. Paris 1896, in-8.

CHAMPOLLION.-Histoire de la Perse, Paris 1959, in-8.

CHARDIN (Chevalier). Voyage en Perse et autres lieux d'Orient. 2 vol Paris 1883 in-18.

CHARRIERE (E). Négociations de la France dans le Levant. Collection des Documents inédits sur l'histoire de France, 4 vol. première série, Histoire politique, Paris MDCCXLVIII.

CHEVILLOT.- La grande défaite des Turcs par Saich Ismael Sophy, Paris 1581, in-8 pièce.

.-Copie des lettres du grand Sophy, roi des Perses, envoiees au roys très catholiques Despagne et de Hongrie, Paris 1580.

DARMESTETER.- Coup d'oeil sur l'Histoire de la Perse. Paris 1885. Les origines de la poésie persane. Paris. 1887 in-12.

DEFREMY.-Essai sur l'Histoire des Esmâîliens ou Batiniens dans Journal asiatique, 5e série, t. VIII, 1856.

DEMORGNY (G.).-Essai sur l'administration de la Perse dans la Revue du Monde musulman, tome XXIV, septembre 1913.

DENISON ROSS.- The early years of Shâh Esmâil, fonder of the Safavi dynasty frome the journal of Asiatic Society. April 1896. London 1896.

DICTIONNAIRE.- universel d'Histoire et de Géographie par M.N. Bouillet, Paris 1908.

ENCYCLOPEDIA BRITANNICA.- 24 vol. London, 1768-1929.

ENCYCLOPÉDIE DE L'ISLAM.- 4 vol. Leiden 1913

ENCYCLOPEDY OF RELIGION AND ETHICS.- Edited by J. Hastings, 12 vol., Edinburgh, 1908-1912.

ERSKINE.- A history of India under the tow first sovereignty of the house of timour. 2 vol. London 1854, in-8.

PITTARD (Eugène).- Les Races et l'Histoire. L'évolution de l'Humanité dirigée par Henri Berr. Paris, 1924, in-8.

GRENARD (Fernand).- Bâber fondateur de l'Empire des Indes, 1483-1530 Paris

FERTE (H).- La vie du Sultan Hussein Bây Qârâ de Khwândamir. Paris 1885, in-8.

GOBINEAU (C).- Les religions et les philosophies de l'Asie centrale. Paris 1928, in-8. Trois ans en Asie, 2 vol. Paris 1923, in-16.

GOLZIHER (I).- Islamisme et Parsisme, dans Revue de l'Histoire des Religions, tome LIV, 1901.

GULAM SARWAR. History of Shah ismaïl SAFAWI. Aligarh 1939
GROUSSET (R).- Histoire de l'Asie, 3 vol. Paris 1914, in-8.
HAMMER (J.F. von).- Histoire de l'Empire ottoman. 2 vol. Paris 1840, in-4.
HOUSSAY (Frédéric).- Les races humaines de la Perse. Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon, juillet 1887.
HUBY (F).-La nouvelle conversion du roi de Perse. Angers 1601, 8 pièces.
IQBAL (S.M.).- The development of metaphysique in Persia. London 1908.
JOURDAIN.- La perse. Paris 1814, in-18.
KNOLLES (Richard).- The général history of the turks. London 1687, in-fol.
LE VTE DE LA JONQUIERE.- Histoire de l'Empire ottoman. 2 vol. Paris 1914.
LINDEN (H. van der).- Histoire de l'expansion coloniale des peuples européens. 2 vol. in-8. Bruxelles 1911.
DUBEUX (Louis).- La Perse. Paris 1841, in-8.
GUENOT (Lucien).- La Perse. Paris 1862, in-12.
MAJOR J.S. KING.- The taj or red cap of the Shi'ahs. The journal of the Royal Asiatic Society of great Britain and Island.
MALCOLM (Sir J.).- Histoire de la Perse. Traduction française, 4 vol. in-8. Paris 1821.
MASSÉ (H).- L'Islam. Paris 1930.
MINORSKY (V).- La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise. Publication de la Société des Études iraniennes. Paris 1933.
NICOLAS DE KHANIKOFF.- Mémoire sur l'ethnographie de la Perse. Paris 1866, in-4.
NICOLSON (A).- Sufisme and his development, dans Journal Royal Asiatic Society January 1906.
PEUPLES ET CIVILISATIONS.- Les débuts de l'âge moderne. T. VIII Paris 1929.
.- Peuples et civilisatiens. La fin du Moyen-âge, tome VII, Paris 1931.

OHSSON (D).- Histoire des Mongols.

PREVOST (L'abbé).- Histoire générale des voyages. 80 vol. in-4. Paris 1745-1770.

RAFFNEL.- Résumé de l'Histoire de la Perse. Paris 1825, in-12.

RAPHAEL DU MANS (J.D).- Estat de la Perse en 1660. Publié par Ch. Schefer, in-8, Paris 1890.

REUVE DU MONDE MUSULMAN.- La situation politique de l'Iran. Tome XXVII, juin 1914.

RIEU (Ch.).- Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum, 4 vol. London 1879-95.

RIGAUD (B).- La sanguinolente et cruelle bataille nouvellement obtenue par le Sophy, roi de Pers-, à l'encontre du grand Turc Sultan Selin. Lyon 1579, in-4 Pièce.

ROUSSEAU (M).- Notice historique sur la Perse ancienne et moderne. Marseille 1818, in-8.

SCHEFER (Ch.).- Christomathie persane. 2 vol. Paris 1885.

SENKOWSKI (J).- Supplément à l'Hisoire générale des Hunes, des Turcs et des Mongols. St Pétersbourg, 1824.

SIDI ALI REIS.- The travels and Adventurs. London 1899, in-16.

SYKES (S.P).- History of Persia, 2 vol. London 1930.

TAVERNIER (J.B.).- Voyage en Perse. Paris 1930, in-8.

TERCIER.- Mémoire sur l'origine de la dynastie des Sophis, en Perse, du nom de Kisilbach tiré de l'Académie Royale des inscriptions et belles lettres. Tome XXIV.

TEXEIRA.-Histoire des Rois de Perse. 2 vol. Paris, 1681, in-12.

TIELE (C.P).- The religion of the iraniens peaples. Bombay 1912 in-8.

TOYNBEE (Arnold).- A study of History. 3 vol. Oxford 1934, in-8.

TRAVERLS OF VENETIAN IN PERSIA.- Narrative of Italian travels in Persia in the XVe et XVIe century translated and edited by Charles Grey. London 1873, in-8 Hakluyt Society.

غلطنامه

صفحه	سطر	غلط	صحیح
۳	۶	ایران	ایران را
۶	۱۲	پیش	بیش
۹	۱۵	ملک‌دارای	ملک‌داری
۲۹	۲	مضمون	مضمون آن
۳۲	۲	عتمان	عثمان
۴۳	۱۰	پسر ابن	پسر
۴۸	۷	لغط	لفظ
۵۷	۱۶	مامت	امامت
۱۰۱	۵	عالم	عام
۱۲۸	۱	وبا	با
۱۳۲	۶	کوچ‌دولان	قوچ‌دون (اغجدوان)
۱۷۴	عنوان	داخلی	خارجی
۱۵۷	۲۲	حسین	حسن
۱۶۹	۵	حسین	حسن
۱۷۳	۲	نجم	نجم
۱۷۴	۲۰	غروعلا	غرولا
۲۲۶	۱۲	بدایجاد	ایجاد
۲۳۶	۱۷	مازونی	مارونی
۲۴۰	۱۷	به	با

فهرست قسمتی از انتشارات دانشگاه تهران

۱۱۰۳ - تقریرات جراحی عمومی (جلد ۱-۲) : الیس ، ترجمهٔ دکتر محمدعلی و علیمحمد میر ۹۰ ریال

۱۱۰۴ - ازدیاد فشار ورید باب : دکتر احمد فلسفی ۸۵ »

۱۱۰۵ - فرهنگ واژه‌های نفت (جلد اول) : دکتر جلال‌الدین توانا ۱۲۰ »

۱۱۰۶ - زمین‌شناسی عمومی : دکتر طاهر ضیائی و مهندس فریدون سرابی ۹۰ »

۱۱۰۷ - روانشناسی بالینی : دکتر نوربخش، دکتر معنوی، دکتر نقش تبریزی ۷۰ »

۱۱۰۸ - طریقهٔ تفکر و تحقیق : دکتر احمد علی‌آبادی ۷۰ »

۱۱۰۹ - فن روانشناسی تجربی : دکتر مصطفی نجاحی ۸۰ »

۱۱۱۰ - فرهنگ اسامی علمی گیاهان : دکتر محمد جواد میمندی نژاد ۶۰ »

۱۱۱۱ - ادیان و مکتبهای فلسفی هند (جلد ۱-۲) : داریوش شایگان ۱۲۰-۱۱۰ »

۱۱۱۲ - هیدروژئولوژی : دکتر علی اقبالی ۱۰۰ »

۱۱۱۳ - اقتصاد عمومی (جلد اول) : دکتر علیمحمد اقتداری (دانشکدهٔ علوم اداری) ۱۰۰ »

۱۱۱۴ - تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی (جلد اول) : دکتر عسکر حقوقی ۸۰ »

۱۱۱۵ - کتاب جراحی جهاز هاضمهٔ اطفال : دکتر صدرالدین فبوی ۷۰ »

۱۱۱۶ - هیداتیدوز (بیماریهای هیداتی) : دکتر دارا عزیزی ۱۳۰ »

۱۱۱۷ - علف‌کشها وامکان استفاده از آنها در ایران : دکتر حسین سپاسگزاریان ۹۰ »

۱۱۱۸ - فتوسنتز : دکتر اسماعیل زاهدی ۸۵ »

۱۱۱۹ - ساختمان و فیزیولوژی دستگاه گوارش : دکتر هوشنگ فرمند ۱۰۰ »

۱۱۲۰ - فن بافت شناسی : دکتر مسلم بهادری ۱۲۰ »

۱۱۲۱ - فیزیوتراپی : دکتر احمد برادران رضائی ۱۰۰ »

۱۱۲۲ - مفردات پزشکی : دکتر مهدی نامدار ۱۱۰ »

۱۱۲۳ - حسابداری بازرگانی : دکتر فضل‌الله اکبری (دانشکدهٔ علوم اداری) ۱۲۰ »

۱۱۲۴ - اصول متغیرهای مختلط : دکتر افضلی‌پور ۲۴۰ »

۱۱۲۵ - جراحی دهان و دندان : دکتر رضا مهران و دکتر مرتضی معین‌زاده ۱۲۵ »

۱۱۲۶ - الکترونورز : دکتر محمد مهدی افلاطونی ۶۰ »

۱۱۲۷ - انواع مسمومیتها : دکتر هوشنگ رشید یاسمی ۱۰۵ »